

Віктор ГЮГО

**ДЕВ'ЯНОСТО
ТРЕТІЙ
РІК**

БІБЛІОТЕКА СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

BIBLIOTHÈQUE CLASSIQUE UNIVERSELLE

Victor HUGO

QUATRE-VINGT TREIZE

Éditions littéraires
D'ÉTAT
Kiev-1959

Віктор ГЮГО

ДЕВ'ЯНОСТО ТРЕТІЙ РІК

Переклад з французької
ІВ. МАНЕНКА

ПРОВЕРЕННЯ

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1959

Переклад відредаговано за виданням:
Paris. Nelson, Éditeur

ЧАСТИНА ПЕРША
Н А М О Р І

СОДРЕЙСЬКИЙ ЛІС

Наприкінці травня 1793 року один із паризьких батальйонів, приведених у Бретань Сантерром*, робив розвідку в страшному Содрейському лісі, поблизу Астілле. В батальйоні налічувалось не більш як триста чоловік, бо він зазнав великих втрат у цій суворій війні. То була епоха після Аргонни*, Жемаппа і Вальмі, коли в першому паризькому батальйоні з шестисот волонтерів лишилося двадцять сім чоловік, у другому — тридцять три, у третьому — п'ятдесят сім.

У батальйонах, посланих з Парижа до Вандеї, було дев'яtsel дванадцять чоловік. Кожен батальйон мав три гармати. Їх сформували дуже швидко. 25 квітня, — в той період міністром юстиції був Гойе, а військовим міністром — Бушотт, — секція* Бон-Консей запропонувала послати батальйони волонтерів до Вандеї; член комуни Любен зробив про це доповідь. 1 травня Сантерр мав готових до виступу дванадцять тисяч солдатів, тридцять польових гармат і батальйон канонірів. Ці батальйони, хоч і дуже швидко створені, були, проте, організовані так добре, що й досі правлять за зразок при формуванні лінійних рот, змінено тільки співвідношення між числом солдатів і унтер-офіцерів.

28 квітня Паризька комуна* дала волонтерам Сантерра наказ: «Ні милості, ні пощади!». Наприкінці травня з дванадцяти тисяч людей, які покинули Париж, вісім тисяч було вбито.

Батальйон, що вступив у Содрейський ліс, був насторожі. Не поспішали. Поглядали пильно і праворуч, і ліворуч, і вперед, і назад. Клебер* сказав: «Солдат має

око й на спині». Йшли вже чимало часу. Котра могла бути година? Який час дня? Важко було сказати, бо в таких диких хашах завжди ніби вечірня мла, і в цьому лісі ніколи не розвиднюється.

Содрейський ліс зажив недоброї слави. Якраз у цих нетрях почалися в листопаді 1792 року трагічні злодіяння громадянської війни. Мускетон, кульгавий лиходій, вийшов саме з цих похмурих хашів. Волосся підіймається від жаху,— стільки вбивств було вчинено тут. Ніде немає страшнішого місця.

Солдати заглиблювалися в ліс обережно. Все вкривали квіти: навколо була тремтлива завіса з гілля, від якої віяло чудовою свіжістю листя. Промені сонця тільки де-не-де пробивалися крізь ці зелені сутінки. Земля наче була вкрита килимом моху, то схожого на гусінь, то зірчастого, вишитим і помережаним косариками, серпцем, луговими нарцисами, весняним шафраном і якимись простенькими синенькими квітами, що провіщають добру годину. Солдати пробиралися в ліс крок по кроку, мовчки, обережно розсуваючи густий чагарник. Над багнетами щebetали пташчи.

В гушавині Содрейського лісу колись, за мирних часів, провадилися нічні полювання на птахів. Тепер тут полювали на людей.

Берези, буки і дуби стояли стіною. Мох і густа трава заглушала в ньому звуки людських кроків. Хаші були майже непролазні, а де й траплялася стежка, то зразу ж зникала. Густо розрослися кущі дикого терну, папороть, колючі чагарники, живопліт, височенна ожина. За десять кроків не можна було розгледіти людину. Часом між гілками прогулькне чапля або водяна курочка, показуючи, що близько болота.

Посувалися вперед. Йшли навмання, тривожно, боячись знайти те, що шукали.

Час від часу натрапляли на сліди стоянок: випалені місця, потолочену траву, триніжки з гілок, закривавлені віти. Там готували вечерю, там правили месо, там перев'язували поранених. Але ті, що пройшли тут, зникли. Де вони? Може, далеко. А може, зовсім близько, причаїлися з мушкетомом в руці. У лісі все ніби вимерло. Батальйон подвоїв пильність. Місцина глуха, отже — більш небезпечна. Не видно нікого,— тим більше підстав остерігатися. Цей ліс мав погану славу.

У таких місцях завжди могла бути засідка.

Тридцять гренадерів, послані в розвідку під командою сержанта, лишили досить далеко позаду основну частину загону. Батальйонна маркітантка йшла з ними. Маркітантки охоче приєднуються до авангарду. Хоч і небезпечно, зате чого тільки не побачиш. Цікавість — це одна з форм жіночої хоробрості.

Раптом солдати цього невеличкого передового загону насторожились від того добре знайомого мисливцеві почуття, що охоплює його, коли він натрапляє на звіряче лігво. Серед густих заростей почувся якийсь шурхіт. Здавалося, в листі щось заворушилось. Солдати перезирнулися.

Діями розвідників, кожен з яких водночас і пильнує, і вистежує, офіцерам керувати немає потреби: те, що має робитися, робиться само собою.

Не більш як за хвилину місце, де щось ворухнулось, було оточене і замкнене в колі наставленої з усіх боків зброї. Солдати, тримаючи рушниці наготові і не зводячи очей з підозрілого місця, чекали тільки на команду сержанта, щоб почати стрільбу.

Тимчасом маркітантка наважилась заглянути крізь густий чагарник і в ту мить, коли сержант саме збирався скомандувати: «Вогонь!», вигукнула: «Стій!»

І обернулась до солдатів.

— Не стріляйте, товариші!

Потім кинулася в чагарник. Солдати за нею.

Там справді хтось був.

В гущавині, край однієї з тих круглих ям, які лишаються в лісах від багать, серед гілля, що поспліталось і утворило ніби листяну кімнату, трохи відкриту з одного боку, ніби альков, сиділа на моху жінка й годувала груддю немовля, а на колінах у неї лежало ще дві біляві голівки сплячих дітей.

Це й була засідка!

— Гей, ви! Що це ви тут робите? — вигукнула маркітантка.

Жінка підвела голову.

Маркітантка додала розлютовано:

— Чи ви збожеволіли, що тут сидите! Ще трохи, і вас би застрелили!

Потім, звертаючись до солдатів, маркітантка пояснила:

— Це жінка.

— Самі бачимо, не сліпі! — сказав один гренадер.

— Піти в ліс, щоб тебе вбили! Треба ж вигадати отаке! — не вгамовувалась маркітантка.

Перелякана, приголомшена жінка збентежено озиралася, ніби крізь сон розглядаючи рушницю, шаблі, багнети, суворі обличчя.

Діти прокинулися й заплакали.

— Я хочу їсти, — сказало одне.

— Я боюся, — сказало друге.

Маленьке не переставало ссати.

— А от ти знаєш, що треба робити, — промовила маркітантка до нього.

Мати завмерла від страху.

Сержант крикнув їй:

— Не бійтесь, ми з батальйону Червоного Ковпака¹.

Жінка затремтіла всім тілом. Вона подивилася на загрубіле обличчя сержанта і побачила тільки брови, вуса та дві жарини — очі.

— Це колишній батальйон Червоного Хреста, — додала маркітантка.

А сержант спитав:

— Хто ти така, жінко?

Та дивилась на нього, скам'яніла з жаху. Вона була худенька, бліда, ще молода, в дранті. На голові в неї був грубий каптур, як у всіх бретонських селянок, а на плечі накинута шерстяна ковдра, підв'язана біля шиї мотузком. На скривавлених ногах не було ні черевиків, ні панчів.

— Це жебрачка, — сказав сержант.

А маркітантка спитала грубуватим солдатським голосом, у якому, проте, відчувалася ніжність:

— Як вас звати?

Жінка промимрила ледве чутно, заїкаючись:

— Мішель Флешар.

Маркітантка тимчасом гладила своєю грубою великою рукою маленьку голову немовляти.

— Скільки цьому пущверинку? — спитала вона.

Мати не зрозуміла. Маркітантка повторила:

— Я питаю, скільки вашому маляті?

¹ Ковпаки з червоної шерсті були дуже поширені під час революції у Франції; вони символізували відданість революції.

— А! — озвалась мати,— півтора року.

— Велике вже,— сказала маркітантка.— Годі вже йому ссати. Треба відлучити. Ми йому дамо супу.

Мати почала заспокоюватися. Двоє малюків, що прокинулись, поглядали навколо уже скоріше з цікавістю, ніж з страхом. Вони захоплено розглядали султани на шапках солдатів.

— Ах! — сказала мати,— вони дуже голодні.

І додала.

— В мене й молока вже немає.

— Їм дадуть їсти,— крикнув сержант,— і тобі теж. Але не в цьому річ. Які твої політичні погляди?

Жінка подивилася на сержанта і не відповідала.

— Ти чула моє запитання?

Вона промимрила:

— Мене зовсім малою віддали в монастир, але я одружилася, я не черниця. Сестри-черниці навчили мене говорити по-французькому. Село наше спалили. Ми тікали так швидко, що я навіть взутися не встигла.

— Я тебе питаю, які твої політичні погляди?

— Я не знаю.

Сержант невгавав:

— Бувають же шпигунки. А шпигунок розстрілюють. Ну, говори. Ти не циганка? Де твоя батьківщина?

Вона й далі дивилась не розуміючи. Він перепитав:

— Де твоя батьківщина?

— Я не знаю,— сказала вона.

— Як? Ти не знаєш, звідки ти родом?

— А! Звідки родом? Знаю.

— Гаразд, звідки ж?

Жінка відповіла:

— З хутора Сікуаньяр, в парафії Азе.

Тепер уже сержантові довелося здивуватись. Він на мить задумався, потім перепитав:

— Як ти сказала?

— Сікуаньяр.

— Та це ж не батьківщина.

— Це мій край.

І жінка, трохи поміркувавши, додала:

— Я розумію, пане. Ви з Франції, а я з Бретані.

— То що?

— Це не один край.

— Але це ж одна й та сама батьківщина! — скрикнув сержант.

Жінка відповіла тільки:

— Я з Сікуаньяра.

— Гаразд, хай з Сікуаньяра, — погодився сержант. — Там твоя рідня?

— Так.

— А що роблять ваші рідні?

— Вони всі повмирали. Я нікого більше не маю.

Але сержант любив поговорити і продовжував допит.

— Усі мають рідних, чорт забирай! Або мали їх!

Хто ти? Говори!

Приголомшена жінка слухала ці вигуки, що були схожі скоріше на звірячий рев, аніж на людську мову.

Маркітантка відчула, що треба втрутитися. Вона знову погладила по голівці немовля і поплескала по щоках обох старшеньких.

— Як звати маленьку? — спитала вона. — Це ж дівчинка?

Мати відповіла:

— Жоржетта.

— А старшого? Адже цей шибеник — мужчина.

— Рене-Жан.

— А меншого? Він теж справжній мужчина, та ще який опецькуватий!

— Гро-Аллен, — відповіла мати.

— Гарні у вас малята, — сказала маркітантка. — На вигляд зовсім як дорослі.

Сержант тимчасом напосідав:

— Говори, жінко. Ти маєш дім?

— Мала.

— Де?

— В Азе.

— Чого ж ти не в своєму домі?

— Бо його спалили.

— Хто?

— Я не знаю. Бій.

— Звідки ти йдеш?

— Звідти.

— Куди йдеш?

— Не знаю.

— Кажи діло. Хто ти?

— Не знаю.

— Ти не знаєш, хто ти?

— Ми просто люди, біженці.

— З якої ти партії?

— Не знаю.

— Ти з синіх? Чи з білих? ¹ З ким ти?

— Я з моїми дітьми.

Запала мовчанка. Маркітантка сказала:

— А в мене дітей нема. Не було на це часу.

Сержант знову почав:

— А твої батьки? Ану, жінко, розкажи нам про своїх батьків. От мене звать Радубом. Я сержант, я з вулиці Шерш-Міді. Там жили мій батько і моя мати, я можу сказати про моїх рідних. Скажи нам про своїх. Говори, хто були твої батьки.

— Вони Флешари. От і все.

— Та воно так, Флешари — це Флешари, як Радуби — це Радуби. Але ж є ще стани. До якого стану належали твої батьки? Що вони робили? Що роблять? Чого там вони нафлешарували, твої Флешари?

— Вони були хлібороби. Батько хворів і не міг працювати після того, як його побили киями з наказу сеньйора, його сеньйора, нашого сеньйора, що був добрий до нього, бо батько мій украв кролика, а за це засуджують до смерті. Але сеньйор милостивий, він сказав: «Дайте йому тільки сто кив». І мій батько зостався калікою.

— А далі?

— Мій дід був гугенотом. Пан кюре заслав його на галери. Я була тоді зовсім маленька.

— А далі?

— Свекор мій був контрабандистом. Король звелів його повісити.

— А твій чоловік, що він робить?

— Цими днями він ще бився.

— За кого?

— За короля.

— А ще за кого?

— Ну, за сеньйора.

— А ще?

— Ну, за пана кюре.

¹ Сині — військо республіки; білі — військо контрреволюції, що боролось за короля.

— А, стонадцять чортів їм у пельку! — вигукнув один з гренадерів.

Жінка аж підскочила з переляку.

— Бачте, жінко, ми парижани,— лагідно сказала маркітантка.

Жінка молитовно склала руки і скрикнула:

— О господи Ісусе!

— Ану, без забобонів! — гримнув сержант.

Маркітантка сіла біля жінки і притягла до себе на коліна старшенького, що не опирався. Діти завжди заспокоюються, як і лякаються, без видимих причин. Вони мають якесь підсвідоме вірне чуття.

— Бідна ви моя чужиночко! Малятка у вас дуже милі, що правда, то правда. І зразу ж можна догадатися, скільки їм. Старшому — чотири, меншому — три. А ця сопуночка-сосунка така ненажера! Просто жах! Ти гляди, не з'їж свою матір! Слухайте, жіночко, не бійтеся нічого. Вам треба вступити до батальйону. Будете робити те, що я. Мене звуть Гусаркою. Це таке прізвисько. Але про мене, то краще нехай я буду Гусаркою, ніж «мамзель Дворога», як моя матір. Я маркітантка, розношу воду під час бою, коли ногой кругом стріляють і вбивають. Чорт забирай! В нас нога майже однакова, я вам дам свої черевики. Я була в Парижі 10 серпня* і подавала пити самому Вестерману*. Ото був день! Я на власні очі бачила, як гільйотинували Людовіка XVI, Людовіка Капета*, як тепер його звуть. Не хотілось йому помирати! Ну, ще б пак! Подумати тільки,— ще тринадцятого січня йому смажили каштани, і він сміявся в своїй сім'ї. Коли його силою покладали «на гойдалку», як у нас кажуть, на ньому не було ні верхнього одягу, ні черевишків — нічого, крім сорочки, пікейного жилета, штанів з сірого сукна та сірих шовкових панчіх. Я сама все це бачила... Карета, в якій його привезли, була зелена. Чуєте, ходімо з нами, в нашому батальйоні добрі хлопці. Ви будете маркітанткою номер другий. Я навчу вас, що робити. О! Це дуже просто. Дадуть вам манірку та дзвіночок і будете собі походжати в самісінькому вирі, у пеклі. Скрізь кулі, ядра, а ти йдеш та вигукуєш: «Хто хоче пити, хлоп'ята?» І нічого поганого в цьому нема. Я наливаю геть усім. Чому б ні? Білим, як і синім, хоч я сама синя. Ще й яка синя! Але пити я даю всім. Усіх пораниених мучить спрага. Вмирають же всі однаково, хоч

які в кого погляди. А перед смертю людям слід було б помиритися. Яке безглуздя — битись! Ходімо з нами. Якщо мене вб'ють, ви мене заступите. Ви не дивіться, що в мене такий вигляд,— я жінка добра, та й смілива до того. Не бійтесь нічого.

Коли маркітантка замовкла, жінка промимрила:

— Нашу сусідку звали Марі-Жанна, а нашу робітницю звали Марі-Клод.

Сержант Радуб тимчасом струнчив гренадера:

— Мовчав би ліпше! Ти перелякав жінку. При жінках не можна лаятися.

— Та ж справжня мука для чесної людини,— відповів гренадер,— слухати таких чудернацьких людей, у яких свекра покалічив сеньйор, діда заслав на галери кюре, батька повісив король і які, чорти б їх узяли, б'ються, бунтують, головами готові накласти за сеньйора, кюре та короля!

Сержант крикнув:

— Ану, тихо!

— Я замовкну, сержанте,— відказав гренадер,— але ж досадно, коли така гарна жінка, як оця, наражає свою голову на небезпеку заради прекрасних очей якогось попа.

— Гренадер,— сказав сержант,— тут не клуб секції Пік. Досить балаканини.— І обернувся до жінки:

— А де твій чоловік, жінко? Що він робить? Що з ним?

— З ним нічого, бо його вбили.

— Коли?

— Три дні тому.

— Хто?

— Не знаю.

— Як? Ти не знаєш, хто вбив твого чоловіка?

— Ні.

— Сині? Чи білі?

— Куля вбила.

— Три дні тому?

— Так.

— В якій стороні?

— Біля Ерне. Мій чоловік упав. От і все.

— А відколи твій чоловік помер, що ти робиш?

— Веду своїх малят.

— Куди?

— Куди очі дивляться.

— Де ти спиш?

— На землі.

— Що ти їси?

— Нічого.

Сержант, підсмикнувши вуса аж до носа, скорчив гримасу, що надала його обличчю войовничого виразу.

— Нічого?

— Ну, терен, торішню ожину, як де лишилась, паростки папороті.

— Так. Це все одно, що нічого.

Старший хлопець, здавалося, розумів, про що йдеться.

— Я хочу їсти,— сказав він.

Сержант витяг з кишені шматок солдатського хліба і простягнув матері. Мати розломилла його надвое і дала дітям. Малі жадібно заходилися жувати.

— А для себе не лишила,— пробурчав сержант.

— Бо не голодна,— сказав солдат.

— Бо мати,— мовив сержант.

Діти перестали їсти.

— Пити,— сказав один.

— Пити,— повторив другий.

— В цьому чортовому лісі і струмочка немає! — сказав сержант.

Маркітантка взяла мідну чарку, що висіла в неї на поясі поруч із дзвіночком, відкрила кран манірки, що висіла в неї через плече, налила кілька крапель у чарку і піднесла її дітям до губ.

Старший трохи наддив і скривився.

Менший випив і виплюнув.

— Воно ж добре,— сказала маркітантка.

— Це що, горілка? — спитав сержант.

— Та ще й найкраща. Але мужики хіба розуміють?

І вона витерла свою чарку.

Сержант знову почав питати:

— Значить, тікаєш, молодице?

— Що ж поробиш!

— Отак, через поля, світ за очі?

— Біжу щосили, потім іду, потім падаю.

— Бідолашна! — сказала маркітантка.

— Люди б'ються,— пролепетала жінка.— Усюди кру-

гом стріляють. Я не знаю, чого вони хочуть. Чоловіка мого вбили. Оце тільки я й зрозуміла.

Сержант стукнув об землю прикладом своєї рушницї й скрикнув:

— От проклята війна, чорти б її взяли!

Жінка продовжувала:

— Минулої ночі ми спали в дуплі.

— Усі четверо?

— Усі четверо.

— Спали?

— Спали.

— Значить,— сказав сержант,— спали стоячи?

І він повернувся до солдатів:

— Товариші, влізти в дупло висхлого старого дерева,— це все одно, що в піхви меча. Ну, та що поробиш! Не всім же бути парижанами, селюки до всього звикли.

— Спати в дуплі! — промовила маркітантка.— Та ще з трьома дітьми!

— І коли діти ревли,— продовжував сержант,— люди, які проходили мимо, певно, дивувались,— стоїть дерево і кричить: «Тату, мамо!»

— На щастя, тепер літо,— зітхнула жінка.

Вона опустила погляд; в її очах застиг покірливий подив перед злигоднями долі.

Солдати мовчки стояли навколо нещасної жінки.

Вдова, трое сиріт. Втікають самотні, всіма покинуті, а кругом, аж до горизонту, гримить війна. Мучать голод, спрага, нема ніякої їжі, крім трави, ніякої покрівлі, крім неба.

Сержант підійшов до жінки і подивився на немовля. Воно перестало ссати, тихо повернуло голову, подивилося гарними синіми очима на страшне, заросле рудим волоссям обличчя і всміхнулось.

Сержант випростався, по щоці в нього скотилася велика сльоза й заблищала на кінчику вуса, наче перлина.

Він підвищив голос:

— Товариші, із усього цього, на мою думку, виходить, що батальйон має стати батьком. Згода? Ми усиновимо цих трьох дітей.

— Хай живе Республіка! — крикнули гренадери.

— Вирішено,— сказав сержант.

І він простяг обидві руки над матір'ю й дітьми.

— От,— урочисто проказав він.— Тепер це діти батальйону Червоного Ковпака.

Маркігантка аж підскочила з радості.

— Три голови під одним ковпаком! — скрикнула вона.

Потім раптом зайшлася плачем, палко поцілувала бідолашну вдову і сказала їй:

— А ця мала, видно, пустунка!

— Хай живе Республіка! — повторили солдати.

А сержант сказав матері:

— Ходім, громадянко.

КОРВЕТ „КЛЕЙМОР“

I. АНГЛІЯ І ФРАНЦІЯ ПЕРЕМІШАЛИСЯ

Весною 1793 року, коли Францію з усіх сторін атакували вороги і трагічною втіхою було для неї падіння жірондистів*, ось що відбувалося в архіпелазі Ламаншу.

Увечері 1 червня десь за годину до заходу сонця, на острові Джерсей, у маленькій пустинній бухті Боннюї готувався до відплиття один корвет; стояв туман, що було зручно для втечі, бо небезпечно для плавання. Це судно мало французький екіпаж, але належало до англійської флотилії, що стояла на східному кінці острова, немов охороняючи його. Англійською флотилією командував принц де-Ла Тур д'Овернь з роду Булонських герцогів, і це з його наказу мали вирушити корвет у невідкладній і спеціальній справі.

Цей корвет, зареєстрований у Трінті-Гауз¹ під назвою «Клеймор», на вигляд здавався вантажним кораблем, а насправді був військовим. Він скидався на важке й міцне торговельне судно, але цей вигляд був обманливим. Будуючи його, мали на увазі подвійну мету — хитрість і силу: коли є можливість,— обдурити, а якщо необхідно,— битися. Для завдання, яке він мав виконати цієї ночі, на середній палубі, замість вантажу, поставили тридцять каронад великого калібру. Ці тридцять каронад,— чи тому, що передбачали бурю, чи, вірніше, щоб

¹ Трінті-Гауз — корпорація англійських моряків. З XVI століття була офіційною установою, що вирішувала питання про те, чи придатний для плавання новозбудований корабель.

надати кораблю мирного вигляду, були замасковані,— їх закріпили на місцях потрійними ланцюгами, причому дула впиралися в щільно закриті люки. Ззовні не було видно нічого,— на корвет ніби наділи маску. Звичайно військові корвети мають гармати тільки на верхній палубі. Але в цього, призначеного для раптових нападів та для засад, верхня палуба була порожня, і батарея містилась на середній палубі. «Клеймор» був корабель масивний і досить громіздкий, проте з добрим ходом. Він мав найміцніший в усьому англійському флоті корпус і в бою був вартий цілого фрегата, хоч і мав замість бізань-щогли жердину із звичайним косим парусом. Руль в нього був незвичайної, вигадливої форми, з округлою, рідкісною на ті часи рамою,— виробом верфей Соутгемптона, ціною п'ятдесят фунтів стерлінгів.

Екіпаж «Клеймора» складався виключно з французів — офіцерів-емігрантів і матросів-дезертирів. Добирали їх дуже ретельно: кожен був добрим моряком, добрим солдатом і добрим роялістом. Вони були потрійними фанатиками, відданими кораблю, зброї і королю.

Крім екіпажу, на кораблі був іще півбатальйон морської піхоти на випадок, як виникне потреба висадити на берег десант.

Капітаном корвета «Клеймор» був кавалер ордена святого Людовіка, граф Буабертло, один з найкращих офіцерів колишнього королівського флоту, його помічником — шевальє де-Ла В'евіль, що командував тією ротою французької гвардії, в якій Гош * був сержантом, а лоцманом — найдосвідченіший із джерсейських капітанів — Філіпп Гакуаль.

Ясно було, що цьому кораблю належало здійснити щось незвичайне. Недарма «Клеймор» взяв на борт людину, самий вигляд якої показував, що вона йде на ризиковану справу. Це був високий літній чоловік, стрункий і міцний. По його суворому обличчю важко було визначити його вік, бо воно здавалося водночас і старим, і молодим. Це був один з тих людей, які і в старості лишуються повними сил і в очах яких спалахує блискавка. Сорокалітній по бадьорості, вісімдесятилітній по авторитету.

В ту мить, коли він сходив на корвет, вітер розкрив його морський плащ, і стало видно, що на ньому одяг-

нуті штани, чоботи й куртка з козячої шкури, із скуйовдженим хутром всередину, а зверху вишита шовком,— словом, повний костюм бретонського селянина. Ці старовинні бретонські куртки мали подвійне призначення — вони були і святковим, і буденним убранням, залежно від того, на яку сторону вдягнуті. Те, що було овчиною протягом цілого тижня, в неділю ставало святковим одягом. Немовби для того, щоб завершити схожість із справжнім селянином, селянська одежа, яку носив цей старий чоловік, була потерта на ліктях і колінах і здавалась давно ношеною, а його морський плащ з грубої тканини скидався на рибальське дрантя. На голові в нього був круглий капелюх, високий і крислатий, як тоді носили, що із спущеними крисами мав вигляд сільського, а коли підняти один край і приколоти до нього кокарду,— перетворювався на військовий. Він носив капелюх по-селянському, без петлиці й кокарди.

Лорд Балькарра, губернатор острова, і принц де-Ла Тур д'Овернь самі провели його на корабель. Таємний агент принца, Желямбр, що колись був одним з охоронців графа д'Артуа, особисто наглядав за обладнанням його каюти: цей родовитий дворянин був таким уважним, що сам вніс за старим його чемодан. Залишаючи корабель, пан де-Желямбр низько уклонився цьому селянинові. Лорд Балькарра сказав йому на прощання: «Бажаю успіху, генерале», а принц де-Ла Тур д'Овернь промовив: «До побачення, кузен».

Цього незвичайного пасажира моряки відразу ж прозвали «Селянином». Вони не знали, хто він і чому потрапив на корабель, але розуміли, що цей «Селянин» такий же селянин, як їхній військовий корвет — торговельне вантажне судно.

Вітер був слабкий. «Клеймор» залишив Боннюї, обминув Булей-Бей і якийсь час ішов на видоті вздовж берега, поступово зменшуючись у спадаючій темряві, доки не зник зовсім.

За годину Желямбр, повернувшись до себе в Сент-Ельє, послав соутгемптонським експресом графові д'Артуа, в головну квартиру герцога Йоркського, такі чотири рядки:

«Монсеньйор, від'їзд відбувся. Успіх забезпечено. Через вісім днів запалає все узбережжя, від Гранвіля до Сен-Мало».

А за чотири дні до того депутат від Марни Прієр, що був посланий з важливими повноваженнями до армії Шербурзького узбережжя і в той час перебував у Гранвілі, одержав від таємного емісара написане тим же по черком, що й наведена вище депеша, повідомлення:

«Громадянин депутат, 1 червня, в час відпливу, військовий корвет «Клеймор» із замаскованою батареєю вирушить до Франції, щоб висадити на берег одного чоловіка. Його прикмети: високий на зріст, старий, волосся сиве, одягнений селянином, руки аристократичні. Докладніше повідомлю вам усе завтра. Він висадиться другого вранці. Попередьте ескадру, захопите корвет, гільйотинуйте цього чоловіка».

II. КОРАБЕЛЬ І ПАСАЖИР ПІД ПОКРОВОМ НОЧІ

Корвет, замість того, щоб узяти напрям на південь до Сент-Катрін, повернув на північ, потім на захід і сміливо увійшов у морську протоку між Серком і Джерсеєм, що зветься Протокою Катастроф. На берегах цієї протоки не було тоді жодного маяка.

Сонце давно зайшло. Ніч була чорна, темніша, ніж звичайно влітку. Хоч у цю пору мав світити місяць, але небо облягли важкі хмари, що рідко буває в такій період і, судячи з усього, можна було сподіватися, що місяць вирине лише на хвилину, перед самим заходом. Кілька хмар нависло над самим морем, вкриваючи його туманною імлою.

Ця темрява була сприятливою для корвета.

Лоцман Гакуаль мав намір лишити Джерсей ліворуч, а Гернсей праворуч і, сміливо пройшовши між Гануа й Дувром, пристати в якійсь бухточці на узбережжі Сен-Мало. Ця дорога була довша, ніж через Менк'є, але безпечніша: французька ескадра особливо пильно охороняла береги між Сент-Ельє і Гранвілем.

Гакуаль сподівався, якщо вдасться поставити всі паруси і буде попутний вітер, пристати до французького берега ще вдосвіта,— зрозуміло, в тому разі, коли не трапиться нічого несподіваного.

Все йшло гаразд. Корвет щойно проминув Гро-Не. Годині о дев'ятій погода зіпсувалась,— дужчав вітер і знялася хвиля. Але цей вітер був попутний, а хвиля—

хоч і сильна, проте не бурхлива. Все ж деякі вали так набігали на корвет, що він пірнав носом у воду.

«Селянин», якого лорд Балькарра назвав *генералом* і якому принц де-Ла Тур д'Овернь говорив *кузен*, мав ноги справжнього моряка і походжав палубою корвета спокійно й поважно. Він наче й не помічав, що корабель сильно гойдає. Час від часу старий витягав з кишені куртки плитку шоколаду, відламував шматочок і жував; хоч він і мав сиву голову, проте всі зуби — цілі.

Він ні з ким не говорив, тільки іноді тихо промовляв кілька слів капітанові, який слухав їх шанобливо, ніби не він, а цей пасажир був справжнім командиром корабля.

«Клеймор», керований вправною рукою, непримітний у тумані, обминув довгий крутий берег на північному краї Джерсея, тримаючись якомога ближче до суші, щоб не наштовхнутись на страшний риф П'єр-де-Лік посередині протоки між Джерсеєм і Серком. Гакуаль, стоячи біля руля, час від часу голосно називав один за одним Грев-де-Лік, Гро-Не, Племон — і вів корвет між цими пасажами рифів майже наосліп, але впевнено, почувавши себе так, наче він у себе вдома і добре знає всі закутки океану.

На носі корвета огонь не запалювали, щоб не виказати себе в цих пильнованих водах. Всі раділи туманові. Дійшли до Гранд-Етап. Імла була така густа, що високий силует Пінакля ледве виднівся. На дзвіниці Сент-Кен пробило десяту, і кожен удар було чути дуже виразно, — а це було певною ознакою того, що вітер буде попутний. Все й далі йшло гаразд. Море стало трохи неспокойним через сусідство Корб'єра.

Трохи згодом граф дю-Буабертло та шевальє де-Ла В'евіль провели одягненого по-селянськи чоловіка до його каюти, що була власною каютою капітана. Відхилиючи двері, старий сказав тихо:

— Ви ж знаєте, панове, що треба додержувати таємниці. Ані слова до моменту вибуху. Тільки ви тут знаєте моє ім'я.

— Ми понесемо його з собою в могилу, — відповів Буабертло.

— А я, — сказав старий, — не відкрию його і в свій смертний час.

І двері каюти зачинились.

III. АРИСТОКРАТИ І ПРОСТОЛЮДИНИ ПЕРЕМІШАЛИСЯ

Капітан і його помічник знову піднялися на палубу і стали ходити поруч, про щось розмовляючи. Вони говорили, зрозуміло, про свого пасажира, і ось який був зміст цієї розмови.

Буабертло буркнув півголосом на вухо Ла В'евілеві:

— Скоро побачимо, який з нього вождь.

Ла В'евіль відповів:

— А поки що він принц.

— Майже.

— У Франції дворянин, а в Бретані — принц.

— Як Ла Тремуйлі та Рогани.

— Він їм родич.

Буабертло продовжував:

— У Франції і при виїздах короля він маркіз, як я граф, а ви шевальє.

— Де вони, ті виїзди! — вигукнув Ла В'евіль. — Ми їздимо тепер тачками.

Запала мовчанка.

Буабертло знову почав:

— Коли нема французького принца, згодиться й бретанський.

— Коли нема дрозда... Ні, коли нема орла, згодиться й ворон.

— Мені більше до вподоби шуліка, — сказав Буабертло.

А Ла В'евіль підтримав:

— Авжеж! І дзьоб, і пазури.

— Побачимо.

— Так, — озвався Ла В'евіль, — час уже мати вождя. Я згоден з думкою Теґтеньяка: «Вождя й пороху!» Слушайте, капітане, я знаю майже всіх вождів, — як придатних до цієї ролі, так і не придатних. І вчорашніх, і сьогоднішніх, і завтрашніх. Жоден з них не має справді воєнного хисту, який нам потрібен. Цій клятій Вандеї потрібен такий генерал, що водночас був би й прокурором. Тут треба напосідати на ворога, змагатись з ним за кожен млин, куш, рів, камінь, дошкуляти йому на кожному кроці, користуватися з усього, всього пильнувати, бити нещадно, нагадати страху, не виявляючи ні втоми, ні жалю. Тепер у цій мужицькій армії є герої, та нема вождів. Д'Ельбе — нуль, Лескюр — хворий, Боншан — надто м'який; він

добрий, отже дурний; Ла Рошжаклен — чудовий, як молодший офіцер; Сільз — офіцер для відкритої кампанії і не годиться для маневрової війни; Катліно — простодушний биндюжник; Стоффле — хитрий лісник; Берар — нездара, Буленвільє — кумедний, Шаретт — страшний. Я вже не кажу про перукаря Гастона. Та чорт забери! Заради ж чого ми нападаємо на революцію і яка різниця між республіканцями й нами, коли в нас перукарі командують дворянами?

— Ота чортова революція заразила і нас.

— Короста охопила всю Францію.

— Короста третього стану,— додав Буабертло.— Тільки Англія може нас від неї вилікувати.

— І вона нас, безперечно, вилікує, капітане.

— А поки що огидно.

— Звичайно, коли всюди мужва. Монархія, яка має головкомандуючим Стоффле, колишнього лісника пана де-Молевріє, може не заздрити республіці, де міністром Паш *, син швейцара герцога де-Кастрі. Хто стоїть один проти одного у Вандейській війні? З одного боку — пивовар Сантерр, з другого — цирульник Гастон.

— А от я, любий мій Ла В'євіль, до певної міри поважаю цього Гастона. Він зовсім непогано поведився, коли командував при Гемене. Любенько розстріляв три сотні синіх, змусивши їх самих викопати собі могилу.

— Непогано. Але й я упорався б із цим не гірше за нього.

— Певна річ! Та й я теж.

— Великі військові діяння,— сказав Ла В'євіль,— вимагають благородства від тих, хто їх чинить. Це є справа рицарів, а не перукарів.

— Є, проте, в цьому третьому стані,— відказав Буабертло,— люди, гідні поваги. Візьміть, наприклад, хоч годинникаря Жолі. Він був сержантом у Фландрському полку, а тепер став ватажком вандейців, командує загonom на узбережжі. У нього син — республіканець; отож батько служить у білих, а син — у синіх. Сутичка. Бій. І от батько бере сина в полон і стріляє в нього.

— Це добре,— сказав Ла В'євіль.

— Роялістський Брут *,— додав Буабертло.

— І все ж нестерпно бути під командою різних Кокро, Жан-Жанів, якихось Муленів, Фокарів, Бужю, Шуппів!

— Любий мій шевальє, у другому таборі так само є чого бути незадоволеним. Нам набридли буржуа, а їм набридли дворяни. Думаєте, санкюлотам подобається, що ними командують граф де-Канкло, віконт де-Міранда, віконт де-Богарне, граф де-Валанс, маркіз де-Кюстін і герцог де-Бірон!

— От каша!

— І ще герцог де-Шартр!

— Син Філіппа Егаліте*. До речі, коли ж цей Егаліте стане королем?

— Ніколи.

— А все ж він пробирається до трону. Йому в пригоді стають власні злочини.

— І заважають його пороки,— сказав Буабертло.

Помовчали знову деякий час, і Буабертло продовжував:

— Проте він мав бажання помиритись. Приїздив побачитися з королем. Я саме був у Версалі, коли його витурили.

— Турнули з сходів?

— Авжеж.

— Добре зробили.

— Ми прозвали його Bourbon le Bourbeux — Брудним Бурбоном.

— Дуже влучно,— лисий, у прищах, царевбивця. Тьху!

А Ла В'євіль додав:

— Я був з ним в бою при Уессані.

— На кораблі «Святий дух»?

— Так.

— Якби він тоді послухався сигналу адмірала д'Орвіль держатися за вітром, англійці не змогли б пройти.

— Безперечно.

— А правда, що він з переляку сховався в трюм?

— Ні. Але ці чутки варто підтримувати.

І Ла В'євіль голосно зареготав.

Буабертло продовжував:

— Дурнів є досить. Та от хоча б Буленвільє, про якого ви говорили. Я його добре знав. Спочатку селяни були озброєні списами. Хіба ж йому не спало на думку зробити їх справжніми пікінерами? Він хотів їх навчити битися списами за всіма правилами військового мистецтва. Він хотів перетворити цих дикунів на стройових солда-

тів. Взяв собі в голову, що йому вдасться навчити їх стрітися в каре тощ. Тлумачив їм терміни старої військової мови. Замість «командир відділу» він казав «капдескад», бо так звалися капрала за часів Людовіка XIV. Він затіяв сформувати регулярний полк з усіх цих браконьєрів. У нього були роти, сержанти яких щовечора вистроювалися в коло, і полковий сержант говорив пароль і гасло на вухо сержантові першої роти, той своєму сусідові і так далі. Він розжалував одного офіцера за те, що той не став струнко, вислуховуючи пароль від сержанта. Цей бевзь не розумів, що селяни хочуть, щоб ними командували по-селянському, і що не можна привчити до казарми тих, хто жив у лісі. Так, я знав цього Буленвільє.

Вони пройшли кілька кроків, кожен думаючи про своє.

Потім розмова знову почалася.

— До речі, підтвердилася чутка, що Дамп'єра вбито?

— Так, капітане.

— Біля Конде?

— В Памарському таборі, ядром.

Буабертло зітхнув.

— Граф Дамп'єр. Ще один з наших, що став їхнім.

— Щасливої йому дороги! — сказав Ла В'євіль.

— А принцеси? Де вони?

— В Трієсті.

— Усе ще там?

— Так.

І Ла В'євіль вигукнув:

— Ах, ця республіка! Скільки шкоди через якусь дрібницю! Подумати тільки, що ця революція сталася через кілька мільйонів дефіциту.

— Дрібні причини завжди призводять до великого лиха, — сказав Буабертло.

— Погано йдуть справи, — промовив Ла В'євіль.

— Так, Ла Руалі помер, дю-Дрене — ідіот. А які жалюгідні наші пастирі! Цей Кусі, єпископ Ла Рошель, цей Бопуаль Сент-Олер, єпископ Пуатьє, цей Мерсі, єпископ Люсона, коханець мадам де Л'Ешассері...

— Її ім'я — Серванто, ви знаєте це, капітане? Л'Ешассері — назва її маєтку.

— А цей лжеєпископ з Агри, він же просто кюре не знати якої парафії.

— Парафії Доль. Його звуть Гійо де-Фольвіль. Він принаймні хоробрий і добре б'ється.

— Попи там, де потрібні солдати! Єпископи, які, власне, і не єпископи! Генерали, які зовсім не генерали!

Ла В'евіль перебив Буабертло:

— Капітане, є в вашій каюті «Монітер» *?

— Є.

— Які тепер вистави йдуть у Парижі?

— «Адель і Поліна» та «Печера».

— От хотілося б побачити!

— Побачите. Ми будемо в Парижі через місяць.

Буабертло на мить замислився і додав:

— Це найпізніше. Уіндгем так говорив лордові Гуду.

— То, виходить, капітане, наші справи не такі погані?

— Все було б добре, чорт забери, якби краще воювали в Бретані.

Ла В'евіль похитав головою.

— Капітане,— спитав він,— ми висадимо на берег морську піхоту?

— Якщо побережжя за нас. А як вороже,— то ні. Часом на війні треба ломитися в двері, часом пролізти крадькома. Громадянська війна завжди повинна мати в кишені всяке знаряддя. Зробимо все можливе. Найбільше потрібен зараз вождь.

І Буабертло задумливо додав:

— Ла В'евіль, яка ваша думка про шевальє де-Дьезі?

— Молодого?

— Так.

— Як командувача?

— Так.

— Та й цей, знову ж таки, офіцер для відкритого бою і регулярних воєнних дій. Тутешні хащі знає тільки селянин.

— Отже, треба погодитися на генерала Стоффле та генерала Катліно.

Ла В'евіль подумав хвилинку і сказав:

— Потрібен принц, принц французький, принц крові. Справжній принц.

— Чому? Коли кажуть «принц»...

— Кажуть «боягуз». Я це знаю, капітане. Але це потрібно, щоб впливати на йолопів-мужиків.

— Любий мій шевальє, принци не хочуть воювати,

— Обійдеться й без них.

Буабертло машинальним рухом притиснув руку до лоба, немов видавлюючи якусь думку. Він сказав:

— Спробуємо, врешті, цього генерала.

— Це дворянин високого роду.

— Ви гадаєте, він підійде?

— Аби тільки був добрий! — сказав Ла В'евіль.

— Тобто лютий, — сказав Буабертло.

Граф і шевальє презирнулися.

— Пане Буабертло, ви сказали правдиве слово. Лютий. Так, це те, чого нам треба. Ця війна — війна без пощади. Епоха жорстоких. Царевбивці відтяли голову Людовіку XVI, — ми четвертуємо царевбивць. Так, нам потрібен генерал — генерал нещадний. В Анжу і Верхньому Пуату командири граються в великодушність та милосердність — і нічого не виходить. В Марє і в Ретці командири жорстокі, і все як слід. Саме тому, що Шарретт жорстокий, він не піддається Пареннові. Гієна проти гієни.

Буабертло не мав часу відповісти Ла В'евілеві. Слова Ла В'евіля раптом урвав розпачливий крик, і водночас почувся шум, не схожий на жоден з шумів, яких можна було чекати. Цей крик і цей шум долинали з середньої палуби.

Капітан і його помічник кинулися туди, але не могли зайти. Всі каноніри в паніці втікали звідти.

Сталось щось жахливе.

IV. TORMENTUM BELL¹

Одна з каронад батареї, двадцятичотирифунтова гармата, зірвалася з ланцюгів.

Це найстрашніше за все, що може статися на морі. Не може бути жахливішої катастрофи на військовому кораблі, що йде на повний хід у відкритому морі.

Гармата, яка порвала свої ланцюги, стає враз якимсь надприродним звіром. Це машина, що перетворилася в страховище. Це громадище біжить на своїх колесах наче більярдна куля, перехилиється при боковій качці, рине вниз при кільовій, рветься вперед, відкочується назад, спиняється, немов розмірковує, потім знову кидається

¹ Tormentum belli — знаряддя війни (лат.).

бігти, стрілою мчить з одного краю судна в другий, підстрибує, крутиться, скрадається, втікає, стає дибки, вдаряє, трощить, убиває, нищить. Це таран, що б'є в стіну, як йому заманеться. До того ж таран чавунний, а стіни дерев'яні. Це вихід на волю матерії; можна подумати, що то мститься споконвічний раб; начебто злість, яка є в тому, що ми звемо мертвими речами, раптом прорвалася і вибухнула; їй ніби урвався терпець, і вона чинить страшну відплату; нема нічого невблаганнішого, як гнів бездушної речі. Ця знавісніла брила вертка, як пантера, важка, як слон, метка, як миша, непохитно вперта, як сокира, мінлива, як морський зиб, налітає несподівано, як шквал, вражає, як блискавка, глуха, як домовина. Вона важить десять тисяч фунтів, а підскакує, немов дитячий м'яч. Крутячись на місці, вона раптом повертається під прямим кутом. І що тут поробиш? Як її вгамувати? Буря вщухає, циклон проходить, вітер спадає, зламано щоглу замінюють, проточину затикають, пожежу гасять. А яких заходів тут вжити? Можна втихомирити лютого пса, приборкати бугая, загінотизувати удава, злякати тигра, розчулити лева, але немає ніякого засобу проти цього страховища — гармати, що зірвалася з ланцюгів. Її не можна вбити — вона ж мертва і в той же час жива. Вона живе зловісним життям, яке їй дає безконечність. Під нею підлога, що її розхитує. Їй надає руху корабель, якому надає руху море, а тому надає руху вітер. Цей нищівник — іграшка. Корабель, хвилі, подуви вітру, — все це нею бавиться, від них походить її страшне життя. Що робити при цій катастрофі? Як приборкати цей жахливий механізм руйнування? Як передбачити його рухи, повороти, зупинки, удари? Кожен з цих ударів в обшивку може проломити корабель. Як передбачити ці страшні хитрощі? Тут же маєш справу з металевим снарядом, що сам наче розуміє, немовби мислить, і кожну мить змінює напрям. Як спинити те, від чого треба тікати? Страшна гармата скаженіє, кидається вперед, задкує, б'є прямо, б'є праворуч, б'є ліворуч, відбігає, пробігає, плутає всі розрахунки, ламає перепони, чавить людей, як мух. Увесь жах становища в тому, що підлога хитається. Як боротися з безнастанними змінами нахилу площі? В середині корабля немовби ув'язнено блискавку, яка шукає виходу: це гуркіт грому, під час землетрусу.

В одну мить весь екіпаж був на ногах. Винуватцем катастрофи був старший канонір, що недбало загвинтив гайку ланцюга і погано закріпив колеса каронади. Через це рама совалася, площадки розхиталися, луснув канат, гармата вже не трималася міцно на лафеті, бо пристроїв, що перешкоджають відкатові, тоді ще не було в ужитку. Коли морський вал ударив у гарматну порту, погано закріплена каронада відкотилася, перервала ланцюг і грізно ринулась блукати по середній палубі.

Щоб уявити собі, як дивно вона рухалась, згадайте, як химерно збігає краплина води по склу.

В ту мить, коли лопнув ланцюг, каноніри були при батареї. Групами і поодиноці вони виконували свою моряцьку роботу, готуючись до можливого бою. Каронада, відкинута кільовою качкою, врзалась в купу людей і відразу ж роздавила чотирьох, потім, підхоплена боковою качкою, нахилилась, перерізала надвоє п'яту жертву і, вдарившись об лівий борт, збила з лафета ще одну гармату. Тоді й пролунав той розпачливий крик. Всі люди кинулись до трапа. За якусь мить батарея спожніла.

Величезну гармату полишили на саму себе. Вона була сама собі господиня і господиня корабля. Вона могла робити все, що хотіла. Увесь екіпаж, який завжди з усмішкою зустрічав бій, тепер тремтів від страху. Неможливо описати, який жах охопив усіх.

Капітан Буабертло і його помічник Ла В'евіль, обое безстрашні люди, спинились над трапом і, мовчазні, бліді, дивилися вниз, не знаючи, на що зважитись. Хтось відштовхнув їх і спустився вниз. Це був їхній пасажир, «Селянин», чоловік, про якого вони говорили за хвилину перед тим.

Дійшовши до низу трапа, він спинився.

V. VIS ET VIR¹

Гармата гасала по середній палубі. Це була немовби жива колісниця з Апокаліпсиса. Морський ліхтар, що блимав на батарейному форштевні, ще підсилював фантастичність цього видовища запаморочливим миготінням

¹ Vis et vir — сила і мужність (лат.).

світла і тіней. Обриси гармати розпливлися від шаленого руху, і вона то з'являлась чорною плямою в смугі світла, то, тьмяно поблискуючи, зникала в темряві.

Вона продовжувала катувати судно. Розбила ще чотири гармати і зробила в обшивці дві пробоїни, на щастя, вище ватерлінії, але якби налетів шквал, вода линула б у них. Каронада несамовито насакувала на корпус корвета. Шканці, дуже міцні, ще трималися, бо гнуче дерево особливо тривке, але чути було, як вони тріщать під ударами цього гігантського тарана, дивовижно всюдисущого, що бив в усі боки враз. Навіть сильно струшувана у пляшці дробина не стукається в стінки так безладно і так швидко.

Четверо коліс каронади прокочувалося й перекочувалося по вбитих нею людях, шматуючи їх, кришачи й розриваючи; куски трупів качалися по палубі. Мертві голови, здавалося, кричали. Струмки крові переливалися по палубі в різних напрямках, залежно від нахилу.

Внутрішня обшивка, розбита в кількох місцях, починала розлазитись. Увесь корабель сповнений був страхотливим гуркотом.

Капітан швидко опанував себе, і з його наказу крізь отвір трапа на середню палубу почали кидати все, що могло затримати або послабити скажений біг гармати: матраци, койки, запасні паруси, канати, матроські мішки і навіть пакунки фальшивих асигнацій, якими корвет було завалено, бо ця підла вигадка англійців вважалась тоді законним прийомом війни.

Але яку користь могло дати це ганчір'я? Ніхто не наважувався спуститися вниз, щоб розкласти його, і за кілька хвилин палуба побіліла, вкрита дрібненькими клаптиками матерії й паперу.

Хвиля на морі була якраз така, що катастрофа посилювалась. Якби почався шторм, то це могло бути на краще,— він перевернув би гармату колесами догори і тоді її можна було б легко приборкати.

Тимчасом руйнування ставало все більшим. Вже були тріщини і навіть надломи в щоглах, що, впираючись у киль, проходять крізь усі палуби, ніби товсті круглі колони. Під конвульсивними ударами гармати фок-щогла розкололася, навіть грот-щогла була ушкоджена. Батарей вся розладналася. Десять гармат з тридцяти

вже були непридатні до бою. Пробоїна в обшивці більшала, і корвет починав протікати.

Старий пасажир, що спустився на середню палубу і стояв на нижньому східці трапа, здавався кам'яною статуєю. Суворим поглядом спостерігав він те, що діялось. Він навіть не ворушився. Здавалося неможливим зробити бодай один крок у приміщенні батареї.

Кожен поворот каронади, яка вирвалася на волю, наближав загибель корабля. Ще кілька хвилин, і неминуче мала статись аварія.

Треба було або загинути, або відвернути катастрофу, на щось зважитись. Але на що?

Яким страшним ворогом була каронада!

Треба було спинити цю навіжену металеву громаду.

Треба було спіймати цю блискавку.

Треба було знешкодити цей шквал.

Буабертло спитав Ла В'евіля:

— Вірите ви в бога?

— Так. Ні. Іноді.

— Під час бурі?

— Так. І в такі хвилини, як ця.

— Справді, тільки бог може врятувати нас,— сказав Буабертло.

Всі інші мовчки дивились, як каронада чинить свою жахливу справу.

Зовні хвилі, б'ючись об борти корабля, вторили своїми ударами ударам гармати. Здавалося, два молоти кують поперемінно.

Раптом на цій своєрідній неприступній арені, де стрибала на волі гармата, з'явився чоловік із залізним брусом у руках. Це був винуватець катастрофи, старший канонір, через недбалість якого сталося це лихо. Вчинивши зло, він вирішив його виправити. Схопивши в одну руку ганшпуг, у другу — бейфут з петлею, він стрибнув крізь люк на середню палубу.

І от почалося жахливе — справді титанічне видовище, боротьба гармати з каноніром, змагання матерії і розуму, поєдинок речі з людиною.

Чоловік став у кутку і, тримаючи наготові брус та петлю, прихилився спиною до тімберса і, розставивши свої міцні, ніби сталеві, ноги, блідий, як смерть, трагічно спокійний, чекав, ніби врісши в підлогу.

Він ждав, щоб гармата прокотилась повз нього.

Канонір знав свою гармату, і йому здавалося, що й вона повинна його знати. Він уже давно жив поруч з нею. Скільки разів засовував він руку їй у пащу! Це було світське страховище. Канонір став говорити до неї, наче до собаки.

— Іди сюди,— кликав він. Можливо, він її навіть любив.

Він, здавалося, хотів, щоб вона підбігла до нього.

Але підбігти до нього — значило наскочити на нього. Тоді він пропав. Як зробити, щоб вона його не роздавила? В цьому була вся складність. Всі дивилися, охоплені жахом.

Усім перехопило подих, крім, може, старого, похмурого секунданта жахливого двобою.

Його самого могла роздушити гармата. Але він не рухався.

А під ними сліпа стихія керувала боєм.

В той момент, коли канонір, зважившись на боротьбу сам на сам, кинув виклик гарматі, качка, з волі морської стихії, на мить припинилась, і каронада на момент завмерла, немов здивована.

«Іди ж!» казав їй чоловік. І гармата, здавалось, прислухалась.

Раптом вона кинулась на нього. Чоловік відскочив і ухилився від удару.

Боротьба почалася. Боротьба нечувана. Слабка істота змагалася з невразливим. Приборкувач з плоті й крові пішов на чавунного звіра. На одному боці була сила, на другому — душа.

Все це діялося в півтемряві. Це було немов невиразне надприродне видіння.

Душа. Дивна річ,— здавалося, що й гармата теж має душу. Але душу, сповнену ненависті й люті. Це сліпе чавунне страховище, здавалося, має очі. Воно наче підстерігало чоловіка. Можна було подумати, що в нього є якісь підступні заміри. Каронада теж вибирала слушний момент. Це була якась гігантська залізна комаха, яка ніби мала демонічну волю. Іноді ця велетенська сарана стукалася об низьку стелю батареї, потім падала на всі свої чотири колеса, немов тигр на чотири лапи, і знову кидалась на чоловіка. А він, меткий, спритний, гнучкий, звивався, як вуж, ухиляючись від цих блискавичних рухів. Він уникав зустрічей, але удари, від

яких він ухилився, падали на корабель і руйнували його далі.

Уривок ланцюга залишився біля каронади. Невідомо, як ланцюг намотався на гвинт казенної частини. Один кінець ланцюга був прикріплений до лафета. Другий, вільний, шалено метлявся круг гармати, роблячи ще небезпечнішими її стрибки. Гвинт держав ланцюг як у стисненому кулаці, і цей ланцюг посилював удари тарана ударами бича, утворював круг гармати жахливий вир; залізний нагай у бронзовій руці. Цей ланцюг робив боротьбу ще важчою.

Проте чоловік уперто змагався. Він сам часом напав на гармату; скрадався попід обшивкою з брусом і петлею в руках; і гармата, здавалось, розуміла і, вгадуючи пастку, тікала. Чоловік, грізний, переслідував її.

Так не могло тривати довго. Гармата немов сказала собі раптом: «Годі! Треба кінчати!» і спинилась. Почувалось, що наближається кінець. Гармата немовби вагалась і раптом зважилась на жорстокий вчинок,— для всіх вона була як жива істота. Зненацька вона ринулась на каноніра. Канонір відскочив убік, дав їй пробігти і крикнув їй, сміючись: «Ану, ще раз!» Гармата, як скажена, підбила ще одну каронаду з лівого боку, потім, немов пущена невидимою пращею, кинулась до правого борту, на чоловіка, який ухилився знову. Ще три каронади звалилися від ударів гармати. Потім, неначе осліпнувши і не тямлячи більше, що робить, вона повернулась і покотилась уперед, збила форштевень і мало не зробила пробоїну в носовій стіні. Чоловік відскочив до трапа і став за кілька кроків від старого. Він держав наготові свій брус. Гармата немов помітила це і, навіть не повернувшись, покотила назад на каноніра з блискавичною швидкістю, наче удар сокири. Притиснутому до обшивки чоловіку, здавалось, нема порятунку. Всі мимоволі скрикнули.

Але старий пасажир, що досі стояв нерухомо, кинувся вперед швидше за страшних супротивників. Він схопив паку фальшивих асигнацій і, ризкуючи бути розчавленим, кинув її прямо під колеса гармати. Такий рішучий і небезпечний рух не могла б зробити спритніше й точніше навіть людина, обізнана з усіма вправами, описаними в книзі Дюрозеля про те, як поводитися з морськими гарматами.

Кинута під колеса пака подіяла як перепона. Іноді каміничик затримує брилу, гілка дерева відвертає лавину. Каронада немов спіткнулась. Канонір і собі, скориставшись грізною нагодою, встромив залізний брус між спиці одного з задніх коліс. Гармата спинилась.

Вона нахилилась. Чоловік одним рухом бруса підважив її. Тяжка маса з гуркотом перекинулась, а чоловік накинувся на неї, обливаючись потом, і зашморгнув петлю на шиї поваленого бронзового страховища.

Скінчилося. Чоловік переміг. Мурашка подолати мастодонта. Пігмей полонив грім.

Солдати й матроси заплескали в долоні.

Увесь екіпаж кинувся вниз з канатами й ланцюгами, і за якусь хвилину гармата була закута.

Канонір уклонився пасажирові.

— Пане,— сказав він,— ви мені врятували життя.

Але старий знову уже прибрав безстрашно спокійну позу і не відповів нічого.

VI. ДВІ ШАЛЬКИ ТЕРЕЗІВ

Людина перемогла, але можна сказати, що гармата перемогла теж. Негайну катастрофу відвернули, проте корвет аж ніяк не був урятований. Завдані йому ушкодження здавалися непоправними. В обшивці було п'ять пробоїн, з них одна, спереду, дуже велика. Двадцять каронад з тридцяти лежали підбиті на своїх рамах. Спіймана й прикута на ланцюг каронада теж вибула з ладу: гвинт казенної частини зіпсувався, отже націлювати гармату не можна було. Батарейя налічувала тепер тільки дев'ять гармат. В трюмі протікала вода. Треба було негайно вживати заходів проти аварії і братися до носів.

На середню палубу тепер, коли її можна було оглянути, страшно було дивитися. Навіть скажений слон не міг би так потрощити свою клітку.

Хоч як потрібно було для корвета пройти непоміченим, але ще важливішим було — не дати йому потонути. Довелося освітити палубу кількома ліхтарями, прикріпивши їх в різних місцях до бортів.

Увесь час, поки тривала трагічна боротьба, від якої залежали життя і смерть екіпажу, ніхто не знав, що ро-

битися в морі. А туман погустішав, погода змінилася, вітер безперешкодно грався кораблем. Корвет збився з курсу, він уже не був під захистом Джерсея та Гернсея, опинившись далі на південь, ніж треба. Корабель плів серед розбурханого моря. Великі вали цілували страшними поцілунками його зяючі рани. Морський зиб ставав дедалі небезпечнішим. Бриз переходив у шторм. Насувався шквал, можливо, навіть буря. Зір розрізняв тільки найближчі чотири вали, а далі вже нічого не було видно.

Поки команда нашвидкуруч, абияк лагодила найбільш серйозні ушкодження на середній палубі, затикала пробоїни і впорядковувала уцілілі від розгрому гармати, старий пасажир піднявся на палубу.

Він стояв нерухомо, притулившись спиною до грот-щогли, і ніби не помічав жвавого руху на кораблі. Шевальє Ла В'євіль звелів солдатам морської піхоти вистроїтися обабіч грот-щогли, а матроси, зачувши свисток боцмана, розмістилися на реях.

Граф дю-Буабертло підійшов до пасажира.

За капітаном ішов чоловік, розгублений, задиханий, у пошматованому одязі, але все-таки задоволений.

Це був канонір, який так вчасно показав себе приборкувачем страховища і подолав гармату.

Граф по-військовому віддав честь одягненому селянином старикові і сказав:

— Пане генерал, ось цей чоловік.

Канонір стояв струнко, спустивши очі.

Граф Буабертло продовжував:

— Пане генерал, чи не вважаєте ви, що командири повинні якось відзначити вчинок цього чоловіка?

— Вважаю,— відповів старий.

— То будьте ласкаві дати розпорядження,— сказав Буабертло.

— Це ви повинні давати. Ви капітан.

— Але ви генерал,— відповів Буабертло.

Старий поглянув на каноніра і сказав:

— Підійди.

Канонір зробив крок.

Старий повернувся до графа дю-Буабертло, зняв з грудей капітана орден святого Людовіка і причепив до куртки каноніра.

— Ура! — закричали матроси.

Солдати морської піхоти взяли на караул.

А старий пасажир, показуючи пальцем на сяючого каноніра, додав:

— А тепер розстріляйте цього чоловіка.

Вигуки стихли, і всі заціпеніли.

Тоді в мертвій тиші старий підніс голос. Він сказав:

— Через його недбалість корабель опинився під загрозою. Можливо, він загине. Бути в морі — це бути вічна-віч з ворогом. Корабель у плаванні — це армія, що провадить бій. Буря іноді стихає, але щохвилини може розгулятися. Море — величезна засідка. Кожна провина, вчинена перед лицем ворога, карається смертю. Не буває провин, які можна виправити. Хоробрість має бути нагороджена, а недбалість має бути покарана.

Ці слова падали одне по одному помалу, урочисто, з якоюсь невмолимою розміреністю, ніби удари сокири по стовбуру дерева.

І старий, глянувши на солдатів, додав:

— Виконуйте.

Чоловік у куртці, на якій блищав орден святого Людовіка, похилив голову.

Граф Буабертло зробив знак. Два матроси спустилися на нижню палубу і повернулися звідти з гамаком, який мав стати саваном. За ними йшов корабельний священник, що від часу відплиття молився в офіцерській каюті. Сержант виділив з солдатів, які стояли в строю, дванадцять чоловік і поставив їх у дві шеренги по шість. Канонір, не кажучи й слова, став між ними. Священник з розп'яттям у руці підійшов і став біля нього.

— Марш! — скомандував сержант.

Вони повільним кроком рушили на ніс корабля. Два матроси несли слідом за ними саван.

Мертва тиша запала на корветі. Лише вдалині ревів ураган.

Через кілька хвилин у темряві пролунав залп, блиснув вогонь, потім усе стихло і почувся сплеск від падіння в море тіла.

Старий пасажир усе ще замислено стояв, спираючись спиною на грот-щоглу і схрестивши на грудях руки.

Буабертло, вказуючи на нього пальцем лівої руки, тихо мовив Ла В'євілеві:

— Вандея має голову.

VII. ХТО НАПНУВ ПАРУС, ТОЙ КИНУВ ЖЕРЕБ

Але яка доля чекала корвет?

Хмари, які цілу ніч нависали над хвилями, тепер спустились так низько, що зовсім закрили обрій, і все море було наче вкрите покривалом. Куди не кинеш оком — скрізь туман. Таке становище було загрозливе навіть для неушкодженого корабля.

До того ж, море хвилювалося дедалі дужче.

На корветі не гаяли марно часу. Зменшили вагу корабля, викинувши в море все, що тільки можна було прибрати після вчиненого каронадою погрому — підбиті гармати, поламані лафети, відколоті куски внутрішньої обшивки, уламки дерева й заліза. Відкрили гарматні порти і спустили по дошках у море трупи й останки людей, загорнуті в брезенти.

Море ставало дедалі грізнішим. Не те, щоб якось особливо лютувала буря. Навіть, навпаки, здавалося, що ураган, який бушував десь за обрієм, починав стихати, віддаляючись на північ. Але вали все ще були високими, і це було ознакою нерівного дна. Поранений корвет міг загинути від великої хвилі.

Гакуаль у задумі стояв коло руля.

Робити вигляд, що все гаразд, коли справи йдуть погано, — такий звичай капітанів.

Ла В'евіль, який мав таку вдачу, що завжди був веселим під час небезпеки, підійшов до Гакуала.

— Ну, лоцмане, — сказав він, — шторм осікся. Хотілося йому чхнути, та не вдалося. Тепер ми вискочимо. Буде вітер, та й усе.

Гакуаль серйозно відповів:

— Коли дме вітер, здіймається хвиля.

Сказав без посмішки і без суму, — як справжній моряк. Проте у відповіді чулись тривожні ноти. Корабель, що протікає, під велику хвилю може легко затонути. Гакуаль ніби підкреслив свої слова, злегка наморщивши брови. Можливо, що Ла В'евіль, після катастрофи з гарматою і каноніром, трохи поспішив з своїм майже легковажним жартом. Є речі, які приносять у чистому морі нещастя. Море — таємниця. Ніколи не можна знати, яке воно. З ним завжди треба бути насторожі.

Ла В'евіль відчув, що треба бути серйозним.

— Де ми, лоцмане? — спитав він.

Штурман відповів:

— Ми в руці божій.

Лоцман — хазяїн. Треба не заважати йому в роботі, і часто доводиться дозволяти йому говорити, що він хоче.

А втім, такі люди говорять мало. Ла В'евіль відійшов.

Ла В'евіль запитав лоцмана, а відповів йому обрїй.

Густий туман, що стелився над хвилями, розірвався, і в передранкових сутінках стало видно, як бурхливо вирує темне море.

Небо здавалося покрівлею з хмар, але хмари вже не торкалися моря. На сході з'явилася біла смуга світанку, а на заході блідла друга біла смуга — заходив місяць. Ці дві білі смуги слалися на обрїї одна проти одної між темним морем і хмарним небом.

І на фоні цих світлих смуг вирисовувалися чорні силуети, прямі й нерухомі.

На заході, на освітленому місяцем небі, вимальовувались три високі скелі, що височіли, як кельтські дольмени.

На сході, на блідому ранковому обрїї, можна було розрізнити вісім парусних кораблів, вишикуваних у грізному порядку.

Три скелі були вершиною рифу, вісім парусів — ескадрою.

Позаду — підводна скеля Менк'є, що мала недобру славу в моряків, спереду — французькі крейсери. На заході — морська пучина, на сході — смертний бій. Корвет мав вибирати між аварією і боем.

Хіба можна було повертати до рифу, маючи пробитий корпус, попсовану снасть, розхитані щогли? І хіба можна було йти в бій, маючи двадцять ушкоджених гармат з тридцяти і втративши найкращих канонірів?

Тільки починало розвиднятися, ніч іще не скінчилася. Темрява могла ще тривати досить довго, бо хмари, високі, густі й глибокі, нависали над корветом, як міцне склепіння.

Вітер, що розвіяв густий туман унизу, гнав корабель прямо на Менк'є.

Розхитаний і розладнаний корвет майже не слухався руля, він уже не плив, а ніби котився, гнаний хвилями, віддаючись їх волі.

Менк'є — зловісний риф — у ті часи був іще страшніший, ніж тепер. Багато з башт цієї цитаделі, на щастя,

вже зрізано безнастанними наскоками моря. Обриси скель змінюються. Хвилі пиляють їх, ніби ножі. У ті часи натрапити на Менк'є означало загинути.

Щодо крейсерів, то це була та сама Канкальська ескадра, яка потім уславилася під командою Дюшена, що його Лекіно назвав «батьком Дюшеном».

Становище було критичне. Корвет під час спричиненого каронадою розгардіяшу непомітно збився з курсу і йшов тепер скоріше на Гранвіль, ніж на Сен-Мало. Якби він і міг маневрувати та розпустити паруси, то все одно поворот до Джерсея йому перегороджував Менк'є, а крейсери перегороджували йому путь до Франції.

Бурі так і не було. Але була, як передбачав лоцман, хвиля. Море, що котилося під дужим вітром і по нерівному дну, вирувало шалено.

Море ніколи не виказує відразу своїх намірів. Морська безодня здатна на все, навіть на каверзи. Можна подумати, що море веде свою хитромудру політику. Воно наступає і відступає, воно пропонує і зрікається, ніби готує шквал, і потім втішає, обіцяє безодню і не додержує обіцянки, загрожує з півночі і завдає ударів з півдня. Цілу ніч корвет «Клеймор» був у тумані і боявся шторму. Море не справдило його сподіванок, але зробило страшніше. Воно намічало бурю, а дало риф. Це теж була, в іншій тільки формі, проте катастрофа.

І на додачу до згубних бурунів виникла загроза смертельного бою. Один ворог доповнював другого.

Ла В'евіль вигукнув з своїм звичайним безтурботним сміхом:

— Катастрофа тут, бій там. З обох боків капут.

VIII. 9-380

Корвет був уже не кораблем, а тільки нікчемним уламком його.

У блідому розсіяному світлі, в чорноті хмар, в неясній мінливості горизонту, в таємничому гулі морських хвиль була якась похоронна урочистість. Усе мовчало; тільки зловісно завивав вітер. Катастрофа велично підіймалася з безодні. Вона схожа була більше на привид, ніж на борця. Ніщо не рухалося на скелях, ніщо не рухалося на кораблях. Це була якась незнана всеосяжна

тиша. Чи було в цьому щось реальне? Здавалося, над морем пропливає марево. В легендах говориться про такі видіння; корабель був ніби між демоном-рифом і привидам-флотилією.

Граф Буабертло півголосом дав розпорядження Ла В'евілеві, і той спустився до батареї, а сам капітан узяв свою підзорну трубу і пішов на корму, де став поряд з лоцманом.

Гакуаль пильнував одного: тримати корабель прямо проти хвилі, бо якби його вдарило збоку вітром і валом, він би неодмінно перекинувся.

— Де ми, лоцмане? — спитав капітан.

— Біля Менк'є.

— З якого боку?

— З поганого.

— Яке дно?

— Суцільний камінь.

— Можна зашпрингуватися?

— Померти завжди можна, — відказав лоцман.

Капітан спрямував свою трубу на захід і оглянув Менк'є. Потім він обернувся на схід і став розглядати паруси, що виднілися вдалині.

Лоцман продовжував, немов розмовляючи сам з собою.

— Це Менк'є. Тут спочивають чайки, летячи з Голландії, і великі чорнокрилі поморники.

Тимчасом капітан перелічив паруси.

Кораблів було таки вісім. Вони стояли в бойовому порядку, їх силуети виступали над водою. В центрі виразно можна було розрізнити високий корпус трипалубного судна.

Капітан спитав лоцмана:

— Знаєте ви ці кораблі?

— Звичайно! — відповів Гакуаль.

— Що це?

— Ескадра.

— Французька?

— Чортова.

Запала мовчанка. Потім капітан знову спитав:

— Тут уся крейсерська ескадра?

— Ні, не вся.

Дійсно, 2 квітня Валазе заявив у Конвенті, що в Ла-

Манші крейсирує десять фрегатів і шість лінійних кораблів. Капітан тільки тепер це пригадав.

— Справді,— сказав він,— в ескадрі шістнадцять суден. А тут тільки вісім.

— Решта блукає там уздовж берега і шпionить.

Капітан, увесь час дивлячись у підзорну трубу, пробурчав:

— Трипалубний корабель, два фрегати першого рангу, п'ять другого рангу.

— Але я теж,— буркнув Гакуаль,— шпionив за ними.

— Добрі кораблі,— сказав капітан.— Я сам командував такими.

— Я,— сказав Гакуаль,— бачив їх зблизька. Не помилюсь, де який. Я маю їхні ознаки в голові.

Капітан передав підзорну трубу лоцманові.

— Погляньте, лоцмане, чи впізнаєте високобортний корабель?

— Так, капітане, це «Золотий Берег».

— Вони його перехрестили,— сказав капітан.— Раніше він звався «Бургундські Штати». Нове судно. Сто двадцять вісім гармат.

Він вийняв з кишені записну книжку й олівець і написав цифру 128.

Він продовжував:

— Лоцмане, а яке то судно перше ліворуч від нього?

— «Досвідчений».

— Фрегат першого рангу. П'ятдесят дві гармати. Два місяці тому він озброювався в Бресті.

Капітан записав у книжці цифру 52.

— Лоцмане,— знову спитав він,— а другий корабель зліва?

— «Дріада».

— Фрегат першого рангу. Сорок вісімнадцятифунтових гармат. Він побував у Індії. В нього добра воєнна історія.

І під цифрою 52 він написав цифру 40. Потім підвів голову:

— А тепер праворуч.

— Там усе фрегати другого рангу. Усього п'ять.

— Який найближчий до трипалубного?

— «Рішучий».

— Тридцять дві вісімнадцятифунтові гармати. А другий?

— «Рішмон».

— Такої ж сили. Далі?

— «Атеїст».

— Дивна назва для морського корабля. Далі?

— «Каліпсо».

— Далі?

— «Ловець».

— П'ять фрегатів по тридцять дві гармати кожен.

Капітан підписав під першими числами — 160.

— Ви їх добре розпізнаєте, лоцмане!

— А ви, пане капітане, добре їх знаєте, — відповів Гакуаль. — Впізнавати добре, а знати — краще.

Капітан дивився в свою книжку і лічив, вимовляючи крізь зуби:

— Сто двадцять вісім, п'ятдесят два, сорок, сто шістдесят.

В цей момент Ла В'евіль з'явився на палубі.

— Шевальє, — крикнув йому Буабертло, — проти нас триста вісімдесят гармат.

— Ну, що ж! — сказав Ла В'евіль.

— Ви тільки що оглядали батарею, Ла В'евіль. Скільки, врешті, ми маємо гармат, спроможних стріляти?

— Дев'ять.

— Ну, що ж! — сказав і Буабертло.

Він узяв підзорну трубу з рук лоцмана і розглядав горизонт.

Вісім кораблів, мовчазні й чорні, здавалися нерухомими, але щомиті більшали.

Вони непримітно наближались.

— Капітане, от мій рапорт, — сказав Ла В'евіль. — Я не довіряв цьому «Клейморові». Завжди неприємно, коли тебе саджають на корабель, який тебе не знає і не любить. Англійський корабель зрадливий для французів. Клята каронада це довела. Я оглянув усе. Якорі добрі. Не з раковистого заліза, а з добре звареного. Кільця якорів міцні. Канати чудові, легко розмотуються і мають відповідну довжину — сто двадцять сажнів. Сила снарядів. Шість канонірів убито. По сто шістдесят пострілів на гармату.

— Бо гармат же тільки дев'ять, — пробурчав капітан.

Буабертло знову націлив свою підзорну трубу на обрій. Ескадра повільно наближалася.

Каронади мають ту перевагу, що досить трьох людей, щоб їх обслуговувати. Але вони гірші тим, що стріляють не так далеко і не так влучно, як інші гармати. Отже, ескадру треба було підпустити на віддаль пострілу каронади.

Капітан тихо віддавав накази. Тиша запанувала на кораблі. Сигналу тривоги не давали, але робилося все ніби по цьому сигналу. Корвет був непридатний для боротьби ні з людьми, ні з хвилями. Проте використали все можливе з цих решток військового корабля. Біля бейфутів на шкафуті згромадили всі, які були, запасні канати, на випадок, коли доведеться зміцнювати шогли. Впорядкували пункт для поранених. За тодішнім морським звичаєм заклали борти парусами й канатами, що захищало від куль, але не від ядер. Принесли калібри, хоч і пізно вже було робити калібровку ядер; але ж таких пригод ніхто не сподівався. Кожному матросові дали підсумок і пару пістолетів та кинджал. Склали койки. Наставили гармати. Зарядили мушкети. Приготували сокири та гаки. Підготували камери з зарядами й ядрами. Відчинили порохову камеру. Кожен став на своє місце. Все це — не кажучи й слова, ніби в кімнаті вмираючого. Все робилося швидко й скорботно.

Потім зашпрингували корвет. У нього було шість якорів, як у фрегата. Їх опустили всі шість: на носі, на кормі, з боку чистого моря, з боку бурунів, з правого борту і з лівого. Всі дев'ять вцілілих каронад поставили батареєю з одного боку, з боку ворога.

Ескадра, теж тихо, виконувала свій маневр. Вісім кораблів утворювали тепер півколо прямо проти Менк'є. «Клеймор», замкнений у цьому півколі, до того ж зв'язаний своїми власними якорями, був притиснутий до рифу, тобто приречений на загибель. Немов зграя собак оточила дикого кабана, що не подає голосу, а тільки вишкіряє зуби.

Здавалося, обидві сторони чогось ждали.

Каноніри «Клеймора» були біля своїх гармат.

Буабертло сказав Ла В'євілеві:

— Мені кортить розпочати вогонь.

— Химерне бажання,— відповів Ла В'євіль.

ІХ. ОДИН РЯТУЄТЬСЯ

Старий пасажир не сходив з палуби, він безстрашно спостерігав усе.

Буабертло підійшов до нього.

— Пане,— сказав він,— приготування закінчено. Отже, ми прикуті тепер до своєї могили. Ми не вирвемося. Ми в пастці між ескадрою й рифом. Здатися ворогові або загинути в бурунах — іншого вибору ми не маємо. Нам лишається один вихід — умерти. Краще бій, ніж катастрофа. Я волю краще бути застреленим, ніж потопленим; якщо вже вмирати, то я віддаю перевагу вогню перед водою. Але вмирати — це наша справа, але не ваша. Ви людина, на яку випав вибір принципів, на вас покладено велике завдання керувати війною в Вандеї. Не стане вас, то, можливо, загине монархія. Отже, ви повинні жити. Наша честь зобов'язує нас лишатися тут, ваша — вибратися звідси. Ви повинні, пане генерал, залишити судно. Я дам вам гребця й човен. Досягти берега кружним шляхом — річ не неможлива. Ще не настав день, вали високі, море темне, ви врятуєтесь. Бувають випадки, коли втекти — це перемогти.

Старий на знак згоди поважно кивнув своєю суворою головою.

Граф Буабертло крикнув гучним голосом:

— Солдати й матроси!

Усякий рух припинився, і всі обличчя з усіх кінців судна повернулися до капітана.

Він продовжував:

— Чоловік, що є між нами,— представник короля. Нам його довірили, ми мусимо його зберегти. Він необхідний для французького трону. Тому, що немає принца, він буде — принаймні ми так сподіваємося — вождем Вандеї. Це великий бойовий командир. Він мав прибути до Франції з нами, треба щоб він прибув без нас. Врятувати голову — це врятувати все.

— Вірно! Вірно! — закричав в один голос увесь екіпаж.

Капітан продовжував:

— Він теж натрапить на серйозні небезпеки. Добратися до берега не легко. Потрібен великий човен, щоб перемагати високу хвилю, а він має бути маленький, щоб уникнути ескадри. Пристати до берега треба в без-

печному місці, краще біля Фужера, ніж біля Кутанса. Потрібен досвідчений матрос, добрий гребець і добрий плавець, що був би з цього краю і добре знав усі проходи. Ще досить темно, і човен може непомітно відійти від корвета. А потім він зовсім сховається за пороховим димом. Він малий, і зможе пройти по мілкому. Там, де пантера впіймається, там ласка прослизне. Для нас немає проходу, а для човна є. Він відпливе на веслах, ворожі кораблі його не помітять, а ми тимчасом відвернемо їхню увагу. Правда ж?

— Правильно! Правильно! — знову закричав екіпаж.

— Не можна гаяти ні хвилини,— додав капітан.— Чи є на це охочий?

У темряві один матрос виступив з рядів і сказав:

— Я.

Х. ЧИ ВРЯТУЄТЬСЯ?

Через кілька хвилин один із тих маленьких човнів, що мають спеціальне призначення обслуговувати капітанів, відділився від корабля. В цьому човнику було два чоловіки: старий пасажир, що сидів на кормі, і матрос-добровольець спереду. Було ще зовсім темно. Матрос, виконуючи наказ капітана, чимдуж грів у напрямі до Менк'є. А втім, усякий інший шлях був і неможливий.

В човен поклали трохи провізії — мішок сухарів, шматок копченої яловичини і барильце з водою.

В той момент, коли човник виходив у море, Ла В'євіль, жартуючи навіть перед загином, перехилився через борт корвета і кинув човнові прощальне:

— В цій посудинці добре рятуватися, а тонути — прямо чудово.

— Годі сміятися, пане,— сказав лоцман.

Відстань між корветом і човном хутко більшала. Вітер і хвиля були сприятливі для гребця, і маленьке суденце швидко линуло у сутінках, час від часу зникаючи за великими валами.

Над морем нависло якесь гнітюче чекання.

Раптом у цій всеосяжній і тривожній тиші океану почувся голос, підсилюваний рупором. Здавалось, наче з-під мідної маски лунає голос актора античної трагедії; він здавався майже нелюдським.

Це говорив капітан Буабертло.

— Королівські моряки,— крикнув він,— підійміть бі-

лий прапор на грот-щоглі. Ми востаннє бачитимемо сьогодні, як сходить сонце.

І гарматний постріл пролунав з корвета.

— Хай живе король! — закричав екіпаж.

Тоді з глибини обрію пролунав інший клич, далекий, ледве чутний, проте виразний:

— Хай живе Республіка!

І гуркіт, подібний до гуркоту трьохсот громів, прркотився над глибинами океану.

Бій почався.

Море вкрилося димом і вогнем.

Від ядер, що падали в воду, з усіх боків здіймалися над хвилями стовпи водяної піни.

«Клеймор» став плювати вогнем на вісім кораблів. Водночас ескадра, згрупувавшись півмісяцем круг «Клеймора», палила з усіх своїх батарей. Обрій вкрився загравою. Немов вулкан устав з дна моря. Вітер гоїдав увесь цей безмежний пурпур бою, у якому, немов привиди, то зникали, то знову з'являлись кораблі. На першому плані чорним скелетом вимальовувався на цьому червоному фоні корвет. На вершку його грот-щогли виднівся білий з ліліями прапор.

Два чоловіки, що були в човні, мовчали.

Підводний конус трикутної мілини Менк'є більший розмірами за острів Джерсей. Море вкриває його, але на найвищій точці мілини є плато, що здіймається над морем і в час найбільших припливів. На північний схід від нього відділяються шість великих стрімких скель, утворюючи ніби мур, подекуди обвалений. Прохід між цими скелями і плато приступний тільки для дуже мілко заглиблених суден. За цим проходом починається вільне море.

Матрос, що взявся непомітно провести човен, спрямував його в цей прохід. В такий спосіб він захищався рифом Менк'є від битви. Він вправно пропливав вузьким каналом, уникаючи підводного каміння з правого і лівого боку. Тепер скелі зовсім закрили битву. Заграва на обрії почала бліднути, а лютий гуркіт канонади тихшати через збільшення відстані. Але вибухи не припинялися; це означало, що корвет тримається і хоче вистріляти до останнього всі свої ядра.

Незабаром човен вийшов на чисту воду, йому не загрожували скелі, до нього не могли досягти ядра.

Поволі море світлішало, ясні смуги між обрієм і хмарами раптом поширшали, бризки піни заіскрилися світлом, гребені хвиль забілили. День настав.

Човен уникнув небезпеки від ескадри. Але ще лишалось зробити найважче. Човен врятувався від обстрілу, але не від аварії. Він був у вільному морі — маленька шкаралупка без палуби, без парусів, без щогли, без компаса, не маючи інших засобів, крім весел. Він мусив боротися проти океану й урагану, цей атом, відданий на ласку колоса.

І от у цьому безмежному, цьому відлюдному просторі, підвівши осяяне блідим ранковим світлом лице, чоловік на носі човна, пильно дивлячись в очі чоловіка на кормі, сказав йому:

— Я брат того, кого ви звеліли розстріляти.

ГАЛЬМАЛО

І. СЛОВО Є ДІЯ

Старий підвів голову.

Чоловікові, що говорив до нього, було років із тридцять. Лице в нього засмагло від морського вітру, очі він мав дивні: у простодушному погляді селянина світилась проникливість бувалого моряка. Він міцно тримав весла у своїх дужих руках. Вигляд він мав лагідний. За поясом у нього був кинджал, два пістолети й чотки.

— Хто ви? — спитав старий.

— Я вам тільки що сказав.

— Чого ви хочете?

Чоловік кинув весла, схрестив на грудях руки і відповів:

— Вбити вас.

— Як знаєте, — сказав старий.

Матрос підвищив голос.

— Приготуйтеся.

— До чого?

— До смерті.

— Чому я маю вмерти? — спитав старий.

Настало мовчання. Чоловік, здавалось, на якусь мить був спантеличений цим запитанням. Потім відповів:

— Я ж сказав, що хочу вас убити.

— А я вас питаю: чому?

Блискавка майнула в очах матроса.

— Бо ви вбили мого брата.

Старий відказав холодно:

— Спочатку я врятував йому життя.

— Це правда. Ви його спершу врятували, а потім убили.

— Це не я його вбив.

— А хто ж тоді?

— Його провина.

Матрос збентежено дивився на старого. Потім його брови гнівno насупились.

— Як вас звати? — спитав старий.

— Мое ім'я Гальмало, але вам немає потреби знати його, щоб бути вбитим мною.

В цей момент зійшло сонце. Один промінь упав прямо на матроса і освітив дике лице. Старий уважно розглядав його.

Канонада все ще тривала, але ривками, ніби в агонії. Дим застилав обрії. Човен, яким гребець більше не керував, плив куди несло.

Правою рукою матрос вихопив з-за пояса пістолет, а лівою взяв чотки.

Старий підвівся:

— Ти віриш у бога? — спитав він.

— Отче наш, іже еси на небесах,— пробурмотів матрос. І він перехрестився.

— Ти маєш матір?

— Маю.

Він перехрестився вдруге. Потім промовив:

— Ну, годі. Даю вам хвилину, монсеньйор.

— Чому ти називаєш мене монсеньйором?

— Бо ви сеньйор. Це видно.

— А ти маєш сеньйора?

— Маю, ще й великого пана. Хіба можна жити без сеньйора?

— Де він?

— Не знаю. Він покинув наш край. Він називається пан маркіз де-Лантенак, віконт де-Фонтене, принц Бретонський. Він сеньйор усього Семилісся. Я ніколи його не бачив, але це не заважає йому бути моїм паном.

— А якби ти його побачив, ти б скорився йому?

— Певна річ. Я був би поганином, якби не скорився! Треба коритися богові, потім королеві, що все одно як бог, потім сеньйорові, що все одно як король. Але це зараз ні до чого. Ви вбили мого брата, я повинен убити вас.

Старий відказав:

— Насамперед, я добре зробив, що вбив твого брата. Матрос стиснув пістолет у руці.

— Годі! — сказав він.

— Гаразд,— сказав старий. І спокійно додав:

— А де ж священик?

Матрос глянув на нього.

— Так, священик. Я дав священика твоєму братові, ти повинен дати мені.

— Я не маю його,— сказав матрос.

І продовжував:

— Де ж тут священики у вільному морі?

Чути було конвульсивні вибухи віддаленого стихаючого бою.

— Ті, що вмирають там, мають священика,— сказав старий.

— Це правда,— пробурмотів матрос,— вони мають корабельного священика.

Старий продовжував:

— Ти згубиш мою душу, а це тяжкий гріх.

Матрос задумано похилив голову.

— І гублячи мою душу,— додав старий,— ти губиш свою. Слухай. Мені шкода тебе. Ти зробиш те, що схоцеш. Я виконав недавно свій обов'язок, врятовуючи твого брата, а потім відбираючи в нього життя. Я виконую свій обов'язок і тепер, стараючись спасти твою душу. Подумай. Це ж тебе стосується. Чуєш постріли гармат? Там гинуть люди, там є такі, що конають у розпачі, там є чоловіки, що не побачать більше своїх жінок, є батьки, що не побачать більше своїх дітей, брати, як і ти, не побачать більше своїх братів. І з чієї вини? З вини твого брата. Ти ж віриш у бога? Гаразд, ти знаєш, що бог страждає в цей час: страждає за свого сина, найхристияннішого короля Франції, що безневинно мучиться у Тампльській в'язниці, як і син божий, Ісус. Бог страждає за свою бретонську церкву; бог страждає за свої споганені храми, за подерті евангелії, осквернені молитовні, за убієнних священиків. Чого бажали ми всі на кораблі, який гине в цю мить? Ми бажали допомогти божій справі. Якби твій брат добре служив, якби він вірно виконував свій обов'язок, нещастя з каронадою не сталося б, корвет не був би ушкоджений, не збився б з дороги, не натрапив би на цей проклятий флот, і ми всі

висідали б тепер у Франції. Відважні люди й моряки, ми,— а нас було б немало,— з шаблями в руках, з розгорнутим білим прапором, радісно пішли б допомагати хоробрим селянам Вандеї рятувати Францію, рятувати короля, рятувати бога. От що ми бажали робити, от що ми зробили б. От що я, один, який лишився, іду робити. Але ти перешкоджаєш цьому. В цій боротьбі нечестивців проти священників, в цій боротьбі царевбивць проти короля, в цій боротьбі сатани проти бога — ти за сатану. Твій брат був перший помічник диявола, ти — другий. Він почав, ти закінчуєш. Ти з царевбивцями проти трону, ти з нечестивцями проти церкви. Ти відбираєш у бога його останню підмогу. Бо коли не буду там я, представник короля, то й далі горітимуть села, сім'ї плакатимуть, священники обливатимуться кров'ю, Бретань страждатиме, король буде у в'язниці, а Ісус Христос мучитиметься. А хто буде винуватцем усього цього? Ти. Що ж, це твоя справа. Я сподівався від тебе зовсім протилежного. Я помилився. Ах, так, правда, я вбив твого брата, ти маєш рацію. Твій брат виявив хоробрість, я нагородив його; він був винен, я його покарав. Він зрадив свій обов'язок, я свій виконав. Те, що я зробив, я зробив би знову. І, клянусь святою Анною Орейською, яка бачить нас з небес, в такому випадку, коли я звелів розстріляти твого брата, я звелів би розстріляти й свого сина. Тепер ти господар. І мені шкода тебе. Ти збрехав своєму капітанові. Ти, християнин, не маєш віри. Ти, бретонець, не маєш честі. Мене доручили тобі, покладаючись на твою вірність, а ти чиниш зраду. Ти вбиваєш мене, хоч обіцяв вберегти моє життя. Знаєш ти, що ти тут губиш? Себе самого. Ти забираєш моє життя у короля і віддаєш своє вічне життя дияволу. Що ж, чини свій злочин. Ти дешево продаєш своє місце в раю. Завдяки тобі диявол перемаже, завдяки тобі палатимуть храми, завдяки тобі нечестивці і далі переливатимуть дзвони на гармати. Розстрілюватимуть людей тим, що мало спасати душі. Може, й зараз, коли я розмовляю з тобою, дзвін, що дзвонив на твої хрестини, вбиває твою матір. Ну, помагай дияволу. Не гайся. Так, я засудив твого брата, але знай, що я був знярядям божим. А ти засуджуєш божий промисел! Ти, може, засудив би й блискавку на небі? Нещасний, ти будеш засуджений нею. Бережись того, що ти хочеш зробити. Хіба ти знаєш, чи нема на

мені благодаті божої? Ні. Чи тобі все одно? Що ж, роби те, що намірився. В твоїй волі кинути мене в пекло, і себе разом зі мною. Моя і твоя вічна погибель у твоїй руці. Відповідатимеш перед богом ти. Ми самі і вічна-віч перед безоднею. Продовжуй же, кінчай, довершуй! Я старий, а ти молодий. Я беззбройний, а ти озброєний. Убий мене.

В той час, як старий, випроставшись на весь зріст, говорив ці слова голосом, дужчим за шум моря, його постать через гойдання човна на хвилях то затінювалась, то освітлювалась. Матрос був смертельно блідий. Великі краплі поту падали з його лоба. Він тремтів, наче в пропасниці. Час від часу він цілував свої чотки. Коли старий скінчив, матрос кинув свій пістолет і впав на коліна.

— Змилуйтесь, монсеньйор! Простіть мені! — скрикнув він.— Ви говорите, як сам бог. Я винен. Винен був і мій брат. Я зроблю все, щоб спокутувати його злочин. Розпоряджайтесь мною. Наказуйте. Я коритимусь.

— Я прощаю тобі,— сказав старий.

II. ПАМ'ЯТЬ СЕЛЯНИНА ВАРТА ЗНАНЬ СТРАТЕГА

Провізія, що була в човні, знадобилась.

Двом утікачам, змушеним пробиратися довгими манівцями, тільки через тридцять шість годин вдалося досягти берега. Вони пробули ніч на морі. Але ніч була гарна, тільки що місяць світив занадто ясно для людей, які хочуть бути непоміченими.

Ім довелося спочатку віддалитися від Франції і впливти у чисте море в напрямі до Джерсея.

Вони чули останні постріли розстрілюваного корвета, що лунали, як передсмертне рикання лева, вбитого в лісі мисливцями.

Корвет «Клеймор» загинув так, як і «Месник», але слави не випало на його долю. Не можна бути героєм, б'ючись проти батьківщини.

Гальмало був надзвичайний моряк. Він показував чудеса вправності й кмітливості. Цей імпровізований маршрут через великі хвилі, між рифами і пильною вартою ворога, був шедевром. Вітер стих, море стало лагідним.

Гальмало обминув скелі — Менк'є, обійшов Вал

Бика, зайшов, щоб перепочити кілька годин, у маленьку бухточку, яка утворюється тут на півночі в час відпливу, потім знову спустився на південь, знайшов спосіб пройти між Гранвілем і островом Шозе, не помічений ні шозейською, ні гранвільською вартою. Він зайшов у бухту Сен-Мішель, що було дуже сміливо, бо ж це близько від Канкаля, місця, де стояла ескадра крейсерів.

Надвечір другого дня, приблизно за годину до заходу сонця, він лишив позаду гору Сен-Мішель і пристав до низького берега, завжди безлюдного, бо він небезпечний — на ньому можна загрузнути в зібучому піску.

На щастя, був приплив.

Гальмало підвів човен скільки зміг ближче до берега, помацав пісок, встановив, що він твердий, випхнув човен на берег і зсочив на землю.

Старий слідом за ним переступив через борт і оглянув обрій.

— Монсенйор, — сказав Гальмало, — ми тут біля гирла Куенона. З правого боку Бовуар, а з лівого — Гюїн. Дзвіниця перед нами — це Ардевон.

Старий нахилився над човном, узяв один сухар, поклав його в кишеню і сказав Гальмало:

— Візьми решту.

Гальмало поклав рештки м'яса та сухарів у мішок і взяв мішок на плечі. Зробивши це, він сказав:

— Монсенйор, чи вести вас, чи йти за вами?

— Ні те, ні те.

Гальмало здивовано дивився на нього. Старий продовжував:

— Ми розійдемося, Гальмало. Бути вдвох нема чого. Треба бути з тисячею або самому.

Він спинився, вийняв з кишені бант із зеленого шовку, дуже схожий на кокарду з вишитою на ньому золотою лілією. Він спитав:

— Ти вмієш читати?

— Ні.

— Це добре. З людиною, що читає, зазнаєш мороки. У тебе добра пам'ять?

— Так.

— Це добре. Слухай, Гальмало. Ти підеш праворуч, а я ліворуч. Я поверну до Фужера, ти — до Бузужа. Не кидай свого мішка, він надає тобі вигляду селянина.

Зброю сховай. Виріж собі десь ціпок. Пробирайся житами, вони високі. Просувайся за огорожами. Іди на-впростець через поля. Уникай прохожих. Обминай шляхи й мости. Не заходь до Понторсона. Ага, ти муситимеш переправитись через Куенон. Як ти це зробиш?

— Перепливу.

— Добре. Потім є й брід. Ти знаєш, де він?

— Між Ансе і В'е-В'елем.

— Гаразд. Ти справді з цього краю.

— Але надходить ніч. Де монсеньйор спатиме?

— Я сам про себе подбаю. А де ти спатимеш?

— Десь у дуплі. До того, як стати матросом, я був селянином.

— Кинь свою моряцьку шапку, вона зраджує тебе. Десь роздобудеш селянську.

— О, якийсь картуз дістати легко. Перший рибалка відступить мені свій.

— Добре. Тепер слухай. Ти знаєш ліси?

— Всі.

— Всього краю?

— Від Нуармутъ до Лавалья.

— Знаєш і назви?

— Знаю ліси, знаю назви, знаю все.

— Ти нічого не забудеш?

— Нічого.

— Добре. Тепер слухай уважно. Скільки льє ти можеш пройти за день?

— Десять, п'ятнадцять, вісімнадцять, двадцять, коли треба.

— Буде треба. Не забудь ні слова з того, що я тобі скажу. Ти увійдеш у ліс Сент-Обен.

— Біля Ламбала?

— Так. Край яру, що між Сен-Ріелем і Пледельяком, є великий каштан, Ти спинишся під ним. Ти не побачиш нікого.

— Але це не завадить комусь там бути. Знаю.

— Ти подаси сигнал. Ти вмєш давати сигнал?

Гальмало надув щоки, повернувся до моря, і почувся гугукання сови. Воно пролунало наче з нічних глибин; було воно дуже схоже й зловісне.

— Добре,— сказав старий.— Ти це вмєш добре.

Він простяг Гальмало бант з зеленого шовку.

— Ось мій бант командувача, Візьми його, Треба,

щоб поки що ніхто не знав мого імені. Але цього банта досить. Квітку лілії на ньому вишивала королева у Тампльській в'язниці.

Гальмало став на одне коліно. Він з трепетом узяв бант з лілією і підніс його до губ; але спинився, немовби не наважуючись поцілувати.

— Чи смію я? — спитав він.

— Так, адже цілуєш ти розп'яття.

Гальмало поцілував квітку лілії.

— Встань,— сказав старий.

Гальмало підвівся і сховав бант на грудях.

Старий продовжував:

— Слухай уважно. Ось гасло: «Повставайте. Ніякого милосердя». Отже, у Сент-Обенському лісі ти даси сигнал. Даси його тричі. Після третього разу ти побачиш чоловіка, що вийде з-під землі.

— З нори під деревом. Розумію.

— Цей чоловік — Планшено, якого називають також Королівське Серце. Ти йому покажеш цей бант. Він зрозуміє. Ти підеш потім якими хочеш дорогами до Астілейського лісу. Там знайдеш кривого чоловіка, якого називають Мускетомом і який не милує нікого. Ти йому скажеш, що я його пам'ятаю і шаную і щоб він підіймав свої парафії. Потім ти підеш до Куесбонського лісу, що за одне льє від Племеля. Ти даси сигнал совином криком. З нори вийде чоловік. Це Тюо, плермельський сенешаль, що був членом так званих Установчих зборів, але людина наша. Ти йому скажеш озброїти Куесбонський замок, що належить маркізові де-Герові, який емігрував. Яри, гаї, вибалки — місцевість для нас підходяща. Пан Тюо чесна й розумна людина. Потім ти підеш до Сент-Уен-ле-Туа, поговориш з Жаном Шуаном *, що, на мій погляд, є справжній ватажок. Потім підеш до Віль-Англозького лісу, там ти побачиш Гіттера, якого називають Сен-Мартеном, ти йому скажеш наглядати за Курменілем, зятем старого Гупіля з Префельна і ватажком аржантонських якобінців. Запам'ятай усе гарзд. Я нічого не пишу, бо не треба нічого писати. Ла-Руері написав листа — і все пропало. Потім ти підеш до Ружефейського лісу, де є М'елет, що перестрибує через ярки, спираючись на довгу жердину.

— Вона в нас зветься «фертом».

— А ти так умієш?

— Хіба я не бретонець і не селянин? Ферт — наш перший друг. Він посилює наші руки і здовжує наші ноги.

— Тобто ослаблює ворога і скорочує дорогу. Добре знаряддя.

— Одного разу я своїм фертом відбився від трьох жандармів, хоч усі вони були з шаблями.

— Коли це було?

— Десять років тому.

— Коли був король?

— Еге.

— Ти, значить, бився, коли був король?

— Еге.

— Проти кого?

— Далєбі не знаю. Я провозив сіль.

— Он як!

— Це звалося боротися проти соляних податків. Хіба соляні податки і король те ж саме?

— Тобі цього не втямити.

— Я прошу монсеньйора ласкаво вибачити, що спитав монсеньйора.

— Ну, далі. Ти знаєш Ла-Тург?

— Чи я знаю Ла-Тург! Я ж звідти.

— Як?

— А так, що я з Паріньє.

— Справді, Ла-Тург біля Паріньє.

— Чи знаю я Ла-Тург! Великий круглий замок — родовий замок моїх сеньйорів! У ньому великі залізні ворота, які відокремлюють новий будинок від старого і які й з гармати не проб'єш. У новому будинку є славнозвісна книга святого Варфоломія, яку приїжджають дивитися з цікавості. Там у траві багато жаб. З цими жабами я грався зовсім малим. А підземний хід! — я його знаю. Може, крім мене, ніхто про нього й не знає.

— Який підземний хід? Я не знаю, про що ти кажеш.

— Це від тих часів, коли Ла-Тург бував у облозі. Люди могли рятуватися в замку, пробираючись підземним ходом у ліс.

— Справді, такий підземний хід є в замку Жупельєр, в замку Юноде і в Кампеонській башті. Але нічого подібного немає в Ла-Тургу.

— Ні, є, монсеньйор. Я не знаю тих ходів, про які монсеньйор каже. Я знаю тільки хід у Ла-Тургу, бо я з того краю. І треба сказати, що ніхто, крім мене, того

ходу не знає. Про нього не говорять, це заборонено, бо цим ходом користувались під час воєн пана де-Рогана. Мій батько знав таємницю і показав мені. Я знаю, як туди зайти і вийти. Я можу пройти цим ходом з лісу в башту і з башти в ліс, так що мене ніхто не побачить. Вороги можуть увійти в замок, а там уже нема нікого. От що таке Ла-Тург. О, я його знаю!

Старик якусь хвилину мовчав.

— Ти, мабуть, помиляєшся. Якби була така таємниця, я б про неї знав.

— Монсеньйор, я певен цього. Там є камінь, що повертається.

— Розкажуй! Ви, селяни, вірите в камені, які повертаються, в камені, які співають, в камені, які ходять ногами до струмка пити воду. Все це казки.

— Але ж я сам повертав його, цей камінь...

— Як інші чули спів каменя. Ні, голубе, Ла-Тург є фортеця, міцна й надійна, яку легко захищати. Але треба бути наївним, щоб сподіватися вийти з нього підземним ходом.

— Але, монсеньйор...

Старий знизав плечима.

— Не будемо гаяти часу, давай говорити про діло. Цей рішучий тон змусив Гальмало замовкнути.

Старий продовжував:

— Ну, далі. Слухай. З Ружфе ти підеш до лісу Моншевр'є, там побачиш Бенедіците, начальника дванадцяти. Це теж добрий чоловік. Він проказує Benedicite в той час, як за його наказом розстрілюють людей. На війні не до сентиментів. З Моншевр'є ти...

Він спинився.

— Я забув про гроші.

Він вийняв з кишені і передав Гальмало гаманець і бумажник.

— В цьому бумажнику тридцять тисяч франків асигнаціями, тобто приблизно десять ліврів і три су. Треба сказати, що асигнації фальшиві, але справжні варті майже стільки ж. А в цьому гаманці, вважай, сто луїдорів. Я даю тобі все, що маю. Мені нічого тут не треба. Крім того, краще, щоб при мені не могли знайти грошей. Слухай далі. З Моншевр'є ти підеш в Антрена, де побачишся з паном де-Фротте, з Антрена — в Жупельєр, де побачишся з паном де-Рошкотт, з Жупельєра —

в Нуарье, де побачишся з абатом Бодуном. Ти затишиш усе це?

— Як «отченаш».

— Ти побачишся з паном Дюбуї-Гі в Сен-Брісенал-Коль, паном де-Тюрпенем у Моранні, укріпленому городку, і з принцем де-Гальман.

— Хіба принц зі мною стане говорити?

— Я ж з тобою говорю.

Гальмало скинув шапку.

— Тебе скрізь добре приймуть, побачивши цю квітку лілії королеви. Не забудь, що тобі доведеться проходити в таких місцях, де тільки горяни та мужики. Переодягнись. Це легко. Ці республіканці такі дурні, що в синьому одягу, трикутному капелюсі з трикольковою кокардою можна пройти всюди. Нема ж тепер полків, немає більше форми, окремі частини не мають номери, кожен надягає, що хоче. Ти підеш до Сен-Мерве. Там ти побачишся з Гольє, якого прозвали Великим П'єром. Ти підеш до табору Парне, де побачиш людей з обличчями в сажі. Вони кладуть у рушниці гравій і подвійний заряд пороху, щоб дужче бахкало. Вони добре роблять. Але передусім скажи їм убивати, убивати, убивати. Ти підеш до табору «Чорна Корова», що на височині, посеред Шарнійського лісу, далі до табору «Вівсяного», «Зеленого» і «Мурашник». Ти підеш до Гран-Бордажа, що зветься також О-дю-Пре. Там живе одна вдова, що має зятя Третона, прозваного Англієм. Гран-Бордаж у парафії Келен. Ти відвідаєш Епіне-ле-Шеврея, Сільє-ле-Гільйома, Паранна і всіх людей в усіх лісах. Ти придбаєш друзів і пошлеш їх на кордон Верхнього і Нижнього Мена. Ти побачишся з Жаном Третоном у парафії Веж, з Сан-Регре в Бінйоні, з Шамбором у Бошані, з братами Корбен у Мезонселі, з Пті-Сан-Пером у Сен-Жан-сюр-Ерві. Це той самий, що зветься Бурдуазо. Зробивши це і подавши скрізь гасло: «Повставайте. Ніякого милосердя», ти приєднаєшся до великої армії, армії католицької і королівської, там, де вона буде. Ти побачишся з панами д'Ельбе, де-Лескюром, де-Ларошжакленом, з усіма тими ватажками, які ще живі. Ти їм покажеш мій командирський бант. Вони знають, що це значить. Ти тільки матрос, але ж і Катліно тільки биндюжник. Ти їм скажеш від мого імені: настав час провадити обидві війни разом — велику і малу. Ван-

дейська війна добра, Шуанська — гірша. А в громадянській війні чим гірше, тим краще. Про добрість війни судять з кількості зла, яке вона завдає.

Він на мить спинився.

— Гальмало, ти не розумієш слів, але ти розумієш суть, то я й кажу тобі це все. Я сповнився довір'я до тебе, бачачи, як ти вправляєшся з човном. Ти не знаєш геометрії, проте надзвичайно добре маневруєш на морі. Хто вміє вести човен, зможе керувати повстанням. З того, як ти обходив підступи моря, я пересвідчився, що ти виконаєш усі мої доручення. Я продовжую. Отже, ти скажеш усім ватажкам,— приблизно, як зможеш,— таке. Про мене краще лісова війна, ніж війна на рівнинах. Я зовсім не хочу підставляти сто тисяч селян під кулі синіх солдатів та артилерію пана Карно *. Через місяць я хочу мати п'ятсот тисяч убивць, що ховаються в лісах. Республіканська армія — моя дичина. Браконьєрствувати — це і є воювати. Я стратег чагарів. А, от іще слово, якого ти не розумієш. Та це байдуже, ти розумієш, що значить: ніякої пощади! І всюди засідки. Головне — мала війна, велика — на другому плані. Ти ще скажеш, що англійці з нами. Візьмемо республіку між два огні. Європа нам допоможе. Покінчимо з революцією. Королі провадять з нею війну королівств, ми провадитимемо війну парафій. Ти скажи їм це. Ти зрозумів?

— Зрозумів. Треба все віддати вогню і залити кров'ю.

— Саме так.

— Ніякої пощади.

— Нікому. Саме так.

— Я пройду скрізь.

— Але май обачність. В цьому краї легко наразитись на смерть.

— Смерть мене не турбує. Хто робить перший крок, той, може, стоптує останні свої черевики.

— Ти хоробрий.

— А якщо питатимуть ім'я монсеньйора?

— Його не треба поки що знати. Ти скажеш, що не знаєш, і це буде правда.

— Де я побачу монсеньйора?

— Де я буду.

— Як я дізнаюся про це?

— Усі про це знатимуть. Через тиждень про мене говоритимуть. Я покажу приклад усім, я помщусь за

короля й релігію, і ти догадаєшся, що це про мене говорять.

— Розумію.

— Не забувай нічого.

— Будьте певні.

— Іди тепер. Хай боронить тебе бог. Рушай.

— Я зроблю все, що ви мені казали. Я піду. Я говоритиму. Я передам наказ.

— Добре.

— І якщо я виконаю...

— Ти будеш кавалером святого Людовіка.

— Як мій брат. А коли не виконаю, ви мене розстріляєте.

— Як твого брата.

— Гаразд, монсеньйор.

Старий похилив голову, його, здавалось, охопила глибока задума. Коли він підвів очі, то вже був сам. Постаць Гальмало чорною крапкою зникала на обрії.

Сонце зайшло.

Чайки і чорні поморники поверталися додому, на берег.

У повітрі відчувалася та невиразна тривога, яка завжди буває перед тим, як настане ніч. Жаби квакали, кулики з свистом злітали з болотець, граки й галки здіймали передвечірній галас, берегові птахи перекликалися. Але жодного людського голосу. Цілковита безлюдність. Жодного паруса в бухті, жодного селянина в полі. Скільки сягало око — скрізь було порожньо. Великі піскові будяки тремтіли. Біле присмеркове небо широко кидало на берег бліде, наче мертве світло. Вдалині виднілись ставки на темній рівнині, схожі на розкидані по землі олов'яні пластинки. З моря дув вітер.

ТЕЛЬМАРШ

І. ВЕРШИНА ДЮНИ

Старий зачекав, поки зник Гальмало, потім щільніше закутався у свій морський плащ і рушив теж. Ішов він повагом, задумливо, в напрямі до Гюїна, а Гальмало тимчасом простував до Бовуара.

Позаду, виступаючи над океаном, наче Хеопсова піраміда над пустелею, височіла величезним чорним трикутником гора Сен-Мішель. Її прикрашав, ніби тіара, собор, і вона мала свій щит — фортецю з двома великими баштами, круглою й чотирикутною, що тримала на собі тягар церковних кам'яних мурів і сільських хат.

У бухті Сен-Мішель невпинно й непомітно виростають і зникають зібучі піщані дюни. У той час між Гюїном і Ардевоном була височенна дюна, від якої тепер і сліду не лишилося. На вершечку цієї на рідкість довговічної дюни був кам'яний стовп, поставлений у XII столітті на спогад про Авраншський собор, що судив убивць святого Фоми Кентерберійського. Звідти видно було всю округу далеко навколо, що давало змогу добре орієнтуватися на місцевості.

Старий попростував до цієї дюни і почав сходити на неї.

Добравшись до вершини, старий сів на один з чотирьох каменів, притулившись до стовпа спиною, і став розглядати географічну карту, розіслану під його ногами самою природою.

Здавалося, що він шукав дорогу серед місць, колись добре йому знайомих. На цій широкій панорамі, тьмяній

від присмерку, ясно вирізнялась тільки чорна лінія горизонту на блідому небі.

Видно було скупчення дахів одинадцяти навколишніх містечок і сіл. На чималій віддалі вирізнялися усі дзвіниці, які будуються у прибережних місцях дуже високі, щоб вони могли при потребі служити віхами для мандруючих у морі людей.

Через кілька хвилин старий, здавалося, знайшов у півтемряві те, чого шукав. Погляд його спинився на купці дерев, стін і дахів, ледве помітній серед лугів та лісів і схожій на ферму. Він задоволено кивнув головою, ніби кажучи собі: «Ага! Он воно», і став креслити пальцем у просторі маршрут через огорожі й ниви. Час від часу він придивлявся до безформного і невиразного предмета, що погойдувався над дахом головної будівлі ферми і наче питав сам себе: «Що ж це таке?» Цей предмет здавався безбарвним і нечітким через присмерк. Він маяв на вітрі — отже, це був не флюгер, але не було ніяких підстав гадати, що це прапор.

Він був стомлений і тепер з приємністю сидів на камені, віддаючись тому безтямному забуттю, в яке впадають зморені люди в перші хвилини відпочинку.

Є година дня, яку можна назвати безгомінною, — година тихомирна, година вечора. Була саме така година. Старий тішився нею. Він розглядав, він прислухався. До чого? До спокою. Навіть у сильних натур бувають хвилини меланхолії. Коли раптом цей спокій не то що порушили, а наче підкреслили голоси прохожих. Говорили жінки і діти. Так іноді вриваються в темряву несподівані веселі передзвони. Кущі закривали тих, хто розмовляв, але ясно було, що вони йшли мимо дюни і простували до рівнини та лісу. Ці голоси, ясні й свіжі, долинали до задуманого старого і звучали так виразно, що він чув кожне слово.

Жіночий голос говорив:

— Треба поспішати, тітко Флешар. Сюди йти, чи шо?

— Ні, туди.

І діалог між двома голосами — один гучний, другий тихший, продовжувався:

— Як зветься ферма, де ми зупинились?

— Ерб-ан-Пайль.

— І нам іще далеко?

— Добру чверть години.

— Поспішаймо, бо час вечеряти.

— Ми таки справді запізнилися.

— Треба бігти. Але ваші малюки потомилися. А хіба ми вдвох дотягнемо трьох опецьків? І так ви, тітко Флешар, несете одного. А воно ж як камінчик. Ви хоч і відлучили цю ненажеру, а з рук вона не злазить. Це погано. Спустіть її на землю, нехай походить. Ах, вихолоне зовсім наш суп.

— А добрі черевики ви мені дали. Прямо наче на мене шиті.

— Таж краще, ніж ходити босоніж.

— Не відставай, Рене-Жан.

— Через нього ми й запізнились. Йому, бач, треба поговорити з кожною дівчинкою, яку зустрине. Моторний хлопець.

— Йому ж скоро п'ять років.

— Скажи-но, Рене-Жан, чому ти заговорив з тією дівчинкою у селі?

Дитячий голос, голос хлопчика, відповів:

— Бо це була моя знайома.

Жінка здивувалась:

— Як ти її знаєш?

— А так,— відповів хлопець,— вона мені сьогодні ранком подарувала звірят.

— Оце так!— скрикнула жінка.— Ми тільки три дні тут, а він уже придбав приятельку.

Голоси віддалилися. Усе стихло.

II. AURES HABET ET NON AUDIET¹

Старий не поворухнувся. Він ні про що не думав, навряд чи й мріяв. Навколо нього була довірлива безтурботність, дрімотний спокій і самотність. Ще був ясний день на дюні, майже темно на рівнині і зовсім поночі в лісових хащах. Сходив місяць. Кілька зірок прорізали біде в zenіті небо. І цей чоловік, захоплений майбутніми жорстокими тривогами, поринув душею в невимовну лагідність безконечності. Він почував якесь про-світління, ніби зародок надії, якщо слово «надія» можна прикласти до сподівань громадянської війни. В цю мить

¹ Має вуха, але не чує (лат.).

Йому здавалось, ніби, щасливо уникнувши лих, що можуть статися на морі, і ступивши на берег, він позбувся всіх небезпек. Ніхто не знав його ім'я, він був сам, втік від ворога, не лишивши сліду, бо на морській поверхні не лишається нічого; ніхто не звертав на нього уваги, навіть ні в чому не підозрівав. Він відчував у собі якесь надзвичайне заспокоєння. Ще трохи, і він би заснув.

Якраз для цієї людини, на долю якої впало так багато бур, глибока тиша, що огортала небо і землю, була сповнена дивних чарів.

Чути було тільки гомін вітру з моря, але це гудіння безперервне і майже перестає бути шумом, настільки звикаєш до нього.

Раптом старий підвівся.

Увага його раптом прокинулася. Він оглянув обрії. Його погляд відразу став напружено пильним.

Він дивився на дзвіницю в Кормере, в глибині рівнини.

Дійсно, щось незвичайне діялося в цій дзвіниці. Її силует окреслювався дуже чітко. Виднілася башта з пірамідальною покрівлею, а за нею — клітка для дзвонів, квадратна, наскрізна, за бретонським звичаєм відкрита з усіх боків.

І от ця клітка раз у раз закривалася і відкривалася. Через рівні інтервали її високе вікно вирисовувалося то білою, то чорною плямою. То крізь нього було видно небо, то не видно. Світло і темрява чергувалися щосекунди з розміреністю молота, що б'є по ковадлу.

Дзвіниця в Кормере була від старого на відстані приблизно двох лье. Він глянув праворуч від неї на дзвіницю в Багер-Пікані, що так само виразно вирисовувалася на обрії. Клітка цієї дзвіниці теж закривалася й відкривалася, як і на дзвіниці в Кормере.

Він глянув ліворуч на дзвіницю в Танісі: дзвіниця в Танісі відкривалася й закривалася, як і дзвіниця в Багер-Пікан.

Він став одну за одною оглядати всі дзвіниці на обрії, ліворуч — дзвіниці в Куртілі, в Пресе, в Кролло-ні і в Круз-Авраншені; праворуч — дзвіниці в Ра-сюр-Куенон, в Мордре і в Па; прямо перед ним — дзвіницю в Понторсоні. Клітки усіх цих дзвіниць ставали попере-мінно то чорними, то прозорими.

Що це може бути?

Це означало, що всі дзвони гойдались. І їх мали розгойдувати шалено, щоб вони так миготіли.

Отже, що це таке? Очевидно, дзвонили на сполох.

Дзвонили на сполох, дзвонили несамовито, дзвонили скрізь, на всіх дзвіницях, по всіх парафіях, по всіх селах, і нічого не було чути.

Це пояснювалось тим, що звуки поглинала велика віддаль, та ще й морський вітер дув у протилежний бік і гнав усі шуми землі за обрій.

Шалено дзвонили на сполох і одночасно навколо панувала глибока тиша,— це була зловісна хвилина, нічого зловіснішого бути не могло.

Старий дивився і слухав.

Він не чув дзвону, він його бачив. Бачити дзвін на сполох — дивне відчуття.

На кого ж розгнівалися ці дзвони?

Проти кого цей сполох?

III. КОРИСТЬ ВЕЛИКОГО ШРИФТУ

Безперечно, що на когось ішли облавою.

На кого?

Ця мужня, тверда, як криця, людина, здригнулась.

Не може бути щоб на нього. Як могли довідатися, що він прибув? Неможливо, щоб представників Конвенту вже повідомили про нього. Він же шойно ступив на землю. А корвет же, напевно, загинув, і ніхто з нього не врятувався. Та й на корветі ж ніхто, крім Буабертло та Ла В'евіля, не знав його імені.

Дзвіниці не припиняли своєї шаленої гри. Він оглянув і машинально їх перелічив, а його думка, сполохана раптовим переходом від глибокої певності до страшної невідомості, кидалася від одного здогаду до другого. Проте цей сполох, нарешті, можна було пояснити різними причинами, і він, кінець кінцем, заспокоївся, повторюючи: «Зрештою, ніхто не знає, що я прибув сюди, і ніхто не знає мого імені».

Вже кілька хвилин він чув легенький шум над собою і позаду. Так, немов шелестіло на дереві листя під подувами вітру. Спочатку він не звернув на це уваги. Але шелестіння не припинялося, ставало якимсь настійливим, і він обернувся.

Це дійсно шелестів лист, тільки паперовий. Над його головою вітер шарудів приклеєною до стовпа великою об'явою. Її приліпили недавно, бо вона була ще вогка, і вітер, шарпнувши, відірвав один край.

Старий зійшов на дюну з другого боку і тому не побачив цієї об'яви зразу.

Він став на камінь, на якому тільки що сидів, і притримав рукою загнутий вітром краєчок об'яви. Небо було ясне,— в червні смеркає повільно. Біля підніжжя дюни вже стемніло, а вгорі ще не зовсім. Частину об'яви надрукували великими літерами, і було досить видно, щоб прочитати. Старий прочитав:

«Французька республіка, єдина і неподільна.

Ми, Прієр із Марни, представник народу, як довірена особа при армії Шербурзького побережжя, наказуємо:

Колишнього маркіза де-Лантенака, віконта де-Фонтене, так званого принца Бретонського, що таємно зійшов на берег біля Гранвіля, оголошено поза законом. Голову його оцінено. Хто виявить його, живого чи мертвого, одержить шістдесят тисяч ліврів. Ця сума буде виплачена не асигнаціями, а золотом. Батальйон Шербурзької прибережної армії негайно відправити на розшуки колишнього маркіза де-Лантенака. Сільські общини повинні подавати цьому батальйонові допомогу. Дано в домі общин у Гранвілі, 2 червня 1793 року. Підписано.

Прієр із Марни».

Під цим прізвищем був другий підпис, значно дрібнішими літерами, які в сутінках вже не можна було прочитати.

Старий насунув на очі капелюх, зав'язав під самим підборіддям капюшон свого морського плаща і швидко зійшов з дюни. Не було чого затримуватися на цій освітленій вершині.

Можливо, він і так пробув на ній занадто довго. Вершина дюни була єдиною ще помітною точкою пейзажу.

Спустившись вниз у темряву, він уповільнив ходу.

Він пішов, як намітив раніше, в напрямі до ферми, сподіваючись, очевидно, що там буде безпечніше.

Ніхто не зустрівся йому. Це була година, коли тут не буває проложих.

Зупинившись за якимсь кушем, він скинув плащ, повернув куртку хутром угору, знову загорнувся в плащ, але підв'язав його мотузком біля шиї, від чого відразу ж набув вигляду жебрака, і рушив далі.

Світив місяць.

Він дійшов до перехрестя двох доріг, де стояв старий кам'яний хрест. Біля його підніжжя виднівся білий чотирикутник — певно, це була та ж об'ява, яку старий щойно прочитав. Він підійшов до неї.

— Куди ви йдете? — спитав його чийсь голос.

Він обернувся.

У заростях стояв чоловік, — як і він, високий на зріст, і старий, як він, з таким же сивим волоссям, але ще убогіше вдягнений. Майже двійник.

Цей чоловік спирався на довгий ціпок.

Чоловік повторив:

— Я вас питаю, куди ви йдете?

— Скажіть раніше, де я? — відказав старий спокійно, майже гордовито.

— Ви в сеньйорії Таніс, де я — жебрак, а ви — сеньйор.

— Я?

— Так, ви, пане маркіз де-Лантенак.

IV. ЖЕБРАК

Маркіз де-Лантенак, — будемо тепер називати його власним ім'ям, — суворо промовив:

— Що ж! Викажіть мене.

Чоловік продовжував:

— Ми обидва тут вдома: ви — в замку, я — в чарнику.

— Досить розмов. Викажіть мене, — сказав маркіз.

Чоловік далі говорив:

— Ви ж ішли до ферми Ерб-ан-Пайль?

— Так.

— Не йдіть туди.

— Чому?

— Бо там сині.

— Відколи?

- Уже три дні.
- Жителі ферми вчинили їм опір, звичайно?
- Ні. Вони відчинили перед ними всі ворота.
- А!— сказав маркіз.

Чоловік показав пальцем на дах ферми, що виднівся на деякій віддалі між деревами.

- Ви бачите дах, пане маркіз?
- Бачу.
- А бачите, що над ним?
- Що майорить на вітрі?
- Так.
- Прапор.
- Трикольниковий,— сказав чоловік.

Це був той самий предмет, що привернув увагу маркіза, ще коли він сидів на вершині дюни.

- Здається, дзвонять на сполох?— спитав маркіз.
- Так.
- А з якої причини?
- Певно, через вас.
- А чому не чути?
- Вітер заважає.

Чоловік продовжував:

- Ви бачили об'яву?
- Так.
- Вас шукають.

І, кинувши погляд у напрямі до ферми, він додав:

- Там півбатальйон.
- Республіканців?
- Парижан.

— Гаразд,— сказав маркіз,— ходім.

І він ступив крок до ферми.

Чоловік схопив його за руку.

- Не йдіть.
- А куди ж мені йти?
- До мене.

Маркіз глянув на жебрака.

— Слухайте, пане маркіз, у мене не так добре, зате безпечно. Халупка низенька, наче льох. Замість підлоги — підстилка з моху, замість стелі — покрівля з гілля й трави. Ходім. На фермі вас розстріляють. У мене ви спокійно відпочинете. Ви ж, мабуть, втомились. А вранці сині рушать далі, і ви підете куди схочете.

Маркіз розглядав цього чоловіка,

— На чиему ви боці? — спитав маркіз. — Ви республіканець? Рояліст?

— Я бідняк.

— Ні республіканець, ні рояліст?

— Гадаю, що ні.

— Ви стоїте за чи проти короля?

— Я не маю на це часу.

— А якої ви думки про те, що тепер діється?

— Я думаю, що не маю з чого жити.

— І все-таки ви хочете мене врятувати.

— Я бачу, що ви поза законом. А що це таке — закон, якщо можна бути поза ним? Я не розумію. А я — чи я в законі? Чи поза законом? Я нічого про це не знаю. Вмирати з голоду, — чи значить це бути в законі?

— І давно ви вмираєте з голоду?

— Все своє життя.

— І ви мене рятуєте?

— Так.

— Чому?

— Я сказав собі: «Ось іще бідніший за мене. Я хоч маю право дихати, а він і того не має».

— Це правда. І ви мене рятуєте?

— Певна річ. Ми тепер брати, монсеньйор. Я прошу хліба, ви просите життя. Ми — обидва жебраки.

— А ви знаєте, що мою голову оцінено?

— Так.

— Звідки ви знаєте?

— Я читав об'яву.

— Ви вмієте читати?

— Так. І писати теж. Чому я маю бути дурним бидлом?

— Отже, раз ви вмієте читати і прочитали об'яву, ви знаєте, що той, хто мене викаже, одержить шістдесят тисяч франків.

— Я знаю.

— Не асигнаціями.

— Так, я знаю, золотом.

— Ви знаєте, що шістдесят тисяч франків — то цілий статок?

— Знаю.

— І той, хто мене викаже, стане багатієм?

— То що?

— Багатієм!

— Я й подумав якраз про це. Побачивши вас, я сказав собі: «Той, хто викаже цього чоловіка, одержить шістдесят тисяч франків і стане багатієм! Треба швидше його сховати».

Маркіз пішов за жебраком.

Вони забралися в гущавину. Тут і містилась землянка жебрака. Це помешкання, вирите під корінням великого старого дуба, що прикриває його своїми гілками, було низьке, темне, надійно сховане від людського ока. В ньому вистачало місця тільки на двох.

— Я передбачав, що мені, може, доведеться приймати гостя,— сказав жебрак.

Такі підземні житла трапляються в Бретані частіше, ніж думають. Селяни називають їх «печерами». Так само звуться і тайники, видовбані в мурах. Кілька горщиків, постіль із соломи або промитих та висушених водоростей, груба ряднина замість ковдри, кілька шматків губки з кресалом та каганець — оце й усі «меблі» такого житла.

Жебрак та маркіз поставали майже навкарачки і пролізли в землянку, химерно перерізану товстими коренями дерева; сіли на купі сухих водоростей, що заміняли ліжко. Між двома коренями, які створювали щось на зразок дверей, проникало трохи світла. Вже настала ніч, але очі пристосовуються до темряви і завжди можуть знайти в ній трохи світла. Біла пляма — відблиск місяця — лежала біля входу. В кутку видно було глечик з водою, гречаний корж і каштани.

— Давайте вечеряти,— сказав бідняк.

Вони поділили каштани. Маркіз вийняв свій сухар. І вони стали їсти, відкушуючи з одного шматка і запиваючи один після одного з того самого кухля.

Вони розмовляли.

Маркіз розпитував цього чоловіка:

— То вам усе одно, чи трапляються якісь події, чи нічого не трапляється?

— Майже що так. Ви— пани, це ваша справа.

— Але от те, що діється зараз...

— Це діється десь там, угорі...

І жебрак додав:

— І потім є речі, що відбуваються ще вище: сходить сонце, місяць, він повнішає й ущерблюється. Так оце мене цікавить.

Він сьорбнув з кухля і сказав:

— Добра вода, свіжа!

І спитав:

— А вам як подобається ця вода, монсенйор?

— Як ваше ім'я? — не відповідаючи, спитав маркіз.

— Мене звать Тельмарш, а прозивають Жебрак.

— Знаю. Тут так говорять.

— Коли хочуть сказати старець. Прозивають мене ще й Дідом... От уже сорок років мене звать Дідом.

— Сорок років! Але ж ви були тоді зовсім молодий?

— Я ніколи не був молодий. Це ви завжди були молоді, ви, пане маркіз. У вас ноги, як у двадцятилітнього, ви видираєтесь на високу дюну. А я ледве ходжу: пройду чверть льє і вже втомився. А в нас же з вами однакові літа. Та багаті мають ту перевагу, що їдять вони щодня. Їжа добре зберігає.

Помовчавши трохи, жебрак продовжував:

— Бідні, багаті — це жахлива річ. Звідси всі лиха. Принаймні так мені здається. Бідні хочуть бути багатими; багаті не хочуть бути бідними. Я гадаю, що в цьому вся суть. Я не втручаюсь. Події хай собі відбуваються. Я ні за кредиторів, ні за боржників. Я знаю, що є борги і їх треба платити. Та й годі. Мені більше було б до вподоби, щоб короля не вбивали, але важко пояснити, чому. На це мені можуть сказати: але ж колись людей вшали на деревах за ніщо! Та я й сам бачив, як повісили чоловіка, що мав жінку й семеро дітей, тільки за те, що він підстрелив королівську козу. Є що сказати про обидві сторони.

Він знову помовчав, а потім додав:

— Ви розумієте, я й сам гаразд не доберу: відбуваються якісь події, а я просто живу собі під небом.

Тельмарш знову на хвилину замислився, потім заговорив:

— Я трохи костоправ, трохи тямлю в медицині, знаю трави, збираю рослини. Селяни бачать, що я примічаю всякі дрібниці, і вважають мене за чарівника. Я тільки міркую, а вони гадають, що я знаю.

— Ви тутешній? — спитав маркіз.

— В інших місцях я ніколи й не був.

— Ви мене знаєте?

— Певна річ. Востаннє я вас бачив років зо два тому. Після того ви більш не приїздили. Ви звідси поїхали до Англії. І от зараз бачу — стоїть чоловік на вершині дюни. Високий. А високі люди в нас трапляються рідко, уродженці Бретані — малі на зріст. Я добре придивився, а об'яву я вже читав. І сказав собі: стривай! А коли ви спускалися вниз, тут уже місяць зійшов, я вас і впізнав.

— А я от вас не знаю.

— Ви мене бачили, але не запримітили.

І Тельмарш-Жебрак додав:

— А я вас примітив. Неоднаково дивляться прохожий і жебрак.

— Хіба я вас зустрічав раніше?

— Дуже часто, бо ж я ваш жебрак. Я просив на шляху до вашого замка. Ви мені часом подавали. Але той, хто подає, не дивиться, а той, кому подають, той усе бачить і примічає. Кожен жебрак неодмінно шпигун. Але я, хоч як часто мені буває сумно, стараюсь не бути поганим шпигуном. Я простягав руку, ви нічого, крім руки, не бачили, і ви кидали в неї милостиню, яка мені була потрібна вранці, щоб не померти з голоду ввечері. А іноді доводиться нічого не їсти цілу добу. Часом одне су — це життя. Ви рятували мені життя, я віддячую вам тим же.

— Це правда, ви мене рятуєте.

— Так, я рятую вас, монсеньйор.

І тут Тельмарш сказав багатозначним тоном:

— З однією умовою.

— Якою?

— Що ви не прибули сюди робити лихо.

— Я прибув сюди робити добро.

— То лягайте спати,— сказав жебрак.

Вони лягли на постелі з моху, щільно притулившись один до одного. Жебрак враз заснув. Маркіз, хоч був дуже втомлений, ще підвівся і якусь хвилину сидячи міркував, потім глянув у темряві на бідняка і ліг. Лежати на цій постелі означало лежати на землі. Маркіз скористався цим і, поклавши на землю вухо, прислухався до звуків, що лунали в глибині ґрунту. Він почув глухий гул: то гули дзвони.

У. ПІДПИСАНО: „ГОВЕН“

Коли він прокинувся, вже розвиднілось.

Жебрак стояв не в землянці, де він не міг випростатися, а надворі, на порозі. Він спирався на ціпок. Сонце світило йому в обличчя.

— Монсенйор,— сказав Тельмарш,— на дзвіниці в Таніс пробило четверту годину. Я чув чотири удари. Отже, вітер змінився. Це вітер з берега. Ніякого іншого шуму я не чув, значить, уже не дзвонять на сполох. Усе спокійно на фермі і в селищі Ерб-ан-Пайль. Сині сплять або ж пішли. Найбільша небезпека минула; ми маємо розстатись. Мені час іти.

Він вказав рукою на обрій: — Туди.— І показав у другий бік:

— А ви йдіть туди.

Жебрак на прощання урочисто підвів руку, вітаючи маркіза. Потім показав на рештки вечері:

— Беріть каштани, якщо ви голодні.

Через хвилину він зник між деревами.

Маркіз устав і пішов у той бік, куди йому вказав Тельмарш.

Була та чарівна година, яку старі нормандські селяни звали «принадою дня». В кущах цвірінчали щиглики й горобці. Маркіз ішов стежкою, якою вчора ввечері його вів старий жебрак. Вийшовши з гушавини, він опинився на перехресті доріг, де стояв кам'яний хрест. Об'ява була тут, біла і ніби весела під промінням ранкового сонця. Він згадав, що внизу афіші були слова, які він не зміг учора прочитати через темряву. Він підійшов до підніжжя хреста. Дійсно, після підпису «Прієр із Марни» дрібним шрифтом стояло:

«Як тільки особа колишнього маркіза де-Лантенака буде встановлена, він буде розстріляний. Підписано: Командир батальйону, начальник експедиційного загону ГОВЕН».

— Говен! — скрикнув маркіз.

Він глибоко замислився, втупивши очі в об'яву.

— Говен! — повторив він знову.

Потім рушив далі, обернувся, поглянув на хрест, повернувся назад і прочитав об'яву ще раз.

І помалу пішов геть. Якби хтось був біля нього, то почув би, що він тихо повторює: «Говен!»

З глибини вибалків, якими він пробирався, не видно було дахів ферми,— вона лишилась з лівого боку. Він обходив високий і крутий пагорок, увесь укритий квіту-чим терном. Вершина пагорка, земляна брила, мала своєрідну форму, яку в цьому краї називають «кабанячою головою». Стоячи біля підніжжя пагорка, нічого не можна було побачити за стіною дерев. Листя було немовби насичене світлом. Вся природа пройнята була глибокою радістю ранку.

Раптом цей пейзаж став страшним. Ніби якесь страховище вискочило з засідки. Ніби смерч звуків, диких криків і пострілів обрушився на залиті сонцем поля й ліси. З того боку, де була ферма, знявся великий стовп диму, пронизаний язиками полум'я, все село ніби спалахнуло, як скирта соломи. Було щось лиховісне в цьому раптовому переході від спокою до шаленства, в цьому пекельному вибуху серед ясного ранку, в цьому несподіваному страхітливому видовищі. Бій точився десь поблизу Ерб-ан-Пайль. Маркіз зупинився.

Немає людини, у якої в таких випадках цікавість не поборолася б страху. Хочеться дізнатися, що це таке, а там хоч і загинути. Маркіз став підійматися на пагорок, біля якого проходила дорога. Звідти його можуть побачити, але й він побачить. Через кілька хвилин він уже був на «кабанячій голові» і став вдивлятися.

Дійсно, там стріляли і палала пожежа. Він чув вигуки, бачив вогонь. Ферма наче стала центром невідомої катастрофи. Що це було? Хтось атакував ферму Ерб-ан-Пайль. Але хто? Це був бій? Чи, може, військова екзекуція? Сині, як приписував їм революційний декрет, часто карали таким чином непокірні ферми й села. Запалювали, для прикладу іншим, усі ферми й села, які не зробили просік у лісах для проходу республіканської кавалерії, відповідно до наказу. Зовсім недавно так скарали парафію Бургон біля Ерне. Чи не зробили того ж з Ерб-ан-Пайль? В лісах і гаях Таніса та Ерб-ан-Пайль не було жодного стратегічного проходу, яких вимагав декрет. Може, це покарання за непослух? Може, авангард, що зайняв ферму, дістав про це наказ? Хіба ж цей авангард не був частиною однієї з тих експедиційних колон, прозваних «диявольськими колонами»?

Густі дикі зарості оточували з усіх боків пагорок, з вершини якого дивився маркіз. Ці зарості, що їх назива-

вали Еרב-ан-Пайльською дібровою, але які були, по суті, просто лісом, тяглися аж до ферми і ховали в собі, як і всі бретонські хаші, цілу сітку ярів, балок і стежок, цілий лабіринт, в якому губилися республіканські загони.

Розправа,— якщо це розправа,— мала бути дуже лютою, бо була дуже коротка. Як і всяке брутальне насильство, вона робилася вмить. Жорстокість громадянської війни дозволяє такі дикі речі.

Доки маркіз марно намагався знайти вірну догадку, вагаючись, чи йому спуститися вниз, чи лишитися тут, слухав і спостерігав, гуркіт розгрому припинився чи, краще сказати, розвіявся. Маркіз помітив, що по гушавині розсипалася буйна й весела ватага. Наче велетенський страшний мурашник розворушили під деревами. Від ферми всі кинулися в ліс. Барабани били наступ. Стріляти з рушниць перестали. Тепер це скидалося на облаву. Здавалося, когось гнали, переслідували, оточували, шукали. По всьому лісу розходився гомін, вигуки гніву й тріумфу безладно зливалися в клекотливий гамір, у якому нічого не можна було розібрати. Раптом серед цього хаосу голосів стали виділятися виразні звуки, як у клубах диму вирисовується чіткий обрис. Маркіз ясно почув крик:

— Лантенак! Лантенак! Маркіз де-Лантенак!

Це шукали його.

VI. НЕСПОДІВАНКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

І зненацька навколо нього, з усіх боків, у заростях заблищали багнети й шаблі, у півсутінках звівся триколовий прапор, крик «Лантенак» пролунав у його вухах, а біля його ніг, між терновими кущами й гілками дерев, з'явилися люті обличчя.

Маркіз був сам. Він стояв на вершині, видний з усіх кінців лісу. Він ледве бачив тих, що викрикували його ім'я, але його бачили всі. Якщо в лісі була тисяча рушниць, він був доброю мішенню для них усіх. Він відрізнув у гушавині тільки палаючі, звернені на нього очі.

Маркіз зняв капелюх, відгорнув його криси, відломив суху тернову колючку, вийняв з кишені білу кокарду, приколов її разом з піднятим краєм капелюха,

надавши йому військової форми. Потім знову надів капелюх так, що відігнутий край відкривав його обличчя й кокарду, і промовив гучним голосом, звертаючись до всього лісу:

— Я той, кого ви шукаєте. Я маркіз де-Лантенак, ві-конт де-Фонтене, принц Бретонський, генерал-лейтенант королівської армії. Отож кінчайте. Цілься! Вогонь!

І, розкривши обома руками свою куртку з козячої шкури, маркіз оголив груди.

Він опустил очі, шукаючи поглядом націлені рушниці, а побачив круг себе людей, які попадали на коліна.

Залунав нестримний крик:

— Хай живе Лантенак! Хай живе наш сеньйор! Хай живе генерал!

Водночас у повітря полетіли капелюхи, радісно зама-хали шаблі, і по всій гущавині повитикалися палиці з начепленими на них коричньовими вовняними шап-ками.

Ті, що оточили його, були вандейською бандою.

Вони попадали на коліна, побачивши його.

Легенда розповідає, що в стародавніх тюрінгських лісах жили дивні істоти, порода велетнів, більш-менш подібних до людей. Римляни вважали їх страшними тва-ринами, германці — богами, що зійшли на землю. Отож, їх або винищували, або обожнювали,— це залежало від того, з ким вони стикалися.

Маркіз був у становищі, подібному до того, в яке потрапляла така істота, коли вона, сподіваючись, що її почнуть цькувати, як страшну потвору, раптом бачила, що з нею поводяться, як з богом.

Усі очі, недавно повні страшних блискавок, спинили-ся на ньому з якоюсь дикою любов'ю.

Ця ватага була озброєна рушницями, шаблями, ко-сами, кирками, киями. На всіх були великі повстяні ка-пелюхи або коричньові вовняні шапки з білими кокар-дами, широкі штани по коліна, хутрянні куртки, шкіряні черевики; литки у всіх голі; кожен був обвішаний силою амулетів і чоток, з довгим волоссям, деякі мали лютий вигляд, але у всіх були наївні очі.

Молодий і вродливий чоловік пройшов між цими людьми, що стояли навколішках, великими кроками під-нявся на пагорок і спинився перед маркізом. На ньому, як і на селянах, був повстяний капелюх з білою кокар-

дою на відігнутому краї, але руки він мав білі, сорочка була з тонкого полотна, а поверх куртки в нього на білому шовковому шарфі висіла шпага з позолоченою ручкою.

Зійшовши на пагорок, він кинув на землю капелюх, розв'язав шарф і, ставши на одне коліно, простяг маркізові шарф і шпагу з словами:

— Ми дійсно шукали вас і знайшли. От шпага командувача. Ці люди тепер ваші. Я був їх командиром, тепер я стаю вищий рангом — я ваш солдат. Прийміть наше покірне шанування. Наказуйте, пане генерал.

Потім він подав знак, і з лісу вийшли люди, несучи триколовий прапор. Вони піднялися до маркіза і поклали прапор біля його ніг. Це був прапор, який він бачив крізь дерева.

— Пане генерал,— сказав молодий чоловік, що передав йому шпагу,— це прапор, який ми відбили у синіх, що були на фермі Ерб-ан-Пайль. Монсеньйор, мене звуть Гавар. Я служив під командою маркіза Ла Руєрі.

— Добре,— сказав маркіз.

І, спокійно й поважно, він причепив собі шарф з шпагою.

Потім, вихопивши шпагу з ножен і махнувши нею над головою, гукнув:

— Встаньте! Хай живе король!

Всі підвелися.

І в глибині лісу почувся несамопитий і тріумфуючий вигук:

— Хай живе король! Хай живе наш маркіз! Хай живе Лантенак!

Маркіз повернувся до Гавара.

— Скільки ж вас?

— Сім тисяч.

І, спускаючись з пагорка разом з маркізом, перед яким селяни розсували куші, Гавар продовжував:

— Монсеньйор, це дуже просто. Все це легко пояснити. Ждали тільки іскри. Республіканська об'ява, що оголошувала про ваше повернення, підняла всю місцевість на бій за короля. До того ж про вас таємно повідомив і мер Гранвіля, людина наша. Це він врятував абата Олів'є. Цієї ночі дзвонили на сполох.

— Ради чого?

— Ради вас.

— А! — сказав маркіз.

— І от ми тут.

— І вас сім тисяч?

— Сьогодні. Нас буде п'ятнадцять тисяч завтра. Це породження краю. Коли пан Анрі де-Ларошжаклен їхав до католицької армії, задзвонили на сполох, і за одну ніч шість парафій — Ізерне, Корке, Ешобруань, Об'є, Сен-Обен та Ньюейль — послали йому десять тисяч чоловік. Не було бойових припасів, у одного муляра знайшлося шістдесят фунтів пороху, і пан де-Ларошжаклен відправився з цим. Ми догадувалися, що ви маєте бути десь у цьому лісі, і шукали вас.

— Так це ви атакували синіх на фермі Ерб-ан-Пайль?

— Вітер перешкоджав чути сполох. Вони не мали ніякої підозри, бо там їх селяни прийняли добре. А сьогодні вранці ми наскочили на ферму. Сині спали, і ми закінчили справу в одну мить. Я маю коня. Зволіте прийняти його?

— Гаразд.

Один із селян підвів білого коня, осідланого по-військовому. Відмовившись від допомоги, яку йому пропонував Гавар, маркіз сам скочив у сідло.

— Ура! — закричали селяни. Цей англійський вигук досить поширений на бретонсько-нормандському березі, жителі якого мають постійні стосунки з островами Ла-Маншу.

Гавар по-військовому відкозиряв і спитав:

— Де буде ваша резиденція, монсеньйор?

— Поки що у Фужерському лісі.

— Це один із ваших семи лісів, пане маркіз.

— Треба священика.

— У нас є.

— Хто?

— Вікарій Ербрейської каплиці.

— Я його знаю. Він приїздив на Джерсей.

Священик вийшов з рядів і сказав:

— Тричі, монсеньйор.

Маркіз повернув голову.

— Добрий день, пане вікарій. Вам буде робота.

— Тим краще, пане маркіз.

— Вам багатьох доведеться сповідати. Тих, що побажають, розуміється. Нікого не треба силувати.

— Пане маркіз,— сказав священник,— Гастон у Гемене силує республіканців сповідатися.

— Це ж перукар,— сказав маркіз.— А сповідь має бути добровільна.

Гавар, що відходив дати деякі розпорядження, повернувся.

— Я жду ваших наказів, пане генерал.

— Насамперед накажіть збиратися у Фужерському лісі. Нехай розійдуться і сходяться поодинці.

— Наказ уже дано.

— Ви казали мені, здається, що жителі Ерб-ан-Пайля добре прийняли синіх?

— Так, пане генерал.

— Ви спалили ферму?

— Так.

— А селище?

— Ні.

— Спаліть.

— Сині пробували боронитися, але їх було півтора-ста, а нас сім тисяч.

— Що це за сині?

— Сині Сантерра.

— Того, що звелів бити в барабани, коли страчували короля. Отже, це батальйон парижан?

— Півбатальйон.

— Як він зветься?

— На прапорі, пане генерал, напис «Батальйон Червоного Ковпака».

— Це люті звірі.

— Що робити з пораненими?

— Добийте.

— Що робити з полоненими?

— Розстріляйте.

— Їх щось із вісімдесят.

— Розстріляти всіх.

— З ними дві жінки.

— Теж розстріляти.

— І трое дітей.

— Дітей візьміть з собою. Там видно буде, що з ними робити.

І маркіз торкнув коня.

VII. „НІЯКОЇ ПОЩАДИ!“ (наказ Комуні).
„НІЯКОГО МИЛОСЕРДЯ!“ (наказ принців)

У той час, коли біля Таніса відбувалося все це, жебрак прямував до Кроллону. Він спускався в яри, пробирався крізь гущавину, неухажний до всього і уважний до дрібниць, як він сам про себе казав, скоріше замріяний, ніж задумливий, бо в задумливості є мета, а в замріяності — ні. Він походжав собі, спиняючись, з'їдаючи то там, то там листок дикого щавлю, п'ючи з струмків, прислухаючись до далекого гуркоту, потім знову підпадаючи під вплив співучої чарівливості природи і підставляючи своє дрантя під сонце, можливо, чуючи й людські голоси, але прислухаючись тільки до співу пташок.

Він був старий і неповороткий. Він не міг ходити далеко — чверть льє, як він говорив маркізові де-Лантенаку, його вже стомлювала. Він звернув трохи вбік до Круа-Аврашен, і настав уже вечір, коли він повертався назад.

Недалеко від Маса стежка, якою він ішов, вивела його на горб, де не росло жодне дерево і звідки видно було все навколо аж до моря.

Його увагу привернув дим.

Немає нічого приємнішого за дим і нічого страшнішого. Буває дим мирний, і буває дим злочинний. По густоті й кольору диму видно всю різницю між миром і війною, між братерством і ненавистю, між гостинним притулком і могилою, між життям і смертю. Дим, що здіймається над деревами, може бути ознакою найпрекраснішого в світі — домашнього вогнища, чи найстрашнішого — пожежі. І все щастя, як і все нещастя людини, криється іноді в цій речовині, що її розвіє вітер.

Дим, який побачив Тельмарш, був тривожний.

Він був чорний, і тільки іноді його забарвлювали в червоний колір спалахи, — здавалось, вогнище, над яким він клубочів, уже догоряло. І підіймався він над Ербан-Пайль.

Тельмарш квапливо почвалав до цього диму. Він дуже втомився, але хотів знати, що то таке.

Він вийшов на горб, до якого прилягали селище й ферма.

Там уже не було ні ферми, ні селища.

Купа догоряючих руїн,— ось що лишилося від Ербан-Пайля.

Тяжко бачити, як горить палац, а далеко тяжче,— як горить халупа. Халупа в огні доводить до розпачу. Плюндрування, яке вражає злидні, шуліка, що рве пазурами земляного черв'яка,— ця безглузда жорстокість стискує серце.

Коли вірити біблійній легенді, людина, кинувши погляд на пожежу, обертається на статую. Тельмарш на якусь мить став такою статуєю. Він скам'янів від цього видовища. Знищення відбувалося в цілковитій тиші. Жодного людського крику, жодного людського зітхання. Полум'я кінчало пожирати це село, і нічого, крім гуркоту падаючих балок та тріщання солом'яних покрівель, не було чути. Іноді клуби диму на мить розходилися, і крізь завалені дахи видно було зяючу середину халуп, де рубінами сяяв жар, де багряніло злиденне лахміття і пурпуром мінілися вбогі старі меблі, засліплюючи Тельмарша блиском страшного нещастя.

У каштановому гаї, що підходив близько до будинків, зайнялося й палало кілька дерев.

Тельмарш прислухався, чи не чути чийогось голосу, зойку, благання. Та не було чути нічого, крім палахкотіння полум'я. Все мовчало, крім пожежі. Невже всі втекли?

Куди ділася жвава й працювита купка жителів Ербан-Пайля? Що сталося з ними?

Тельмарш спустився з горба. Перед ним була страшна загадка. Він помалу підходив, пильно вдивляючись. Він наближався до цих руїн повагом, як тінь. Він здавався собі привиdom у цій могилі.

Він підійшов до того, що було недавно ворітьми ферми, і заглянув у двір, уже не відгороджений парканом від халуп, що тулилися біля нього.

Те, що він бачив перед цим, було ніщо. Він бачив досі страшне, тепер побачив жахливе.

Посеред двору лежала велика чорна купа, освітлена невиразно відблиском пожежі з одного боку і місяцем — з другого. Це була купа людей. І всі ці люди були мертві. Навколо цієї купи була велика калюжа, що злегка диміла. Відблиски пожежі тремтіли в цій калюжі. Але не від вогню вона була червона. Це була кров.

Тельмарш підійшов ближче. Він став оглядати одне за одним ці розпростерті тіла. Усі були мертві.

Місяць світив, пожежа теж.

Це були трупи солдатів. Всі були босі, в них забрали черевики, забрали й зброю. Тільки синя форма на них лишилася. Подекуди серед купи мертвих рук, ніг і голів виднівся трикутний капелюх з триколіровою кокардою. Це були республіканці. Це були парижани, які напередодні ще були живі і стояли гарнізоном на фермі Ербан-Пайль. Ці люди були розстріляні, бо й лежали симетрично: їх поклали на місці одним залпом, обдумано й акуратно. Всі були мертві. У купі не було чути жодного хрипу.

Тельмарш оглянув усі трупи, не пропустивши жодного. Всі були побиті кулями.

Люди, які їх розстріляли, певно, поспішали і не мали часу їх закопати.

Він уже збирався піти, коли погляд його впав на низенький мур у дворі, з-за якого витикалося чотири ноги. Вони були в черевиках і менші від інших. Тельмарш підійшов до них. Це були ноги жінок.

Дві жінки лежали поряд, теж розстріляні. На одній було щось подібне до солдатської форми, біля неї лежала розбита порожня баклажка. Це була маркітантка. Вона дістала чотири кулі в голову. Вона була мертва.

Тельмарш оглянув другу. Це була селянка. Бліда, як смерть, з роззявленим ротом. Очі в неї були заплющені. Ран на голові не було. Лахміття, що правило їй за одяг, при падінні розхристалось, видно було голе тіло. Тельмарш побачив на плечі круглу ранку від кулі. Ключиця була перебита. Він глянув на її посинілі груди.

— Мати, що годувала груддю дитину...— прошепотів він.

Він доторкнувся до тіла: воно ще не захолонуло.

Другої рани, крім рани на плечі, не було.

Тельмарш приклав руку до серця і відчув, що воно хоч ледве-ледве, але б'ється. Вона не була мертва.

Тельмарш підвівся і закричав страшним голосом.

— Чи є тут хто-небудь?

— Це ти, Старий?! — відізвався чийсь голос тихо, ледве чутно.

Водночас з ями в руїнах виткнулася голова.

Потім друге обличчя з'явилося з другої ями.

Це були двоє селян, які поховалися,— єдині, що лишилися тут живі.

Знайомий голос Жебрака заспокоїв їх, і вони вийшли із своїх схованок.

Вони підійшли до Тельмарша, усе ще тремтячи всім тілом.

Тельмарш зміг крикнути, але не міг говорити: так завжди буває при глибоких потрясіннях.

Він показав їм пальцем на жінку біля своїх ніг.

— Хіба вона ще жива? — спитав один із селян.

Тельмарш ствердно хитнув головою.

— А друга теж жива? — спитав другий селянин.

Тельмарш хитнув головою заперечливо.

Селянин, що перший підійшов, заговорив:

— Усі інші мертві, правда? Я бачив усе. Я був у льоху. Як треба дякувати бога в такі хвилини, що не маєш сім'ї. Мій дім згорів. Господи боже, вони всіх убили! У цієї жінки є діти. Троє маленьких! Діти кричали: «Мамо!» Мати кричала: «Діти мої!» Вони вбили матір і забрали дітей. Я це бачив, боже ж ти мій, боже! Всіх перебили і пішли. Вони були задоволені. Вони забрали дітей і вбили матір. Але ж вона ще жива, правда, жива? Скажи, Старий, як ти думаєш, можна ще її врятувати? Хочеш, ми перенесемо її в твою землянку?

Тельмарш кивнув головою, погоджуючись.

Ліс підходив до самої ферми. Вони швидко зробили носилки з гілок та папороті. Поклали на них все ще нерухому жінку і рушили крізь зарості. Селяни несли носилки, один у ногах, другий у головах, а Тельмарш держав руку жінки, мацаючи їй пульс.

Дорогою селяни розмовляли, і над скривавленою жінкою, обличчя якої від місячного сяйва здавалося ще блідішим, чулися злякані вигуки:

— Всіх повбивали!

— Все спалили!

— Ах, господи боже, що тільки робиться!

— Це отой високий старий звелів.

— Так, це з його наказу.

— Я не бачив, як розстрілювали. Хіба він був там?

— Ні, він пішов раніше. Та це все одно, він же звелів.

— Отже, він усьому й виною.

— Він сказав: «Вбивайте! Паліть! Ніякого милосердя!»

— Він маркіз?

— Та це ж наш сеньйор.

— А як його звать?

— Маркіз де-Лантенак.

Тельмарш звів очі до неба і пробурмотів крізь зуби:

— О, якби ж я був знав!

ЧАСТИНА ДРУГА
В П А Р И Ж І

СІМУРДЕН

І. ВУЛИЦІ ПАРИЖА В ТІ ЧАСИ

Жили на вулиці, їли на столах, поставлених перед дверима, жінки сиділи на папертях церков, готували корпію, співаючи «Марсельезу». Парк Монсо та Люксембурзький сад стали місцем для маневрів, на всіх перехрестях на повний хід працювали майстерні зброї, рушніці вироблялися перед очима прохожих, що плескали у долоні. З усіх уст чулося одне: «*Треба терпіти! У нас же революція!*» Героїчно усміхалися. Ходили на вистави, як греки в Афінах під час Пелопоннеської війни *. На всіх вулицях були розклеєні афіші: «Облога Тіонвіля!» — «Мати сім'ї, врятована з полум'я». — «Клуб безтурботних». — «Філософи-солдати».

Німці були під ворітьми міста. Була чутка, що пруський король звелів лишити для нього кілька лож в театрі опери. Все було страшне, і ніхто не мав страху. Жахливий закон про підозрілих, який був злodianням Мерлена де-Дуе, поставив усіх під загрозу гільйотини. Один прокурор, на ім'я Серан, довідавшись, що на нього зроблено донос, ждав арешту, сидячи в хатніх черевиках і халаті біля вікна та граючи на флейті.

Всім було ніколи, всі поспішали. Не видно було жодного капелюха без кокарди. Жінки говорили: «Нам личать червоні шапки». Увесь Париж мов перебирався на нову квартиру. Крамниці торговців старими речами були завалені коронами, мітрами, дерев'яними золоченими скіпетрами та гербовими ліліями, — покидьками з королівських палаців, ознаками знищення монархії.

У крамничках ганчірників продавалися рясни та підрясники. До шинків Поршерона і Рампонно під'їжджали на ослах, накритих ризами, люди, вбрані в стихарі й епітрахилі, і наказували наливати їм вино в соборні дароносиці. На вулиці Сен-Жак каменярі, самі босі, спиняли візок торговця взуттям, купували, склавшись, п'ятнадцять пар черевиків і посилали в Конвент «для наших солдатів».

Всюди були виставлені бюсти Франкліна *, Руссо *, Брута і, треба додати, Марата *. На майдані Пале-Рояля напис на фонтані: «Quantos effundis in usus»¹—був закритий двома великими акварельними картинами. На одній з них був зображений Кайє де-Жервіль, який повідомляв Національним зборам пароль арльських «ганчірників»-шифоністів, на другій — Людовік XIV в той момент, коли його везли з Варенна * в королівській кареті із підв'язаною до неї дошкою, на якій стояли два гренадери з багнетами на рушницях.

Тільки деякі з великих магазинів були відкриті. Жінки возили по вулицях візки з іграшками та іншим дрібним крамом. Увечері візки освітлювалися лойовими свічками, і лій капав на крам, Колишні монашки в білих париках торгували з рундуків. У злиденній ятці лагодила панчохи графиня, колишня маркіза була швачкою. Мадам де-Буффле жила на горищі, звідки видно було палац, який ще недавно належав їй.

Всюди бігали газетники, пропонуючи «останні новини». З чепурунів, що закривали свої підборіддя краватками, глузували, називаючи їх кретинами.

Вуличних співаків була безліч. Юрба затюкувала співака Піту, рояліста, що був, проте, сміливою людиною. Він двадцять два рази сидів у тюрмі і потрапив до революційного трибуналу за те, що вдарив себе нижче спиною, вимовляючи слова «громадянські чесноти». Бачачи, що голова його в небезпеці, він вигукнув: «Але ж не голова моя вінна, а зовсім інше». Це розсмішило суддів і врятувало йому життя. Цей Піту висміював моду на латинські та грецькі імена, в нього була улюблена пісенька про шевця *Кююса*, що звав дружину *Кююсдамою*.

Танцювали карманьйола *, називаючи одне одного

¹ Скільком на користь б'є його струмінь (лат.).

не «кавалер» і «дама», як раніше, а «громадянин» і «громадянка». Танцювали над могилами в руїнах монастирів, засвітивши лампадки на вівтарі та чотири свічки на кінцях двох перехрещених під склепінням жердин.

Ходили в синіх «тиранських» куртках. Застібали сорочки шпильками «під шапкою свободи», зробленими з білих, синіх і червоних камінчиків. Вулиця Рішельє звалася вулицею Закону, передмістя Сент-Антуан — передмістям Слави, на майдані Бастілії стояла статуя Природи.

Показували одне одному відомих прохожих — Шатле, Дідье, Нікола й Гарнье Делоне, які вартували біля дверей столяра Дюпле*; Вуллана, який не пропускав жодного дня гільйотинування і йшов за візками засуджених, називаючи це «ходити до червоної меси»; Монфлабера, завзятого революціонера і маркіза, який узяв собі прізвище Ді-О — Десяте серпня. Дивилися, як марширують учні військової школи, яких декрети Конвенту іменували «кандидатами школи Марса», а народ називав «пажами Робесп'єра».

Читали відозви Фрерона*, що викривав запідозрених у злочині «крамарства».

Статуї святих та королів на Будинку інвалідів були в фрїгійських ковпаках.

Грали в карти на тумбах по перехрестях; в картках теж була революція: замість королів були генії, замість дам — свободи, замість валетів — рівноправності, замість тузів — закони. Розорялись громадські парки, плуг ходив у Тюїльрі.

До всього цього домішувалась, особливо в переможе-них партіях, якась гордовита втомленість життям. Один чоловік писав Фук'є-Тенвілеві*: «Будьте ласкаві звільнити мене від життя. От моя адреса». Один шамсенець був заарештований за те, що кричав на весь Пале-Рояль*: «Коли ж буде революція в Туреччині? Я хотів би побачити революцію в Порті»¹.

Всюди були газети. Перукарські підмайстри завивали перед очима публіки жіночі перуки, а хазяїн тимчасом читав уголос «Монітер». Інші, енергійно жестикулюючи, обговорювали в гуртках газету Дюбуа-Крансе «Порозумій-

¹ Неперекладна гра слів, á la Porte — у Порті (Туреччині), á la porte — за дверима (викинута за двері).

мось» або «Сурму отця Бель-роза». Іноді циркульники були водночас ковбасниками, і на вітринах у них красувалися окістя й ковбаси поряд із золотоволосою лялькою.

Торговці відкрито продавали «емігрантські вина». Один з торговців оповіщав про такі вина п'ятдесяти двох сортів. Інші продавали годинники в формі ліри і «герцогинські» канапи. Один перукар написав на вивісці: «Брюю духовенство, зачісую дворянство, підстригаю третій стан». Ходили ворожити на картах до Мартена, у будинок № 173 на вулиці Анжу, колишній Дофіна.

Хліба неvistачало, вугілля неvistачало, мила неvistачало. Вулицями проходили гурти дійних корів, пригнаних з провінцій. У Валле баранина продавалась по п'ятнадцять франків за фунт. Об'ява Комуни визначала по фунту м'яса в декаду на кожного. Біля дверей крамниць утворювалися хвості; один з таких хвостів став легендарним, він тягся від бакалійної крамниці на вулиці Пті-Карро до середини вулиці Монторгейль. Стояти в хвості називалося «держати шворку», бо в черзі люди трималися руками за довгу мотузку. Жінки в ці важкі часи були терплячі й лагідні. Вони мужньо вистоювали цілі ночі в черзі до пекарні.

Заходи революції були вдалі. Вона поборювала загрозливу нужду двома небезпечними засобами: асигнаціями і максимумом*. Асигнації були важелем, максимум — точкою опори. Цей емпіризм врятував Францію. Вороги, як кобленцькі, як і лондонські, спекулювали на асигнаціях. Дівчата на вулицях пропонували купувати лавандову воду, підв'язки, причіпні коси, а разом і обмінювали асигнації. Були валютники з вулиці Вів'ен, у брудних черевиках, з масним волоссям, у хутряних шапках з лисячим хвостом, і міняйли з вулиці Валуа, в лакованих чобітках, з зубочистками в роті, яких вуличні дівчата звали на «ти». Народ полював на них, як і на злодіїв, що їх роялісти називали «активними громадянами». А втім, крадіжок було дуже мало. Люті злидні і стоїчна чесність. Босі й голодні проходили повз вітрини ювелірів Пале-Егаліте, суворо опустивши очі. Під час обшуку, який Антуанська секція влаштувала у Бомарше, одна жінка зірвала в саду квітку. Народ побив її.

Дрова коштували чотириста франків сріблом за сажень. Можна було бачити на вулиці людей, що пиляли на дрова свої ліжка. Фонтани зимою замерзали. Вода коштувала двадцять су за відро. Усі стали водноносами. За луддор давали три тисячі дев'ятсот п'ятдесят франків. Візникам за один кінець платили шістсот франків. При розплаті з візником, найнятим на день, можна було почути таку розмову: «Скільки я вам винен?» — «Шість тисяч ліврів». Торговка городиною продавала за день на двадцять тисяч франків. Жебраки казали: *«Майте милосердя, допоможіть! Мені невивстачає двісті тридцять ліврів, щоб купити черевики»*.

Біля в'їздів на мости стояли вирізьблені й пофарбовані колоси, зроблені Давідом *, з яких Мерсьє глузував, називаючи їх «величезними дерев'яними полішинелями». Ці колоси зображували повалені федералізм та коаліцію.

Не було ніякої зневіри в народі. Була тільки похмура радість, що покінчили з тронами. Волонтери плавом пливли, пропонуючи своє життя. Кожна вулиця дала батальйон. Всюди маяли прапори округ, кожен із своїм девізом. На прапорі округи Капуцинів було речення: «Ніхто нам не втне чуба». На іншому: «Благородство тільки в серці». На всіх стінах наліплені були об'яви — великі, малі, білі, жовті, зелені, червоні, друковані й писані, і в усіх клич: «Хай живе Республіка!». Малі діти лепетали: «*Ça ira!*»¹.

Діти — це було неосяжне майбутнє.

З часом місто трагічне перетворилось на місто цинічне. Вигляд паризьких вулиць за час революції мав два різко відмінні періоди: до 9 термідора * і після нього. Замість Парижа Сен-Жюста з'явився Париж Тальєна *. Такі вже дві одвічні антитези — відразу після Сіная з'явився Куртіль.

Це був приступ громадського божевілля, безперечно. Таке ж явище помічалось вже вісімдесят років перед тим. Після Людовіка XIV виникла, як і після Робесп'єра, велика потреба перепочити. Звідси Регентство, яким починається XVIII століття, і Директорія *, якою воно закінчується. Дві сатурналії після двох тероризмів.

¹ *Ça ira!* («Діло йтиме гаразд» чи «Справа налагодиться») — приспів і назва популярної паризької пісеньки невідомого автора.

Франція вирвалася з пуританського монастиря, як і з монастиря монархічного, з радістю нації, що позбулася гніту.

Після 9 термідора Париж став веселий, і веселість ця була шалена. Не знала впину нездорова веселість. Надпоривне бажання віддати своє життя змінилося шаленою жадобою життя, і вся велич потьмяніла. З'явився Тримальхіон, що звався Грімо де-Ла Реньєр. Став виходити «Альманах ласунів». Обідали на антресолях в Пале-Роялі під звуки фанфар, з оркестрами із жінок, які били в барабани і сурмили в сурми. Запанувала легковажна танкова музика. У Мео влаштувалися «східні вечери», на яких курились різні пахощі. Художник Баз намалював своїх дочок, чудових шістнадцятилітніх дівчат, у вигляді одягнених для гільйотинування, тобто в червоних сорочках і з відкритими шиями. На зміну буйним танцям у руїнах церков прийшли бали Руджієрі, Люке, Венцеля, Модюї і пані Монтазьє. Замість суворих громадян, що готували корпію для ранених, з'явилися якісь дикунки, німфи. Замість закритих і заборонених ніг босих солдатів замелькали прикрашені діамантами голі ноги жінок.

Разом з безсоромністю відродилась нечесність. Угорі орудували злодії-постачальники, внизу — дрібні злодії. Шахраїв у Парижі з'явилася сила, отже кожен мусив добре пильнувати свого гаманця. Ради розваги ходили на майдан Палацу Правосуддя дивитися на посаджених на ганебні лави впійманих злодійок, які поводитися дуже непристойно.

Газетники вже не кричали «Старий кордельєр» та «Друг народу»*, а пропонували купувати «Лист полішинеля» та «Петицію кухарчат». Маркіз де-Сад головував у секції Пік на Вандомському майдані. Драгуни Свободи 92 року відродились під назвою Рицарів кинджала*. Якраз у цей час на сцені виник новий тип — Жокріс. З'явилися «чудові», після них — «надзвичайні»; від Мірабо скотилися до Бобеша.

Париж є велетенський маятник цивілізації, і він розгойдується від одного полюса до другого, від Фермопіл до Гоморри. Після 93 року революція увійшла в смугу дивовижного затемнення, вісімнадцяте століття немов забуло докінчити те, що розпочало. Якась оргія урвала розвиток подій, висунулась на перший план, від-

сунула на задній план страшний Апокаліпсис, прикрила величне видіння і вибухнула сміхом після страху; трагедія зникла в пародії, і лице Медузи в глибині обрію затьмилося карнавальним димом.

Але в дев'яносто третьому році, про який тут розповідається, вулиці Парижа ще мали величний і суворий вигляд, як на початку революції. У них були свої оратори, як-от Варле, що роз'їжджав у пересувному бараку, з покрівлі якого виголошував свої промови, були свої герої, один з яких звався «капітан залізних пальців», були свої улюбленці, як-от Гофруа *, автор памфлета «Ружіф». Деякі з цих улюбленців народу впливали шкідливо, вплив інших був здоровий. Серед них був один чесний і непохитний — Сімурден.

II. СІМУРДЕН

Сімурден був людина високої чесності, але похмурої вдачі. В ньому було щось непохитне й неблаганне. Він був священиком, і це позначилося на ньому. Людина може мати, як і небо, темну ясність, коли щось утворить в ній ніч. Попівство створило ніч у Сімурдені. Хто був священиком, ним і лишиться.

Те, що створює в нас ніч, може створити в нас і зорі. Сімурден саяв у темряві всіма зорями справжніх чеснот.

Його історія проста. Він був сільським священиком і учителем в аристократичному домі. Потім йому дісталась невелика спадщина, і він став вільною людиною.

Він насамперед був упертою людиною. Кожну думку він ніби тримав кліщами, вважаючи, що не має права її облишити, доки не продумає до кінця. І мислив якимось завзято. Знав усі європейські мови і деякі інші. Вчився безперестанно, це допомагало йому зносити тягар цноти, але постійне приборкання почуттів приховує в собі величезну небезпеку.

Бувши священиком, він — чи то з гордості, чи силою випадку, чи через душевне благородство — додержував усіх обітниць. Але віру свою зберегти не зміг. Наука вбила її. Тоді, заглянувши в свою душу, він відчув себе ніби покаліченим і, не маючи змоги облишити духовну

кар'єру, він працював над собою, щоб стати людиною, але людиною суворого типу. Його позбавили сім'ї — його сім'єю стала батьківщина, йому не дали змоги одружитися — він віддав свою любов людству. Така неосяжна заповненість є, по суті, порожнечею. Його батьки були селяни і, роблячи з нього священика, хотіли, щоб він вийшов з народу, а він знову повернувся до народу.

І повернувся з усією пристрасстю своєї натури. На страждання він дивився з палким співчуттям. Священик перетворився в філософа, філософ став бійцем. Ще за життя Людовіка XV Сімурден невиразно почуває себе республіканцем. Якої республіки? Можливо, Платонівської, а можливо — Драконової.

Йому заборонили любити — він став ненавидіти. Він ненавидів брехню, монархію, теократію, свій священицький одяг. Він ненавидів сучасне і пристрасно кликав майбутнє, він передбачав його, вгадував його жах і велич. Він уявляв собі якогось месника, що має визволити людство від пекучих нещасть. Він задалегідь вітав катастрофу.

1789 року ця катастрофа сталася, вона застала його готовим. Сімурден кинувся у велетенську битву за оновлення людства з усією логікою, тобто для людини його розумового гарту — з усією нещадністю. Логіку не розчулиш. Він пережив великі революційні роки, відзивався на всі їх бурхливі подуви: в 89 — падіння Бастилії, кінець страждань народу; в 90, 4 серпня, — кінець феодалізму; в 91 — Варенн і падіння монархічної влади; в 92 — встановлення Республіки. Він бачив, як наростала революція. Він був не така людина, щоб злякатися цього гіганта. Навпаки — це зростання його оживляло, і хоч він був не молодий, — мав уже п'ятдесят років, а священики старіють швидше, ніж інші люди, — він сам теж почав зростати. З року в рік, бачачи, як наростають події, він ріс разом з ними. Спочатку він боявся за долю революції, він стежив за нею. Розум і право були на її боці, і він палко прагнув її успіху. І в міру того, як вона лякала, він заспокоювався. Він хотів, щоб ця Мінерва, коронована зорями майбутнього, була також Палладою з головою Медузи на щиті. Він хотів, щоб її божественний погляд при потребі міг спопелити демонів пекельним вогнем, відплатити їм жахом за жах.

Так вступив він у 93 рік.

93 рік — це рік війни Європи проти Франції і Франції проти Парижа. А що таке Революція? Це перемога Франції над Європою і Парижа над Францією. Звідси велич дев'яносто третього року, цієї страшної години, значнішої за все століття.

Нічого не могло бути трагічнішого, як напад Європи на Францію водночас з наступом Франції на Париж. Драма, що перетворилася на епопею.

93 рік — рік великого напруження. Це була гроза, сповнена гніву і величі. Сімурден почував себе в своїй стихії. Це шалене, дике й чудове середовище відповідало його розмаху. Цей чоловік, як морський орел, сполучав у собі глибокий внутрішній спокій з любов'ю до зовнішніх небезпек. Такі крилаті, пристрасні і водночас спокійні натури створені для бурі. Є такі буремні душі.

Він мав своєрідну жалість — тільки до нещасних. Він ладен був віддати себе, щоб пом'якшити страждання, які викликають жах. Ніщо його не відштовхувало. В цьому була особливість його доброти. Його готовність подати допомогу була відворотна й божественна. Він шукав виразок, щоб цілувати їх. Найважче творити добрі діла, коли вони викликають почуття огиди, він якраз любив такі. Одного разу в лікарні помирав чоловік від злякисного, гидотного, може й заразливого нариву в горлі. Треба було негайно випустити звідти гній. Сімурден приклав рот до нариву, висмоктав гній, час від часу спльовуючи його, і врятував чоловіка.

Він ще носив тоді одяг священика, і хтось сказав йому:

— Якби ви зробили це для короля, ви були б єпископом.

— Для короля я б цього не зробив, — відповів Сімурден.

Через цей вчинок і відповідь він став популярним у бідняцьких кварталах Парижа.

Популярність його була така велика, що весь стражденний люд, усі знедолені й озлоблені слухалися його в усьому.

В ті часи глибоке обурення проти спекулянтів часом призводило до прикрих помилок. Одною з них був розгром у порту Сен-Нікола парусного судна, вантаженого милом. Сімурден одним словом припинив його. Другого

разу він розсіяв розлючену юрбу, що спиняла вози біля застави Сен-Лазар.

І через два дні після 10 серпня він повів народ скидати статуї королів. Падаючи, вони вбивали. На Вандомському майдані одна жінка, Рен Віоле, була розчавлена бронзовою статуєю Людовіка XIV, яку вона тягла мотузком за шийку. Ця статуя простояла рівно сто років: поставили її 12 серпня 1692 р., а скинули 12 серпня 1792 р. На площі Конкор якийсь Генгерло назвав тих, хто руйнував статуї, «падлюками». Його тут же, біля п'єдесталу пам'ятника Людовіку XV, розтерзали. Статую розбили вщент. Пізніше з неї карбували дрібні монети. Одна рука вціліла — права рука Людовіка XV, простягнена, як у римського імператора. На прохання Сімурдена, народ віддав цю руку йому, і урочиста депутація віднесла її Латюдові, що тридцять сім років пробув у підвалі Бастилії. Коли Латюд із залізним нашийником круг ший, прикутий цепом до муру, заживо гнив у підземеллі з наказу короля, статуя якого гордо височіла над Парижем, хіба хто міг передбачити, що впаде тюрма, впаде статуя, що він вийде з своєї домовини, а в неї покладуть монархію, що він, в'язень, стане власником руки, яка підписала йому вирок, що від розпусного короля тільки й лишиться ця бронзова рука!

Сімурден належав до людей, які мають внутрішній голос і прислухаються до нього. Такі люди здаються неуважними, справді ж вони пильні.

Сімурден знав усе і не знав нічого. Він знав усе з науки і нічого не знав з життя. Звідси його прямолінійність, негнучкість. Він мав зав'язані очі, як Гомерова Феміда. В ньому була сліпа упевненість стріли, що бачить тільки ціль, у яку вона невідхильно летить. В революції немає нічого небезпечнішого за прямолінійність. Сімурден ішов уперед фатально.

Сімурден гадав, що в соціальних переворотках крайність є надійним ґрунтом. Така помилка властива людям, що замінюють розум логікою. Сімурден ішов далі Конвенту, далі Комуни. Він належав до Єпископства.

Об'єднання, що звалося Єпископством, бо його збори відбувалися в одному із залів старого єпископського палацу, було скоріше зборищем, ніж спілкою. Як і в Комуні, сюди приходили мовчазні й значущі глядачі, що, як казав Гара, «мали при собі стільки пістолетів, скіль-

ки було в них кишень». Єпископство було дивною мішаниною, мішаниною різних народів і водночас паризькою, що аж ніяк не виключає одне одне, бо Париж — це місце, де б'ється серце народів.

В Єпископстві почуття простого люду розпалювалися до білого жару. В порівнянні з Єпископством Конвент був холодний, а Комуна ледь теплою. Єпископство було одним з тих революційних формувань, що були подібні до вулканічних. В Єпископстві було все: і нецтво, і дурість, і чесність, і героїзм, і гнів, і поліція. Герцог Брауншвейзький мав там своїх агентів. Там були люди, гідні Спарти, і люди, що заслуговували каторги. Більшість становили люди фанатичні й чесні. Жіронда, устами Інара, короткочасного голови Конвенту, сказала страшні слова: «Стережіться, парижани! Каменя на камені не лишиться від вашого Парижа, і колись шукатимуть місце, де він був». Ці слова створили Єпископство. Люди — і, як ми вже сказали, люди всіх національностей, — відчули потребу згуртуватися навколо Парижа. Сімурден приєднався до цієї групи людей.

Ця група боролася з реакціонерами. Вона виникла, тому що була потреба в насильстві, що є страшною і таємничою стороною революції. Сильне цією силою, Єпископство відразу визначило своє місце. В усіх паризьких заколотах Комуна стріляла з гармат, а Єпископство било на сполох.

Сімурден, непохитно простодушний, гадав, що все виправдується служінням істині, і тому здатний був стояти на чолі крайніх партій. Шахраї почували, що він чесний, і були задоволені. Злочинству втішно, коли його очолює чеснота. Це стримує злочинців, і це їм приємно. Паллуа, архітектор, що мав вигоду від зруйнування Бастилії, продаючи каміння з неї собі на користь, той самий Паллуа, що, доставши замовлення пофарбувати камеру Людовіка XVI, надмірно перестаравшись, розмалював її стіни кайданами та шибеницями; Гоншон, підозрілий оратор з передмістя Сент-Антуан, у якого не все гаразд було з громадськими грошима; Фурнье, американець, що стріляв 17 липня в Лафайета і, як казали, був підкуплений самим Лафайетом; Анрію, випущений з Бісетра, що побував і лакеєм, і паяцом, і злодієм, і шпигуном, перш ніж стати генералом, і який наставив гармати на Конвент; Ла Рейні, колишній стар-

ший вікарій в Шартрі, що змінив требник на «Отця Дюшена»,— такі люди були в Єпископстві, і всіх їх Сімурден держав у покорі, і часом найгіршим із них не давало спіткнутися саме почуття того, що за ними пильнує ця страшна, переконана щиросердність. Це схоже на те, як Сен-Жюст тероризував Шнейдера. Водночас більшість Єпископства, що складалася переважно з бідняків, людей шалених, але чесних, вірила в Сімурдена і йшла за ним. Його заступником, чи, вірніше, ад'ютантом, був другий священник-республіканець, Данжу, якого народ любив за високий зріст і прозвав абатом Шестифутовим. За Сімурденом пішли б, куди б він тільки схотів, і той безстрашний ватажок, якого називали «генералом Списом», і відважний Трюшон, на прізвисько Ніколя Довготелесий.

Комуна наглядала за Конвентом, Єпископство наглядало за Комуною. Сімурден, людина пряма, ненавидів інтриги і порвав не одну таємничу нитку в руках Паша, якого Бернонвіль презвав «чорною людиною». У Єпископстві Сімурден був потрібний усім. З ним радились Добсан і Моморо. Він розмовляв по-іспанському з Гюсманом, по-італійському з Пію, по-англійському з Артуром, по-фламандському з Перейра, по-німецькому з австрійцем Пролі, позашлюбним сином одного принца. Він був сполучною ланкою між цими різноманітними елементами. Звідси — непомітне, але сильне становище. Ебер боявся його.

Сімурден мав за тих часів і серед тих трагічних груп могутність неблаганних. Це був праведник, що вважав себе за непогрішимого. Ніхто не бачив, щоб він плакав. Це була чеснота недосяжна й крижана. Цей чоловік був страшний у своїй справедливості.

Для священника в революції немає середини. Священик міг узяти участь в цих грандіозних, бурхливих подіях з мотивів або найнижчих, або найвищих; він мав бути або підлим, або великим. Сімурден був людиною великою, але ця велич була ніби замкнена в собі, непривітна і недосяжна, оточена безоднями. Так страшна чистота притаманна високим кручам.

Сімурден був зовні звичайною людиною. Одягався абияк, мав вигляд бідняка. Замолоду ходив з тонзурою, постарівши, облісів. Рештки волосся були сиві. Лоб у нього був широкий і, як на уважного спостерігача,

незвичайний. Говорив Сімурден різко, палко й урочисто, уривчастим, рішучим голосом. Рот у нього був якийсь сумний, мав гіркий вираз, а погляд — ясний і глибокий; все обличчя виражало дивне, застигле обурення.

Такий був Сімурден.

Ніхто тепер не знає його імені. В історії бувають такі величні невідомі діячі.

ІІІ. КУТОЧОК, ЩО НЕ ПОТРАПИВ У СТИКС

Чи був такий чоловік людиною? Служачи людству, чи міг він прихилитися серцем до окремих людей? Чи не занадто сильний мав він дух, щоб мати й серце? Чи могла ця всеосяжна любов, що поширювалася на всіх і все, приділити часточку для когось одного? Чи міг Сімурден любити? Ми відповімо: так.

Ще молодим, коли він учителював у домі майже принца, в нього був учень — син й спадкоємець цієї сім'ї, і він любив його. Любити дитину так легко. Чого не вибачиш дитині? Їй прощають те, що вона сеньйор, принц, король. Невинність її віку змушує забувати про злочини її роду. Слабкість істоти змушує забувати про її походження. Вона така мала, що їй вибачають високе становище. Раб вибачає, що дитина його пан. Старий слуга негр обожноє біле хлопчενя.

Сімурден полюбив свого учня. Невимовна привабливість дітей саме в тому, що дитині можна віддати всю свою любов. Вся любов, яка тільки була в Сімурдені, впала, коли можна так сказати, на цю дитину. Ця ніжна істота стала для цього приреченого на самотність серця немовби здобиччю. Він любив хлопця як батько, як брат, як друг, як творець. Це був його син по духу. Він не був його тілесним батьком, але вчителем, майстром, і душа хлопця була найкращим його витвором. З цього малого вельможі він зробив людину. Хто знає? Може, людину велику. Бо про це він мріяв. Без відома сім'ї — та хіба треба питати дозволу, щоб розвинути розум, волю й прямоту вдачі? — він передав молодому віконтові, своєму учневі, все те, чого досяг сам. Він йому прищепив страшний отруйний зародок своєї доброчесності, влив йому в жили свої переконання, свою совість, свої ідеали. У мозок аристократа він влив народну душу.

Розум живить інший розум. Є подібність між годувальницею, що дає дитині своє молоко, і вчителем, що дає їй свою думку. Іноді вчитель більше батько, ніж батько, як годувальниця більше мати, ніж мати.

Саме таке глибоке духовне батьківство зв'язувало Сімурдена з його вихованцем. Самий вигляд цього хлопця розчулював його.

Треба сказати: заступити батька було легко, бо хлопець не мав його, був сирота. Його батько й мати померли, і піклувалися ним тільки сліпа бабуся та завжди відсутній двоюрідний дід. Бабуся незабаром померла. Дід, голова родини, військовий і вельможа, що служив при королівському дворі, уникав свого родинного замка, жив у Версалі, ходив у походи і лишав сироту самого у відлюдному замку. Отже, вчитель був справді вихователем у найширшому розумінні цього слова.

Слід ще додати: Сімурден знав свого учня мало не з народження. Хлопець, зовсім малям zostавшись сиротою, захворів на тяжку хворобу. Кілька днів життя його було в смертельній небезпеці. Сімурден доглядав його вдень і вночі. Лікар лікує, а пильний доглядач рятує хворого. Сімурден врятував дитину. Його учень мав завдячувати йому не тільки вихованням, освітою, знаннями, а й здоров'ям, життям. Тих, що нам усім зобов'язані, ми боготворимо. Сімурден боготворив цього хлопця.

Як водиться, життя розлучило їх. Виховання закінчилося, Сімурден мусив лишити хлопця, що став юнаком. З якою холодною несвідомою жорстокістю роблять ці розлуки! Як обурливо спокійно відсилають родини вихователя, що лишає в дитині свою думку, і годувальницю, що лишає в ній соки своєї істоти! З Сімурденом розплатились і звільнили його. Він покинув вищий світ і повернувся в низи суспільства. Перегородка між вищими й нижчими знову замкнулася. Молодий вельможа, що й народився офіцером, а тепер зразу був призначений капітаном, поїхав у якийсь гарнізон. Скромний вихователь, що вже в глибині своєї душі був непокірним священиком, поспішив спуститися в той темний підвал церкви, який зветься нижчим духовенством. І Сімурден загубив з поля зору свого учня.

Настала революція.

Спогад про істоту, яку він зробив людиною, не переставав жевріти в ньому, заслонений, але не заглушений безмежністю суспільних подій.

Виліпити статую і вдихнути в неї життя — це добре. Виліпити душу і вдихнути в неї чесноту — це ще краще. Сімурден був Пігмаліоном людської душі.

Дух може мати дитя.

Цей його учень, цей хлопець, цей сирота був єдиною істотою, яку Сімурден любив на землі.

Але чи був цей чоловік вразливий навіть у такій прив'язаності?

Ми це побачимо далі.

ШИНОК НА ВУЛИЦІ ПАОН

I. МІНОС, ЕАК І РАДАМАНТ¹

На вулиці Паон містився шинок, який звався кафе. В ньому була задня кімната, що стала нині історичною. Там іноді зустрічалися, по можливості таємно, люди такі могутні й такі відомі, що не зважувалися розмовляти між собою при сторонніх. Це тут 23 жовтня 1792 року Гора й Жіронда обмінялися славнозвісним поцілунком. Це сюди Гара прийшов по вказівки (хоч він і заперечує це в своїх «Мемуарах») тієї фатальної ночі, коли він, випровадивши Клав'єра на вулицю Бон, спинив свою карету на Королівському мості, щоб послухати, як б'ють на сполох.

28 червня 1793 року трое людей зібралось за столом у цій задній кімнаті. Вони не присунули один до одного стільці. Кожен сидів з одного боку столу, четвертий бік лишався вільним. Було близько восьмої години вечора. На вулиці ще не стемніло, але в цій кімнаті вже панувала сутінь, і стіл освітлювався звисаючою з стелі лампою, що вважалося тоді за розкіш.

Один із цих трьох був блідий, молодий, суворий, з тонкими губами і холодним поглядом. Одна шока в нього нервово тіпалась, і це робило його посмішку неприродною. Він був у напудреному парикі і рукавичках, причепурений. Його світлосиній камзол, застебну-

¹ Мінос, Еак і Радамонт — за старогрецькими переказами, судді підземного світу. Автор уподібнює цим казковим фігурам Марата, Робесп'єра і Дантона.

тий на всі гудзики, сидів на ньому без жодної зморшки. До цього камзола дуже пасували біла краватка і пишне біле жабо. Панталони в нього були нанкові, на ногах білі панчохи і черевики з срібними пряжками.

З двох інших один був майже велетень, другий — майже карлик. Високий був недбало вдягнений у широ-чезний камзол з червоного сукна, жилет з відірваними гудзиками і в чоботях з вилогами. Розв'язана краватка на голій шиї спускалась нижче жабо. Скуйовджене волосся облямовувало покопирсане віспою обличчя, між бровами залягла сердита зморшка, а в куточку рота — складка, що говорила про добродушність; губи в нього були товсті, зуби великі, кулаки, як у биндюжника, а очі блискучі.

Маленький був жовтолиций і на перший погляд по-творний. Голову він відхиляв назад, очі в нього раз у раз наливались кров'ю, обличчя вкривали синюваті плями, масне рівне волосся було пов'язане хусткою, що закривала лоб, величезний рот надавав йому страхітли-вого вигляду. Одягнений він був у довгі штани, великі черевики, колісь білий атласний жилет, а поверх жи-лета ще носив якусь кофту, під складками якої чіткою прямою лінією вирисовувався кинджал.

Першого з цих людей звали Робесп'єр, другого — Дантон, третього — Марат.

Вони були самі в цій кімнаті. Перед Дантоном стоя-ли склянка і вкрита порохом пляшка вина, що нагаду-вала Лютерів кухоль пива, перед Маратом — чашка кофе, а перед Робесп'єром лежали папери. Тут же стояла одна з тих важких свинцевих чорнильниць, круглих, з рів-чаками, які пам'ятає кожен, хто вчився в школі на почат-ку цього століття. Поруч з чорнильницею лежало перо. Папір придавлювала велика мідна печатка з написом — *Palloy fecit*¹. Вона являла собою точну модель Бастилії. Посеред столу була розгорнена карта Франції.

За дверима, по той бік, стояв сторожовий пес Ма-рата — Лоран Бас, посланець № 18 на вулиці Корде-льєрів, той самий, що 13 липня, десь за два тижні після цього вечора, 28 червня, мав ударити по голові стільцем Шарлотту Корде, яка тоді ще не виїжджала з Кана і тільки невиразно про це мріяла. Лоран Бас носив

¹ *Pallo fecit* — роботи Паллуа.

коректурні відбитки «Друга народу». Цього вечора, приведений своїм хазяїном у кафе на вулиці Паон, він дістав наказ пильно стерегти двері кімнати, де були Марат, Дантон і Робесп'єр, і не впускати нікого, крім членів Комітету громадського порятунку, Комуни і Єпископства.

Робесп'єр не хотів зачиняти двері для Сен-Жюста, Дантон — для Паша, а Марат — для Гюсмана.

Нарада тривала вже довго. Обговорювали папери, розкладені на столі і прочитані Робесп'єром. Голоси вже почали звучати гучніше. Схоже було, що цими трьома людьми оволодівав гнів. Час від часу в них виривалися слова, які можна було почути й за дверима. В ті часи, коли всі звикли до промов з трибун, здавалося, що можна підслухувати. То були часи, коли писар Фабріцій Парі міг підглядати в замкову щілину, стежачи за тим, що робить Комітет громадського порятунку. Це, скажемо до речі, було не зайвим, бо саме Парі попередив Дантона вночі проти 31 березня 1794 року, що його вирішили заарештувати. Отож і Лоран Бас притулив вухо до дверей кімнати, де були Марат, Дантон та Робесп'єр. Лоран Бас служив Маратові, але належав до Єпископства.

II. MAGNA TESTANTUR VOCE PER UMBRAS¹

Дантон підвівся і різко відсунув свій стілець.

— Слухайте! — крикнув він. — Зараз для нас тільки одне важливо: республіка в небезпеці. Я прагну лише того, щоб визволити Францію від ворога. Для цього всі засоби добрі. Всі! Всі! Коли мені з усіх сторін загрожує небезпека, я вдаюся до всіх засобів. Коли я всього боюся, я йду на все. Моя думка — лев. Геть половинчасті заходи! Ніякої вразливості в час революції. Немезіда не якась недоторканна манірниця. Будьмо страшні, і будемо корисні. Хіба слон дивиться, куди він ставить ногу? Розчавимо ворога.

Робесп'єр відповів лагідно.

— Я теж цього хочу.

І додав:

¹ На весь голос присягаються тінями (лат.).

— Питання в тому, де саме ворог.

— Він за кордонами, і прогнав його я,— сказав Дантон.

— Він всередині країни, і я пильную його,— сказав Робесп'єр.

— А я і його прожену,— відказав Дантон.

— Внутрішнього ворога не проженеш.

— А що ж робити з ним?

— Знищити.

— Я згоден з цим,— сказав, у свою чергу, Дантон.

Потім додав:

— Я вам кажу, Робесп'єр, що він за кордонами.

— Дантон, я вам кажу, що він всередині.

— Робесп'єр, він на нашому кордоні.

— Дантон, він у Вандеї.

— Не сперечайтесь,— сказав третій голос,— він усюди. І ви пропали.

Це говорив Марат.

Робесп'єр глянув на Марата і спокійно відповів:

— Годі загальників! Ось точні факти.

— Педант,— пробурчав Марат.

Робесп'єр поклав руку на папери, що лежали перед ним, і продовжував:

— Я прочитав вам донесення Прієра. Переказав відомості, одержані від Желямбра. Слухайте, Дантон, зовнішня війна — дрібниця, громадянська війна — це все, Зовнішня війна — маленька подряпина на лікті, громадянська війна — глибока рана, яка пожирає зсередини. З усього, що я вам прочитав, виходить: сили Вандеї, досі роздрібнені між багатьма ватажками, починають згуртовуватися. Віднині вона матиме єдиного головного командувача...

— Головного розбійника,— пробурчав Дантон.

— Це чоловік, що 2 червня зійшов на наш берег біля Понторсона,— продовжував Робесп'єр.— Ви знаєте, хто він. Затямте, що якраз 2 червня в Байє, в цій зрадницькій Кальвадоській окрузі, взяли в полон двох наших уповноважених — Прієра з Коте-д'Ор і Ромма.

— І перевезли їх до Канського замка,— промовив Дантон.

Робесп'єр говорив далі:

— Я продовжую резюмувати депеші. Лісова війна організується широко. Водночас готується англійський

десант. Вандейці і англійці, Бретань і Британія. Фіністерська мужва говорить тією ж мовою, що й корнуельські гевали. Я показував вам перехоплений лист Пюїзе, де він пише, що «двадцять тисяч червоних мундирів, коли вони з'являться серед бунтівників, збільшать їх ще на сто тисяч». Коли селянський заколот розгориться, англійці висадять десант. От їх план, дивіться по карті.

Робесп'єр продовжував, водячи по карті пальцем:

— Англійці можуть вибрати місце для десанту між Канкалем і Пемполем. Крег віддає перевагу Сен-Брієкській бухті, Корнваліс — бухті Сен-Каст. Та це дрібниця. Лівий берег Луари охороняє бунтарська вандейська армія, а боронити відкриту місцевість між Ансенісом і Понторсоном обіцяло їй сорок нормандських парафій. Десант висадять у трьох пунктах: в Плерені, Іффіньяку, Пленефі. Від Плерена англійці рушать на Сен-Брієк, від Пленефа — на Ламбаль. На другий день вони дійдуть до Дінана, де ми тримаємо дев'ястсот полонених англійців, за такий же час займуть Сен-Жуан і Сен-Мен. Там вони лишать кінноту. На третій день одна колона рушить з Жуана на Беде, друга — з Дінана на Бешерель. Бешерель — це єдина природна фортеця, і вони там встановлять дві батареї. На четвертий день вони будуть у Ренні, а Ренн — ключ до Бретані. Хто має в своїх руках Ренн, має всю Бретань. Як тільки візьмуть Ренн, впадуть Шатонеф і Сен-Мало. В Ренні є мільйон патронів і п'ятдесят польових гармат...

— Які вони захоплять, — пробурмотів Дантон.

Робесп'єр продовжував:

— Я закінчую. Від Ренна вирушать у наступ три колони: одна на Фужер, друга на Вітре, третя на Редон. Те, що мости зруйновано, для ворога мало важить, вони матимуть понтони й дошки, і в них знайдуться провідники, які допоможуть кавалерії пройти бродом. З Фужера вони підуть на Авранш, з Редона — на Ансеніс, з Вітре — на Лаваль. Редон віддасть у їхні руки всю долину Вілени, Фужер відкриє дорогу в Нормандію, Вітре — шлях на Париж. Через два тижні армія розбійників налічуватиме до трьохсот тисяч, і вся Бретань буде в руках французького короля.

— Тобто англійського, — сказав Дантон.

— Ні, французького.

І Робесп'єр додав:

— Французський король — це гірше. Щоб прогнати іноземного загарбника, досить двох тижнів, а щоб побутися монархії, нам потрібно було вісімнадцять століть.

Дантон сів, поставив лікті на стіл і задумливо схилив голову на руки.

— Ви бачите тепер, де головна небезпека, — сказав Робесп'єр. — Шлях на Париж відкриває англійцям Вітре.

Дантон підвів голову і вдарив обома кулаками по карті, як молотами по ковадлу.

— Робесп'єр, хіба Верден не відкривав пруссакам дорогу на Париж?

— То що?

— А те, що ми проженемо англійців, як прогнали прусаків.

І Дантон знову схопився.

Робесп'єр поклав свою холодну руку на гарячий кулак Дантона.

— Дантон, Шампань не була за прусаків, а Бретань тепер за англійців. Брати назад Верден — означало воювати з іноземцями, брати назад Вітре — це вести війну громадянську.

І Робесп'єр пробурмотів, холодно й суворо підкреслюючи:

— А це серйозна різниця.

Потім додав:

— Сядьте, Дантон, і погляньте на карту замість того, щоб гатити по ній кулаками.

Але Дантон обстоював свою думку.

— Це вже занадто! — скрикнув він. — Бачити катастрофу на заході, коли вона на сході. Робесп'єр, я згоден, що Англія загрожує нам з боку океану, але ж Іспанія загрожує нам з боку Піренеїв, Італія — з боку Альп, Німечина — з Рейну. А в далечині лежить великий російський ведмідь. Робесп'єр, небезпека оточує нас з усіх сторін. Зовні коаліція, а всередині зрада. На півдні Сервант розчиняє двері Іспанії. На півночі Дюмур'є переходить на бік ворога. Проте він завжди погрожував більше Парижу, ніж Голландії. Нервінд зводить нанівець Жемапп і Вальмі. Філософ Рабо Сент-Етьєн, зрадник, як і належить протестантові, починає листуватися з царедворцем Монтеस्क'є. Лави армії дуже порідшали. В жодному батальйоні немає тепер більш як чоти-

риста чоловік. У відважному Де-Понтському полку лишилося тільки півторака чоловік. Памарський табір здано. В Жіве лишилося тільки п'ятсот мішків борошна. Ми відступаємо на Ландау. Вурмсер натискує на Клебера. Майнц хоч як хоробро боронився, але впав. Конде ганебно здався, Валансьєн теж. Це не заважає Шансє-леві, що обороняв Валансьєн, і старому Феро, який захищав Конде, бути героями, як і Мене, що відстоював Майнца. А всі інші зраджують. Дарвіль зраджує в Е-ла-Шапель, Мутон зраджує в Брюсселі, Валєнс зраджує в Бреда, Нейлі в Лімбургу, Міранда в Майстріху. Стенгель — зрадник, Лану — зрадник, Лігоньє — зрадник, Мену — зрадник, Дільйон — зрадник, всі вони — мізерні прибічники Дюмур'є. Потрібні ще приклади? Манєври де-Кюстіна здаються мені непевними. Я підозрюю, що він заради вигоди хоче здобути Франкфурт, а не Кобленц для користі справи. Франкфурт може заплатити чотири мільйони військової контрибуції, це так. Але що це значить порівняно із знищенням гнізда емігрантів? Це зрада, кажу я вам. 13 червня помер Мене. І от Клебер лишився сам. А тимчасом Брауншвейг зростає і посувається. Він підіймає німецький прапор над усіма французькими містами, які здобуває. Маркграф Бранденбурзький стає нині властителем Європи. Він захоплює наші провінції і, побачите, забере й Бельгію. Виходить, ми стараємось для Берліна. Якщо так буде далі і ми не наведемо там ладу, то й Французька революція піде на користь Потсдама. Єдиним її результатом буде збільшення маленької держави Фрідріха II, отже, ми гільйотинували короля Франції для короля Пруссії.

І Дантон, страшний Дантон вибухнув сміхом.

Сміх Дантона викликав у Марата посмішку.

— Кожен з вас має свого коника. Ви, Дантон,— Пруссію, а ви, Робесп'єр,— Вандею. Я теж висловлю свою думку. Ви не бачите справжньої небезпеки. А вона ось: кафе й шинки. Кафе Шуазель—якобінське, кафе Патен — роялістське, кафе Побачень нападає на Національну гвардію, кафе Порт-Сен-Мартен її захищає, кафе Регентства проти Бріссо, кафе Коратца — за нього, кафе Прокоп присягається ім'ям Дідро, кафе Французького театру присягається Вольтером, в Ротонді рвуть асигнації, в кафе Сен-Марсо лютують, в кафе Манурі сперечаються про борошно, в кафе Фуа — лаються і б'ються,

у Перрона дзижчать фінансові трутні. Ось що насправді небезпечно.

☛ Дантон уже не сміявся. А Марат не переставав усміхатися. Посмішка карлика страшніша за сміх гіганта.

— Ви кепкуєте з нас, Марат? — буркнув Дантон.

У Марата затіпалося стегно,— про це нервово тіпання всі знали. Він спохмурнів.

— А! Пізнаю вас, громадянине Дантон. Це ви назвали мене при всьому Конвенті «якимсь Маратом». Слухайте. Я прощаю вам. Ми переживаємо безглуздий момент. Ах, то я кепкую? Справді, що я за людина? Я викрив Шазо, я викрив Петіона, я викрив Керсена, я викрив Моретона, я викрив Дюфріш-Валазе, я викрив Лігонье, я викрив Мені, я викрив Банвіля, я викрив Жансоне, я викрив Бірона, я викрив Лідона й Шамбона. І хіба я помилився? Я відчуваю зраду в зрадникові, і я вважаю за корисне викривати злочинця до того, як він вчинить злочин. Я звик говорити напередодні те, що ви скажете тільки завтра. Я той, хто запропонував Зборам докладний проєкт карного законодавства. Що я зробив до цього часу? Я добився навчання секцій, щоб вони краще служили революції. Я примусив зняти печатки з тридцяти двох папок, де лежали таємні документи. Я зажадав повернення діамантів, відданих Роланові. Я довів, що бріссотинці видали Комітетові громадської безпеки незаповнені мандати на арешти. Я вказав на пропуски в доповіді Ленде про злочини Капета. Я голосував за страту тирана і вимагав виконання вироку протягом двадцяти чотирьох годин. Я захистив батальйони Моконсейльський і Республіканський. Я не допустив читання листа Нарбона і Малуе. Я подав пропозицію про поранених солдатів. Я домігся скасування Комісії шести. Я перший відчув у поразці під Монсо зраду Дюмур'є. Я домагався, щоб сто тисяч родичів емігрантів були взяті заложниками за наших комісарів, виданих ворогові. Я запропонував оголосити зрадником кожного депутата, який вийде за заставу. Я викрив роланівську змову, що спричинила заколоту в Марселі. Я добився, щоб була призначена нагорода за голову сина Егаліте. Я захищав Бушотта. Я зажадав відкритого голосування, щоб прогнати Інара. Я провів декрет про заслуги парижан перед революцією. За все це Луве прозвав мене блазнем, Фіністер вимагає виключити мене з депутатів, місто Ам'єн хоче, щоб на мене

наділи намордник, Корбург — щоб мене заарештували, а Лекуант-Пюїраво пропонує Конвентові оголосити мене божевільним. Навіщо ж ви, громадянине Дантон, покликали мене на вашу таємну нараду, як не для того, щоб вислухати мою думку? Хіба я просив мене кликати? Зовсім ні. Я не маю ніякої охоти до відвертих розмов з такими контрреволюціонерами, як ви й Робесп'єр. Зрештою, як я й передбачав, ні ви, ні Робесп'єр не зрозуміли мене. То які ж ви державні діячі? Вас, виходить, треба вчити політики з азбуки, вам треба ставити всі крапки над і. Я хотів ось що сказати: ви обидва помиляєтеся. Небезпека не в Лондоні, як гадає Робесп'єр, і не в Берліні, як гадає Дантон. Вона в Парижі. Ця небезпека в тому, що нема єдності, що кожен, починаючи з вас двох, вважає за своє право тягти в свій бік. Небезпека в плутанині умів, в анархії волі...

— Анархія! — перебив його мову Дантон.— Від когось, як не від вас, іде анархія?

Марат продовжував говорити.

— Робесп'єр, Дантон, небезпека в цій безлічі кафе, в цій безлічі картярських домів, в цій безлічі клубів. Клуб Чорних, клуб Федералістів, Дамський клуб, клуб Безсторонніх, заснований ще Клермон Тоннером, що був у 1790 році монархічним клубом; соціальний гурток, вигаданий священиком Клодом Фуше, клуб Шерстяних ковпаків, заснований журналістом Прюдомом, не кажучи вже про ваш клуб Якобінців, Робесп'єр, і ваш клуб Кордельєрів, Дантон. Небезпека в голоді, через який носильник Блек почепив на ліхтар біля ратуші Франсуа Дені пекаря з базару Палю; небезпека в суді, який повісив Блека за те, що той повісив пекаря Дені. Небезпека в паперових грошах, вартість яких все падає. На вулиці Тамплє хтось упустив стофранкову асигнацію, і якийсь прохожий, простолюдин, сказав: «Не варто й нахилитися за нею». Перекупники грошей і спекулянти — ось де небезпека. Що з того, що на ратуші піднято чорний прапор? Ви заарештували барона де-Тренка, та цього мало. Скрутіть в'язи цьому старому тюремному інтриганові. Ви гадаєте, що вийшли із скрутного становища, бо голова Конвенту за громадянські доблесті поклав вінок на голову Лабертеша, який дістав сорок один удар шаблею при Жемаппі, і за це його оспівує Шеньє. Комедія й фіглярство! А! Та ви не бачите Парижа! Ви шукаєте

небезпеки далеко, коли вона тут, поряд! Для чого ж ваша поліція, Робесп'єр? Ви ж маєте своїх шпигунів Пайана — в Комуни, Коффінгаля — в Революційному трибуналі, Давіда — в Комітеті громадської безпеки, Кутона — в Комітеті громадського порятунку. Як бачите, я добре поінформований. То знайте: небезпека над вашою головою, небезпека під вашими ногами. Всюди змови, змови і змови. Люди на вулицях читають газети вголос і багатозначно кивають головами. Шість тисяч чоловік, що не мають посвідок про благонадійність, — емігранти, які повернулися, — фертики і шпигуни, — ховаються у підвалах, на горіщах і в дерев'яних галереях Пале-Роялю. Біля хлібних крамниць — хвости. Жінки сплескують руками й запитують: «Коли вже буде мир?» І хоч скільки б ви замикалися для таємних розмов у залі Виконавчого комітету, все, що ви говорите — відомо всім. І от доказ вам, Робесп'єр. Вчора ввечері ви сказали Сен-Жюстові таке: «У Барбару починає рости черевце, це може перешкодити йому втекти». Так, небезпека всюди, і особливо в серці країни, в самому Парижі. «Колишні» змовляються, патріоти ходять босі, аристократи, заарештовані 9 березня, вже на волі; добрі коні, що мали б возити гармати у прикордонних смугах, забризкують нас грязюкою на вулицях, чотирифунтовий хліб коштує три франки дванадцять су, театри виставляють непристойні п'єси, і зрештою Робесп'єр пошле на гільйотину Дантона.

— Авжеж! — сказав Дантон.

Робесп'єр пильно розглядав карту.

— Нам потрібна диктатура. Робесп'єр, ви знаєте, — я хочу, щоб був диктатор.

Робесп'єр підвів голову.

— Я знаю, Марат, ви хочете, щоб диктатором були або ви, або я.

— Я або ви, — сказав Марат.

Дантон пробурчав крізь зуби:

— Диктатура? Спробуйте лиш!

Марат бачив, що Дантон насупив брови.

— Стривайте, — говорив він далі. — Нам треба порозумітися. Становище таке, що це варто зробити. Хіба ми не порозумілися в день 31 травня? Загальна справа важливіша за жірондизм, бо то питання окреме. В тому, що ви кажете, є правда. Але не вся. Вся правда, справжня правда в тому, що кажу я. На півдні федералізм, на за-

ході роялізм, в Парижі боротьба між Конвентом і Комуною, на кордонах відступ Кюстіна і зрада Дюмур'є. Що це все означає? Розрізненість. Що нам потрібне? Єдність. В ній наш порятунок. Але поспішаймо. Треба мати в Парижі революційний уряд. Якщо ми забаримося хоч на годину, завтра вандейці можуть бути в Орлеані, а пруссаки в Парижі. Я згоден у цьому з вами, Дантон, я поділяю вашу думку, Робесп'єр. Гаразд. А висновок з цього — потрібна диктатура. Встановимо диктатуру. Ми троє представляємо революційні маси. Ми три голови Цербера! З цих трьох голів одна говорить — це ви, Робесп'єр, друга рикає — це ви, Дантон...

— Третя кусається,— сказав Дантон,— і це ви, Марат.

— Всі три кусаються,— сказав Робесп'єр.

Запала тиша. Потім знов розпалилась розмова, повна гнівних сутичок.

— Слухайте, Марат, перед тим як одружитися, треба одне одного взнати. Скажіть, як ви довідалися, що я сказав учора Сен-Жюстові?

— Це моє діло.

— Марат!

— Мій обов'язок — дізнатися, а як — це моє діло.

— Марат!

— Я люблю все знати.

— Марат!

— Робесп'єр, я знаю що ви кажете Сен-Жюстові, знаю і те, що Дантон каже Лекруа. Я знаю, що відбувається на набережній Театен в готелі Лабріфа, в цьому кублі, де збираються німфи еміграції. Знаю все, що відбувається в будинку Тіль, біля Гонеса, який належить Вельмеранжеві, колишньому директорові пошт, куди раніше ходили Морі і Казалес, а потім — Сійєс і Верньйо і куди тепер дехто ще ходить раз на тиждень.

І, наголошуючи на слові «дехто», Марат дивився на Дантона.

Дантон скрикнув:

— Якби я мав хоч трохи влади, я б себе показав.

Марат говорив далі:

— Я знаю, що ви говорите, Робесп'єр, як знаю, що відбувалося в башті Тампля, коли там відгодовували Людовіка XVI так добре, що за один тільки вересень вовк, вовчиця і вовченята з'їли вісімдесят шість кошиків персиків. А народ у цей час голодував. Я знаю це, як

знаю, що Ролан ховався в квартирі на задньому дворі на вулиці Арп. Як знаю, що шістсот списів, якими скористались 14 липня, були зроблені Фором, слюсарем герцога Орлеанського. Знаю, що в жовтому салоні у Сен-Ілер на вулиці Нев-де-Мартюрен обідали Бюзо і Керсен. А вам відомо, Робесп'єр, з ким вони обідали там 27-го? З вашим другом Ласурсом.

— Дурниці! — пробурчав Робесп'єр.— Ласурс не мій друг.

І додав задумливо:

— А тимчасом у Лондоні працює вісімнадцять фабрик фальшивих асигнацій.

Марат продовжував спокійно, але голос його злегка тремтів, і це було моторошно.

— Ви пильнуєте інтересів людей значних. Але я знаю все, хоч Сен-Жюст і називає ваші розмови державною таємницею...

Марат вимовив останні слова з притиском і, глянувши на Робесп'єра, вів далі.

— Я знаю, що говориться у вас за обідом у ті дні, коли Леба приводить до вас Давіда скуштувати страв, які готує його наречена, Елізабет Дюпле, ваша майбутня своячка, Робесп'єр. Я — величезне око народу і з глибини свого підвалу бачу все. Так, я бачу, я чую, я знаю. Вас задовольняють дрібниці. Ви любуетесь собою. Робесп'єр красується перед своєю мадам де-Шаламбр, дочкою маркіза де-Шаламбра, що грав у віст з Людовіком XVI у той вечір, коли страчували Дам'єна. Так, ви заноситесь високо. Сен-Жюст поринає в краватці, Лежандр надзвичайно елегантний — носить новий сюртук, білий жилет і жабо, щоб забули про його ремісничий халат. Робесп'єр гадає собі, що історія з інтересом відзначить, як він з'явився в оливковому сюртуці в Установчі збори і в небесноголубому — в Конвент. У нього в кімнаті всі стіни завішані його портретами...

Робесп'єр урвав мову Марата ще спокійнішим голосом:

— А ваші портрети, Марат, висять в усіх сортирах.

Розмова провадилась в такому ж легкому тоні, який тільки підкреслював різкість реплік і надавав загрозам дивної іронії.

— Робесп'єр, це ж ви назвали тих, хто хоче повалити трони, *Дон-Кіхотами людського роду*.

— А ви, Марат, після 4 серпня, в номері 559 вашого «Друга народу» — о! я добре запам'ятав число, це буває корисно,— вимагали повернути дворянам титули. Ви писали: «*Герцог завжди герцог*».

— Робесп'єр, на засіданні 7 грудня ви захищали жінку Ролана проти Віара.

— Так само, як мій брат захищав вас, Марат, коли на вас напали у якобінців. Що це доводить? Нічого.

— Робесп'єр, ми знаємо, в якому кабінеті Тюїльрі ви сказали Гра: «Я втомився від революції».

— У тому ж таки шиночку ви обнімалися 29 жовтня з жірондистом Барбару.

— Робесп'єр, ви сказали Бюзо: «Республіка,— ну, то й що?»

— Марат, в той самий шинок ви запросили снідати трьох марсельців.

— Робесп'єр, ви завжди ходите під охороною взятого з ринку босяка, озброєного дрюком.

— А ви, Марат, напередодні 10 серпня просили Бюзо допомогти вам утекти в Марсель в костюмі жокея.

— Під час вересневої розправи ви сховалися, Робесп'єр.

— Зате ви, Марат, показали себе.

— Робесп'єр, ви кинули на землю червону шапку.

— Так, коли її надів зрадник. Те, що прикрашає Дюмур'є, те не личить Робесп'єрові.

— Робесп'єр, коли приходили солдати Шатов'є, ви не дозволили накрити покривалом голову Людовіка XVI.

— Я зробив краще: я відрубав ту голову.

Тут втрутився Дантон, але, замість того щоб заспокоїти, тільки додав жару.

— Робесп'єр, Марат,— сказав він,— заспокойтесь.

Марат не любив, коли його ім'я називали другим. Він обернувся:

— А ви чому втручаєтесь, Дантон?

Дантон підскочив:

— Чому втручаюсь? А ось чому. Я не хочу братовбивства. Не повинно бути ворожнечі між двома людьми, що служать народові. Досить з нас війни з іноземцями та війни громадянської, щоб додавати до них ще цю внутрішню боротьбу. Я робив революцію і не хочу, щоб її занапали. Ось чому я втручаюся.

Марат відповів, не підвищуючи голосу:

— Ви б краще подбали про свої звіти.

— Мої звіти! — скрикнув Дантон.— Ідїть питайте їх у Аргонських ущелин, у визволеної Шампанї, у завойованої Бельгїї, у армїй, в яких я чотири рази підставляю свої груди під кулі! Підїть, спитайте мої звіти на площї Револуцїї, на ешафотї 21 сїчня, у поваленого трону, у гільйотини, цїєї вдови...

Марат перебив мову Дантона:

— Гільйотина не вдова, а дївчина; на неї лягають, але її не заплїднюють.

— А ви звїдки знаєте? — відрубав Дантон.— Ось я її заплїдню.

— Що ж, подивимось,— сказав Марат і ущипливо всміхнувся.

Дантон помітив цю усмішку.

— Марат! — крикнув він.— Ви скритна людина, а я людина широкого простору і ясного дня. Я ненавиджу життя плазунів. Бути мокрицею — не для мене. Ви живете в підвалї, а я на вулицї. Ви всіх уникаєте, а зомною кожен може бачитись і говорити.

— Ви, красунчику, може, завітаєте до мене? — пробурчав Марат.

І, вже без посмішки, він заговорив владним тоном:

— Дантон, подайте звіт про тридцять три тисячі екю золотом, які Монморен заплатив вам від іменї короля, нїбито нагороду за вашу прокурорську службу в Шетле.

— Я брав участь у подїях 14 липня,— сказав Дантон гордовито.

— А палацовї комори? А королївські діаманти?

— Я брав участь у подїях 6 жовтня.

— А крадіжки в Бельгїї вашого alter ego¹ Лакруа?

— Я підїймав народ в день повернення короля з Варенна!

— А зал в театрі Опери, збудований на данї вами гроші?

— Я озброїв секцїї Парижа.

— А сто тисяч лїврів секретних фондів мїністерства юстицїї?

— 10 серпня — моя робота.

— А два мільйони секретних витрат, із яких ви взяли собі чверть?

¹ Alter ego — друге «я» (лат.).

— Я спинив наступ ворога і перегородив дорогу коаліції королів.

— Продажна тварюка! — сказав Марат.

Дантон випростався, він був страшний.

— Так, я продажна тварюка! — крикнув він. — Я продав своє тіло, але врятував світ.

Робесп'єр почав кусати нігті. Він не міг ні сміятися, ні всміхатися. Він не вмів ні сміятись громовим реготом, як Дантон, ні ущипливо всміхатись, як Марат.

Дантон продовжував:

— Я — як океан, я маю свої припливи і відпливи. Коли вода спадає — видно моє дно, коли підіймається, — видно мої хвилі.

— Ваше шумовиння, — сказав Марат.

— Мою бурю, — сказав Дантон.

Разом з Дантоном підвівся й Марат. Він теж вибухнув. Змія раптом перетворилась у дракона.

— А! — скрикнув він. — А! Робесп'єр, Дантон, ви не хочете мене слухати! Гаразд, я кажу вам, що ви пропащі! Ваша політика заведе вас у тупик, з якого немає виходу. Те, що ви робите, закрие перед вами всі двері, крім дверей могили.

— В цьому наша велич! — сказав Дантон.

І знизав плечима.

Марат продовжував:

— Дантон, стережись. Верньйо теж мав широкий рот, товсті губи і гнівні брови. Верньйо теж рябий, як Мірабо і ти. Це не відвернуло 31 травня. А ти знизуєш плечима! Іноді від знизування плечима падає голова. Дантон, я кажу тобі: твій гучний голос, зім'ята краватка, твої м'які чоботи, твої інтимні вечери, твої глибокі кишені привертають увагу Луїзетти. (Луїзетта було пестливе ім'я, вигадане Маратом для гільйотини).

Він продовжував:

— А ти, Робесп'єр, ти поміркований, але це тобі не допоможе. Пудрись собі, зачісуйся, чепурись, красуйся в тонкій білизні, строй з себе джінджика, — ти не уникнеш Гревської площі¹. Читай декларацію Брауншвейга, — все одно з тобою зроблять, як зробили з царевбивцею Дам'єном. Хоч як не крути, а тебе таки четвертують.

¹ Так звалась площа перед паризькою ратушею, де відбувалися страти.

— Кобленцький підголосок! — крізь зуби сказав Робесп'єр.

— Робесп'єр, я не чийсь підголосок, я всезагальний крик. А! Ви обоє молоді. Скільки тобі років, Дантон? Тридцять чотири. А тобі, Робесп'єр? Тридцять три. Гарзд. А я, я жив завжди, я споконвічне людське страждання,— мені шість тисяч років.

— Це правда,— відізався Дантон,— шість тисяч років Каїн переховувався в своїй ненависті, як жаба в камені. Брила розкололась, Каїн вийшов між люди, і це — Марат!

— Дантон! — крикнув Марат. І темний блиск з'явився в його очах.

— Що там іще? — спитав Дантон.

Так говорили ці троє. Це було сперечання громів.

ІІІ. ТРЕМТІННЯ НАЙГЛИБШИХ ФІБР

Розмова урвалася. Кожен з титанів заглибився в свої думки.

Леви бояться змій. Робесп'єр дуже зблід, Дантон дуже почервонів. Обоє проймав дроз. Зловісний вогник в очах у Марата погас. Спокій, владний спокій знову запанував на обличчі цієї людини, страшною для страшних.

Дантон почував себе переможеним, але не хотів здаватися. Він сказав:

— Марат кричить про диктатуру і згоду, а вміє тільки сіяти чвари.

Робесп'єр розтулив тонкі губи і промовив:

— Я поділяю погляд Анахарсіса Клоотса і кажу: ні Ролана, ні Марата.

— А я кажу: ні Дантона, ні Робесп'єра,— відповів Марат.

Він пильно подивився на обох і додав:

— Дозвольте дати вам одну пораду, Дантон. Ви закохані, ви мрієте про одруження, не втручайтесь більше в політику, будьте розважні.

І, ступивши крок до дверей, щоб вийти, він зловісно вклонився їм:

— Прощайте, панове.

Дантон і Робесп'єр здригнулись.

В цю мить в глибині кімнати почувся голос:

— Ти неправий, Марат.

Усі обернулися. В той час, коли Марат лютував, хтось непомітно зайшов у кімнату через задні двері.

— А, це ти, громадянине Сімурден? — сказав Марат. — Добридень.

Це, дійсно, був Сімурден.

— Я кажу, що ти неправий, Марат, — повторив він.

Марат позеленів, — такий відтінок мала його блідість.

Сімурден додав:

— Ти корисний, але Робесп'єр і Дантон — необхідні. Для чого ж погрожувати їм? Єдність, єдність, громадяни! Народ хоче єдності.

Ця несподівана поява була для співрозмовників ніби відром холодної води, яке їм вилили на палаючі голови, і, як прихід чужої людини під час родинної сварки, заспокоїла коли не глибину, то принаймні поверхню.

Сімурден наблизився до столу.

Дантон і Робесп'єр знали його. Вони часто бачили в Конвенті на місцях для публіки цього невідомого й могутнього чоловіка, якого шанував народ. Проте формаліст Робесп'єр спитав:

— Як ви зайшли, громадянине?

— Він з Єпископства, — відповів Марат. В його голосі відчувалася якась дивна покора.

Марат нехтував Конвент, вів за собою Комуну і бовся Єпископства.

Це своєрідний закон. Мірабо* відчуває, як з невідомої глибини підіймається Робесп'єр, Робесп'єр передчуває Марата, Марат передчуває Ебера, Ебер—Бабефа*. Поки підземні шари спокійні, політик може йти вперед. Але й у найбільш фанатичного революціонера є свої глибинні шари: найсміливіші стривожено уповільнюють кроки, коли відчувають під ногами рух, який створили на свою голову. Вміти відрізнити рух, породжений задрістю, від ідейного руху, перемагати перший і боротися з другим, — в цьому саме і проявляється геніальність і доблесть великих революціонерів.

Дантон помітив, що Марат прикип.

— О, громадянин Сімурден тут не зайвий! — сказав він.

І простяг Сімурдену руку.

Потім додав:

— Треба пояснити громадянинуві Сімурдену становище. Він прибув до речі. Я представляю Гору, Робесп'єр — Комітет громадського порятунку*, Марат — Комуну, Сімурден — Єпископство. Він нас помирить.

— Гаразд, — промовив Сімурден серйозно і просто. — У чім річ?

— У Вандеї, — відповів Робесп'єр.

— Вандея! — сказав Сімурден. — Це велика загроза. Якщо революція загине, — це станеться через Вандею. Одна Вандея страшніша за десять Німеччин. Треба вбити Вандею, щоб жила Франція.

Ці кілька слів були до вподоби Робесп'єрові. Проте він спитав:

— Ви, здається, були священиком?

Робесп'єр добре розпізнавав в інших те, що було в ньому самому.

Сімурден відповів:

— Так, громадянине.

— То що з того? — скрикнув Дантон. — Коли священик за нас, він вартий більше, ніж хто інший. В часи революції священики переплавляються в громадян, як дзвони в монети й гармати. Данжу — священик, Дону — священик, Тома Лінде — єврьський єпископ. Ви самі, Робесп'єр, сидите в Конвенті рядом з Массье, бовейським єпископом. Старший вікарій Важуа був членом повстанського комітету 10 серпня. Шабо — капуцинський монах і ніхто інший, як отець Жерль, виголосив присягу в Жеде-Пом¹. Абат Одран подав пропозицію оголосити Національні збори вищими за короля. Абат Гутт вимагав від Законодавчих зборів зняти балдахін з крісла Людовіка XVI. Абат Грегуар Перший поставив питання про скасування королівської влади.

— Підтриманий блазнем Колло д'Ербуа, — глузливо вкинув слівце Марат. — Вони вдвох провадили роботу: піп перекинув трон, комедіант скинув короля.

— Повернімось до Вандеї, — сказав Робесп'єр.

¹ Ж е д е П о м — зал для гри в м'яч. Депутати Національних зборів від третього стану, зібравшись 20 червня 1789 р. у Версалі на чергове засідання, знайшли двері виділеного для них приміщення замкненими з наказу короля. Тоді вони зібралися у залі для гри в м'яч і тут, поклялися не розходитись, аж поки Франції дадуть конституцію.

— В чому ж річ? — спитав Сімурден.— Що робиться в цій Вандей?

Робесп'єр відповів:

— А те, що Вандея має тепер вождя. Вона стає серйозною загрозою.

— І хто цей вождь, громадянине Робесп'єр?

— Це колишній маркіз де-Лантенак, що називає себе принцом Бретонським.

— А,— сказав Сімурден,— я його знаю. Я був учителем у його домі.

Він подумав хвилину і додав:

— Він був гульвісою до того, як став воюючим. Він має бути страшний.

— Він дійсно жахливий. Він палить села, добиває поранених, мордує полонених, розстрілює жінок.

— Жінок?

— Так. Він звелів розстріляти матір трьох малих дітей. Невідомо, що сталося з дітьми. Між іншим, це полководець. Він тямить у війні.

— Справді,— відповів Сімурден.— Він брав участь у Ганноверській війні, і солдати говорили: «Рішельє вгорі. Лантенак внизу». Справжнім командувачем був Лантенак. Розпитайте про нього вашого колегу Дюссо.

Робесп'єр хвилину помовчав, роздумуючи. Трохи згодом розмова почалася знову.

— Так от, громадянине Сімурден, цей чоловік у Вандей.

— Як давно?

— Три тижні.

— Треба оголосити його поза законом.

— Це зроблено.

— Треба оцінити його голову.

— Зроблено.

— Треба пообіцяти тому, хто його захопить, багато грошей.

— Зроблено.

— І не асигнаціями.

— Зроблено.

— Золотом.

— Зроблено.

— І треба його гільйотинувати.

— Це буде зроблено.

— Ким?

— Вами.

— Мною?

— Так, вами. Комітет громадського порятунку надіслав вас делегатом у Вандею з найширшими повноваженнями.

— Згода, — сказав Сімурден.

Робесп'єр був швидкий у виборі, — це якість справжнього державного діяча. Він узяв з папки, що лежала перед ним, бланк з надрукованим на ньому вгорі написом «Французька республіка, єдина й неподільна. Комітет громадського порятунку».

Сімурден продовжував:

— Так, я згоден. Страшний проти страшного. Лантенак лютий, і я буду таким. Війна на смерть з цим чоловіком. Я звільню від нього республіку, як бог допоможе.

Він спинився, потім додав:

— Я священик, я вірую в бога.

— Бог застарів, — сказав Дантон.

— Я вірую в бога, — сказав Сімурден спокійно.

Робесп'єру сподобалась його твердість, і він схвально, хоч і похмуро, кивнув головою.

Сімурден спитав:

— При кому я буду делегатом?

Робесп'єр відповів:

— При командувачі експедиційної колони, посланої проти Лантенака. Мушу тільки попередити — це аристократ.

Дантон скрикнув:

— От іще з чого хочеться сміятися! Аристократ? Ну, то що? Про аристократа можна сказати те ж, що й про священика. Коли він наш, він чудовий. Дворянство — забобон, і не слід перебільшувати його значення ні в той, ні в той бік. Скажіть, Робесп'єр, хіба Сен-Жюст не аристократ? Флорель де-Сен-Жюст, чорт забори! Анахарсіс Клоотс — барон. Наш друг Шарль Гесс, що не пропускає жодних зборів у Кордельєрів, князь і брат теперішнього ландграфа Гессен-Ротенбурга; Монто, близький друг Марата, — це ж маркіз де-Монто. В Революційному трибуналі є священик засідатель, Вілат, і другий засідатель — аристократ, Леруа, маркіз де-Монфлабер. Обсе люди надійні.

— Ви ще забули, — додав Робесп'єр, — голову Революційного трибуналу...

— Антонеля?

— Він же маркіз Антонель,— сказав Робесп'єр.

Дантон відповів:

— Дамп'єр, що загинув при Конде за республіку, аристократ, аристократ і Борепер, що застрелився, але не відкрив пруссакам ворота Вердена.

— Однак це не завадило Дантонові,— пробурчав Марат,— коли одного разу Кондорсе сказав: «Гракхи були аристократи»,— крикнути йому: «Всі аристократи зрадники, починаючи з Мірабо і кінчаючи тобою».

— Громадянин Дантон, громадянин Робесп'єр,— поважно заговорив Сімурден,— ви, може, й маєте рацію, довіряючи аристократам, але народ їм не довіряє, і він не помиляється. Коли священникові доручають наглядати за аристократом, відповідальність священника подвоюється, і треба, щоб священник був непохитний.

— Безперечно,— сказав Робесп'єр.

— І невблаганний,— додав Сімурден.

Робесп'єр відізався:

— Добре сказано, громадянин Сімурден. Ви матимете справу з молодим чоловіком. Ви вдвоє старший за нього і зможете вплинути на нього. Треба ним керувати, але обережно. Він, здається, має військові здібності, всі донесення щодо цього сходяться. Його загін належить до складу корпусу, виділеного з рейнської армії для походу у Вандею. Цей чоловік недавно прибув з кордону, де показав себе хоробрим і розумним. Він прекрасно командує експедиційною колоною. Два тижні не дає передихнути старому маркізові де-Лантенаку, жене його перед собою. Він притисне його врешті до берега і скине в море. Лантенак має досвід і хитрість старого генерала, а він — завзяття молодого командира. Цей молодий чоловік мав вже ворогів, багато хто йому заздрить. Заздрить йому й генерал Лешель...

— Цей Лешель,— озвався Дантон,— хоче бути головним командувачем, та він годиться тільки для каламбура. «Треба Лешеля, щоб подолати Шаретта»¹. Поки що Шаретт його б'є.

— А він не хоче, щоб хтось інший побив Лантенака,— продовжував Робесп'єр.— Усе лихо вандейської

¹ Il faut Lechelle pour monter sur Charette (lechelle—драбина, charette — віз), дослівно: треба драбину, щоб злізти на віз. (Фр.).

війни у цих суперництвах. Наші солдати — герої, та ними погано командують. Простий гусарський капітан Шерен входить з сурмачем в Самюр під звуки «Ça ira!». Він бере Самюр, міг би йти далі і взяти Шоле, але спиняється, бо не дістав наказу. Треба замінити все командування у Вандей. Корпуси там ділять на дрібні загони, чим роз'єднують сили. Розкидана армія — це парализована армія, це скеля, яку розбили і рознесли по каменю. В Парамейському таборі лишилися самі намети. Між Трег'є і Дінаном розставлено щось біля ста маленьких постів; там від них ніякої користі, а тимчасом з них можна б утворити цілу дивізію і прикрити все узбережжя. Лешель, підтриманий Парреном, оголює північний берег під тим приводом, що треба боронити південь, і дає англійцям доступ у Францію: План Лантенака такий: півмільйона повсталих селян і десант англійців у Францію. Молодий командувач експедиційної колони наступає на п'яти цьому Лантенакові, жене й б'є його без дозволу Лешеля, свого начальника, і Лешель шле на нього доноси. Думки про цього молодого чоловіка поділилися. Лешель вважає, що його треба розстріляти. А Прієр із Марни хоче зробити його генерал-ад'ютантом.

— Цей молодий чоловік, здається мені, має видатні здібності,— сказав Сімурден.

— Але має й хибу.

Це зауважив Марат.

— Яку? — спитав Сімурден.

— Милосердність,— відказав Марат.— Він твердий у бою і м'який після бою. Він схильний прощати, милувати, він заступається за монашок, рятує жінок і дівчат-аристократок, випускає полонених, дає волю священникам.

— Серйозна помилка,— пробурмотів Сімурден.

— Злочин,— кинув Марат.

— Іноді,— сказав Дантон.

— Часто,— поправив Робесп'єр.

— Майже завжди,— промовив Марат.

— Коли маєш справу з ворогами батьківщини — завжди,— сказав Сімурден.

Марат повернувся до Сімурдена:

— А що зробив би ти з республіканським командувачем, якби він випустив на волю командувача роялістського?

— Тоді я був би згоден з Лешелем — звелів би його розстріляти.

— Або гільйотинувати,— сказав Марат.

— На вибір,— промовив Сімурден.

Дантон зареготав.

— Про мене однаково те й друге.

— Будь певен, що дістанеш те або друге,— буркнув Марат.

І погляд його, відірвавшись від Дантона, знову звернувся до Сімурдена.

— Отже, громадянине Сімурден,— якщо республіканський командувач схибить, ти звелиш йому відтяти голову?

— За двадцять чотири години.

— Гарзд,— сказав Марат,— я приєднуюсь до думки Робесп'єра. Треба послати громадянина Сімурдена комісаром Комітету громадського порятунку при командувачі експедиційної колони побережної армії. До речі, як його звати, того командувача?

Робесп'єр відповів:

— Він з аристократів.

І почав перегортати папери.

— Віддамо аристократа під нагляд священника,— сказав Дантон.— Я не довіряю самому священникові, не довіряю і самому аристократові. А коли вони вдвох, я не боюся: один наглядає за другим, і справа йде добре.

Гнівна складка між бровами Сімурдена поглибилась, але, мабуть, вважаючи зауваження по суті справедливим, він не повернувся до Дантона і промовив своїм суворим голосом:

— Якщо республіканський командир, відданий під мій нагляд, зробить хибний крок,— він буде покараний на голову.

Робесп'єр, не відриваючи очей від паперів, сказав:

— Ось ім'я. Громадянине Сімурден, молодий командир, доля якого доручається вам,— колишній віконт, на ім'я Говен.

Сімурден зблід.

— Говен! — скрикнув він.

Марат помітив його раптову блідість.

— Віконт Говен,— повторив Сімурден.

— Так,— відповів Робесп'єр.

— Ну, то як? — сказав Марат, пильно дивлячись на Сімурдена.

Настала пауза. Марат спитав:

— Громадянині Сімурден, приймаєте ви доручене вам завдання — стати комісаром при командувачі Говені на тих умовах, які ви самі визначили? Згода?

— Згода, — відповів Сімурден, все більше бліднучи.

Робесп'єр узяв перо, що лежало перед ним, написав своїм повільним і чітким почерком чотири рядки на аркуші паперу, згорі якого стояло: «Комітет громадського порятунку», підписав і підсунув аркуш і перо до Дантона. Дантон підписав, і Марат, що не зводив пильного погляду з смертельно блідого обличчя Сімурдена, підписав після Дантона. Потім Робесп'єр знову взяв аркуш, поставив дату і простяг його Сімурденові. Той прочитав:

«РІК ДРУГИЙ РЕСПУБЛІКИ

Цим громадянині Сімурденові даються повноваження комісара Комітету громадського порятунку при громадянині Говені, командувачі експедиційної колони прибережної армії.

Робесп'єр. — Дантон. — Марат.

І нижче підписів — дата:

«28 червня 1793 року»

Революційний, так званий громадянський, календар в ті часи ще не увійшов у дію легально; Конвент ухвалив його, на пропозицію Ромма, тільки 5 жовтня 1793 року.

Доки Сімурден читав, Марат розглядав його. Потім промовив півголссом, ніби говорячи сам до себе.

— Ще не все зроблено. Це треба підтвердити декретом Конвенту або спеціальною постановою Комітету громадського порятунку.

— Громадянині Сімурден, — спитав Робесп'єр, — де ви живете?

— В домі Торговельної палати.

— Стривайте, я теж, — сказав Дантон. — Ми сусіди.

Робесп'єр продовжував:

— Не можна гаяти жодної хвилини. Завтра ви дістанете офіціальний документ, підписаний усіма членами Комітету громадського порятунку. Це буде підтверд-

женням вашого призначення для комісарів при армії: Філіппо, Прієра із Марни, Лукуентра, Альк'є і інших. Ваша особа нам відома. Ваша влада необмежена. Ви можете зробити Говена генералом або послати його на ешафот. Призначення ви дістанете завтра о третій годині. Коли ви виїдете?

— О четвертій,— сказав Сімурден.

І вони розійшлись.

Повернувшись додому, Марат попередив Сімонну Еврар* що він завтра піде в Конвент.

КОНВЕНТ

І. КОНВЕНТ

1

Ми підходимо до найвищої вершини.

Перед нами Конвент.

Ця велична скеля притягає погляд.

Ніколи ще на горизонті людства не було такої височини.

Є Гімалаї і є Конвент.

Можливо, що Конвент — кульмінаційний пункт історії.

Доки жив Конвент,— бо ж і збори людей мають своє життя,— ніхто не міг собі цілком уявити, що він таке. Саме його велич випадала з уваги сучасників. Всі були занадто налякані, щоб дивуватися. Все велике несе в собі священний жах. Легко милуватися горбами й пагорками, але все дуже високе — чи то гора, чи то зорище людей, чи то досконалий утвір мистецтва — лякає, коли дивитися на нього дуже зблизька. Кожна вершина здається надто високою. Підійматися на неї важко. Задихаєшся на крутизнах, сковзаєш униз, на схилах, обдряпуєшся об виступи і не помічаєш краси. Ревуть потоки, показуючи, що десь близько провалля, хмари оповивають увесь виднокруг. Боїшся підійматися, боїшся впасти. Страх дужчий від захвату. Зазнаєш дивного почуття відразу до великого. Бачиш прірву і не бачиш чудової величі, бачиш страховище і не помічаєш чудесного. Спочатку так гадали і про Конвент. Конвент,

створений для орлів, виміряли своїм поглядом короткозорі.

Тепер ми бачимо його в перспективі, і він вимальовується на глибокому небі в ясній і трагічній далечині — величний профіль Французької революції.

2

14 липня принесло визволення.

10 серпня — розгром.

21 вересня заклало підвалини.

21 вересня — рівнодення, рівновага. Зодіакальний знак — Терези. Як зауважив Ромм, під цим знаком Рівності й Правосуддя проголошена була республіка. Її провістило сузір'я.

Конвент був першим втіленням народу. Конвентом відкривається нова велика сторінка історії, з якої починається сучасне майбутнє.

Кожній ідеї потрібна видима оболонка, кожному принципіві — місце його виявлення. Церква — це бог між чотирма стінами. Кожному догматові потрібен храм. Коли Конвент утворився, першим невідкладним завданням було — вирішити, де його розмістити.

Зайняли спочатку Манеж, потім Тюільрійський палац. Встановили раму, декорації роботи Давіда, намальовані в чорно-білих тонах. Поставили симетрично лави, чотирикутну трибуну, паралельні ряди дерев'яних колон на підставках, що нагадували плахи. Поклали довгі рівні бруси, поробили прямокутні комірки, де тиснувся натовп, і назвали їх громадськими трибунами. Натягли римський театральний тент — веларій, почепили грецькі драпування. І серед цих прямих кутів та ліній помістили Конвент, у цю геометрію втиснули бурю. Фрігійський ковпак на трибуні був пофарбований у сірий колір. Роялісти глумилися з цієї червоносірої шапки, з цього бутафорського залу, з цих картонних монументів, з цієї святині з пап'є-маше, з цього брудного, запльованого храму. Як швидко повинно було це зникнути! Колони з клепок, склепіння з дранок, барельєфи з мастики, карнизи ялинові, статуї з гіпсу, мармур мальований, стіни полотняні. Але в цьому тимчасовому Франція створила вічне.

Стіни залу Манежу, коли Конвент почав у ньому свої засідання, були вкриті афішами, яких була сила-силенна в Парижі під час повороту короля з Варенна. В одній говорилося: *«Король повертається. Бити палицями того, хто його вітатиме, повісити того, хто його ображатиме»*. В другій: *«Спокійно! Не скидати шапок. Він зараз стане перед своїми суддями»*. В третій: *«Король держав народ на прицілі. Він довго стріляв. Стріляти має народ»*. В четвертій: *«Закон! Закон!»* В цих стінах Конвент судив Людовіка XVI.

В Тюільрі, перейменованому в Народний палац, куди Конвент переніс 10 травня 1793 року свою роботу, зал засідань простягався від павільйону Дзигарів, який називали павільйоном Єдності, до павільйону Марсана, названого павільйоном Свободи. Павільйон Флори перейменували в павільйон Рівності. В зал засідань підіймалися сходами Жана Бюллана. На другому поверсі містився Конвент, а весь перший поверх палацу був ніби довгою казармою, де стояли рушниці в козлах і похідні койки солдатів, охоронців Конвенту. Національні збори мали свою почесну варту, яку називали «гренадерами Конвенту».

Трикольорова стрічка відокремлювала палац, де засідав Конвент, від саду, де міг ходити народ.

3

Закінчимо опис залу засідань. Все заслуговує на увагу в цьому страшному місці.

При вході найперше впадала в очі висока статуя Свободи, що стояла між двома широкими вікнами.

Сорок два метри завдовжки, десять завширшки і одинадцять заввишки — такі розміри мало приміщення, що було театром короля і стало театром революції. Красивий пишний зал, збудований Вігарані для придворних, зовсім сховався під грубим помостом, що в 93 році мусив витримувати величезний тягар — народні маси. Варто відзначити, що цей поміст, на якому влаштували трибуни, мав за єдину підпору стовп із суцільного стовбура з десятиметровим діаметром. Жодна з каріатид не могла зрівнятися з цим стовпом. Цілі роки витримував він важкий натиск революції. Він витримав вигуки

захвату, вибухи ентузіазму, лайку, галас, рев,— усю колотнечу, всю бурю народного гніву, бунт. І не погнувся. Після Конвенту він бачив Раду старшин. Вісімнадцятого брюмера * його приборали.

Берсьє замінив тоді цей дерев'яний стовп мармуровими колонами, які простояли, проте, недовго.

Задуми архітектора часом бувають дуже дивні. Архітектор, що прокладав вулицю Ріволі, намагався наслідувати траєкторію польоту гарматного ядра; архітектор, що будував Карлсруе, взяв за взірець віяло; за ідеал архітектора, що спорудив зал, де засідав з 10 травня 1793 року Конвент, правила, мабуть, велетенська шухляда комода. Це було щось довге, високе й нудне. До однієї з довгих сторін паралелограма прилягало широке півколо, де амфітеатром були розміщені лави депутатів, без столів і пюпітрів. Гаран-Кулон, що мав звичку багато писати, клав папір на своє коліно. Проти лав — трибуна. Перед трибуною бюст Лепелетьє Сен-Фаржо. За трибуною крісло голови.

Голова бюста трохи виступала над краєм трибуни, через те пізніше його зняли.

Амфітеатр складався з дев'ятнадцяти довгих лав, розташованих півколом. У кутках, що були з обох боків амфітеатра, стояли короткі лави.

Під час засідань всередині амфітеатра, внизу, наче в підкові, стояли біля підніжжя трибуни пристави.

По один бік трибуни у чорній дерев'яній рамі заввишки дев'ять футів була прибита дошка, переділена чимсь подібним до скіпетра на два стовпці,—«Декларація прав людини» *. По другій бік лишалося порожнє місце, заповнене згодом такою ж дошкою в чорній рамі, переділеною теж надвое, тільки не скіпетром, а мечем. На ній був текст Конституції II року. Над трибуною, над самою головою оратора, маяли прапори, майже горизонтально висуваючись із глибокої, перегородженої на дві половини ложі, в якій завжди було повно народу. Ці три великі трикольорові прапори спиралися на жертovníк з написом: «Закон». За цим жертovníком височів, наче страж вільного слова, величезний пук лікторських прутів, завдовжки з колону. Біля стіни, напроти депутатських місць, стояли в'ряд колосальні статуї. По праву руку місця головуючого — Лікурґ, по ліву — Солон, а над лавами Гори — Платон.

П'єдесталами для статуй служили прості кам'яні куби, поставлені на довгий карниз, що йшов круг усього залу і відділяв публіку від депутатів. Глядачі завжди спиралися ліктями на цей карниз.

Чорна дерев'яна рама «Декларація прав людини» верхнім краєм доходила до цього виступу, закриваючи малюнки на стіні і порушуючи чистоту лінії, чим був дуже незадоволений Шабо. «Це гидота», говорив він.

На головах статуй були вінки з дубового й лаврового листя.

З бокового карниза широкими прямими складками спускалося, закриваючи увесь низ залу засідань, зелене драпування з намальованими на ньому, теж зеленими, але темнішими, вінками. Над цим драпуванням холодно біліла стіна. В цій стіні глибоко й рівно, без будь-яких оздоб, були прорізані два яруси трибун для публіки, вгорі круглих, внизу чотирикутних. З кожного довгого боку залу йшло по десять трибун, а з обох коротких — по дві величезні ложі, — отже, всіх трибун було двадцять чотири. В них завжди було страшенно людно.

Глядачі нижніх трибун, не вміщаючись в них, видиралися на всі виступи. Вздовж другого поверху був проведений товстий залізний брус, міцно закріплений на такій висоті, щоб на нього могли спиратися ті, що сиділи вгорі. Завдяки цьому передні глядачі не падали, коли на них натискали ззаду. Проте одного разу хтось із публіки все ж таки не вдержався, але не вбився, бо впав на Массье, бовейського єпископа. Підвівшись, він сказав: «Бач, і з попа може бути якась користь!»

Зал Конвенту вміщав дві тисячі чоловік, в дні народних заворушень — і три тисячі.

Конвент засідав двічі на день — ранком і ввечері.

Крісло голови було з круглою спинкою, оббитою золоченими цвяшками. Його стіл підтримували крилаті одноногі страховища, які немов вискочили з Апокаліпсиса, щоб бути очевидцями революції. Здавалося, що їх випрягли з колісниць Єзекіїла, щоб запрягти в колісницю Сансона¹.

На столі головуючого стояли дзвінок, завбільшки з цілий дзвін, та мідна чорнильниця і лежав оправлений у пергамент великий фоліант — книга протоколів.

¹ Паризькі кати походили з роду Сансонів.

Бувало, що на цей стіл капала кров з відтятих голів, принесених у Конвент на списках.

На трибуну вело дев'ять східців. Були вони високі, круті й дуже незручні. Одного разу депутат Хансоне, сходячи на трибуну, спіткнувся. «Сходи, наче на ешафот», сказав він. «От і привчайся!» вигукнув йому Кар'є. |

Там, де стіни були надто вже голі, архітектор оздобив їх пуками лікторських прутів в сокирою.

Праворуч і ліворуч трибуни стояли на підставках по два канделябри дванадцяти футів заввишки, з чотирма парами ламп угорі. У кожній ложі для публіки стояв такий же канделябр. Підставки цих канделябрів були оздоблені круглими орнаментами, які народ називав «намістом гільйотини»

Задні лави в залі доходили мало не до нижнього бруса трибун для публіки. Депутати й публіка могли перемовлятися.

Виходи з трибун вели в заплутаний лабіринт коридорів, де часом був страшний галас.

Конвент займав увесь палац і заповнив навіть сусідні будинки, готелі Лонгвіля і Куаньї. В готель Куаньї після 10 серпня перенесли, якщо вірити листові лорда Бредфорда, королівські меблі. На очищення від них Тюїльрійського палацу пішло два місяці.

Комітети містилися поблизу залу засідань. В павільйоні Рівності — законодавчий, землеробський і торговельний. В павільйоні Свободи — морський, колоніальний, фінансовий, асигнаційний і Комітет громадського порятунку. В павільйоні Єдності — воєнний.

Комітет громадської безпеки сполучався безпосередньо з Комітетом громадського порятунку темним коридором, де і вдень і вночі горів ліхтар. В цьому коридорі завжди вешталися шпигуни всіх партій. Тут не було ніяких розмов.

Бар'єр у Конвенті багато разів переносили з місця на місце. Звичайно він був праворуч від голови.

З обох кінців залу між стіною і двома вертикальними перегородками, що ними замикалися з правого й лівого боку концентричні півкола амфітеатра, тяглися два темні проходи з низенькими чотирикутними дверцями. Тут був вхід і вихід для публіки.

Депутати входили прямо в зал з тераси Фельянів.

Зал Конвенту, в який і вдень мало світла проникало через підсліпуваті вікна, ставав дуже похмурим, як тільки наставав вечір.

Бліде світло ламп тільки підкреслювало темряву ночі. Вечірні засідання були зловісні, ніхто нікого не міг як слід розглядіти. З одного кінця в другий перекидалися образливими вигуками групи невиразних постатей. Навіть зіткнувшись, люди не впізнавали один одного. Якось Ленъело, вибігаючи на трибуну, штовхнув когось, хто спускався вниз. «Пробач, Робесп'єр»,— сказав Ленъело. «З ким ти мене сплутав?»— пролунав хрипкий голос. «Пробач, Марат!»— промовив Ленъело.

Хоч як це дивно, проте в Конвенті були привілейовані відвідувачі. Для них призначені були дві спеціальні трибуни праворуч і ліворуч від головуючого. Тільки ці трибуни і мали драпування, підв'язане посередині шнуром з золотими китицями. Трибуни для народу ніяких оздоб не мали. Все тут позначалось лютою дикістю і симетрією. Суворість і несамовитість— у цьому, певно, вся революція. Зал Конвенту являв собою найбільш яскравий взірець того стилю, який пізніше художники стали називати «мессідорським». Архітектори того часу основою прекрасного вважали симетрію. Останнє слово в душі Відродження було сказане в період царювання Людовіка XV, а потім почалась реакція. Надмірне піклування про благородство і чистоту ліній призвело до прісного й сухого стилю, що викликав нудоту. Архітектура також піддається хворобі облудної соромливості. Після розкішних банкетів форми і буяння барв, що були характерні для вісімнадцятого століття, мистецтво раптом перейшло на дієту і дозволяло собі лише строгі прямі лінії. Але прогрес такого роду призводить до потворності. Мистецтво перетворюється на скелет,— у цьому парадокс. Такий же зворотний бік розсудливої стриманості,— внаслідок того, що дбають про строгість стилю, він, зрештою, мізеріє.

Не кажучи вже про політичні пристрасті, що буяли в стінах цього залу, від самого його вигляду, самої тільки архітектури людину охоплював дроз. Ще пригадувався, наче невиразне видіння, колишній театр: ложі, оздоблені ліпними гірляндами; плафон, розмальований блакиттю й пурпуром; люстра з гранчастими підвісками; жірандолі, що виблискували, наче алмази; шпалери, які

мінилися світлими барвами, наче шийка голуба; нескінченні амури й німфи на завісках та драпуваннях, — все нагадувало ідилію монархії і галантного століття, ідилію, яка навіки відбилась у кольорах, у скульптурі, в позолоті, яка колись щедро заливала своєю посмішкою цей суворий тепер зал, де погляд всюди натрапляв на строгі прямі кути, на холодні й жорсткі, ніби криця, лінії, уявіть собі щось на зразок Буше, гільйотинованого Давідом.

4

Той, хто стежив за ходом засідань Конвенту, забував про зовнішній вигляд залу. Той, хто стежив за драмою, не думав про театр. Небачена досі суміш потворного і величного. Когорта героїв і стадо боягузів. Хижаки верховин і болотяні гади. Там метушилися, штовхалися, лаялися, погрожували один одному, змагались і жили всі ті борці, що стали нині тінями.

Перелічимо титанів.

Праворуч Жіронда — легіон мислителів. Ліворуч Гора — загін борців. З одного боку Бріссо, що прийняв ключі від Бастилії; Барбару, якому корилися марсельці; Кервелеган, що держав у бойовій готовності Брестський батальйон, розквартирований у казармах в передмісті Сен-Морсо; Жансоне, що добився визнання першості народних представників перед військовими командувачами; фатальний Гаде, якому одної ночі в Тюільрійському палаці королева показала сплячого дофіна. Гаде поцілував у лоб дитину, але зажадав, щоб відрубали голову її батькові. Салль, що викривав вигадані зносини Гори з австрійським урядом; Сіллері, кривий з правих лав, до пари Кутонові, кривому з лівих лав; Лоз-Дюперре, який запросив на обід журналіста, що назвав його негідником. «Я ж знаю, — сказав Лоз-Дюперре, — негідником називають просто людину, яка інакше мислить»; Рабо-Сент-Етьєн, що почав свій Альманах на 1790 рік словами: «Революцію закінчено»; Кінет, один з тих, хто скинув Людовіка XVI; янсеніст Камюс, що склав проект громадянського становища духовенства, людина, яка вірила в чудеса дякона Паріса і цілі ночі біла поклони перед семифутовим розп'яттям, почепленим на стіні його кімнати; Фоше, священник, що разом з Каміллом Демуленом * підготував події 14 липня; Інар, що зробив

злочин, сказавши: «Париж буде зруйнований» в ту саму мить, коли Брауншвейг сказав: «Париж буде спалений»; Жакоб Дюпон, який перший вигукнув: «Я атеїст» і якому Робесп'єр відповів: «Атеїзм — забавка аристократів»; Ланжюїне, непохитний, проникливий і відважний бретонець; Дюкас-Евріал при Буайє-Фонфреді Ребеккі, Пілад при Барбару; Ребеккі відмовився від депутатських повноважень тільки через те, що Робесп'єр ще не був гільйотинований; Рішо, що боровся проти незмінності секцій; Ласурс, який висловив убивчий афоризм: «Горе свідомим народам» і який мусив біля ешафота відкинути ці слова, гордо сказавши монтаньярам: «Ми вмираємо, бо народ ще спить; а ви вмрете, бо народ прокинеться»; Бірото, який на свою голову домігся скасування декрета про недоторканність народних представників, бо незабаром сам потрапив на ешафот; Шарль Віллат, що час від часу заспокоював свою совість протестом: «Я не хочу голосувати під загрозою ножа»; Луве, автор «Фоблаза», що закінчив своє життя книготорговцем у Палероялі, де за прилавком сиділа Лодоїска; Мерсьє, автор «Картин Парижа», який сказав: «Усі королі відчули на своїй шиї 21 січня»; Марек, що клопотався «охороною старих кордонів»; журналіст Карра, який, зійшовши на ешафот, сказав катові: «Шкода вмирати, хотілося б побачити продовження»; Віжец, що називав себе «гренадером другого батальйону, Майєнни й Луари» у відповідь на погрози, які лунали з громадських трибун, загорлав: «Я вимагаю, щоб при першому ремстві трибун ми, депутати, залишили зал і пішли в Версаль з шаблями наголо!»; Бюзо, якому судилося вмерти з голоду; Валазе, що сам заподіяв собі смерть; Кондорсе, який загинув у Бург-Егаліте, колишньому Бург-ла-Рен, викритий томиком Гораціо, знайденим у його кишені; Петіон, якого в 1792 році боготворив народ, а в 1794 розшматували вовки. І ще десятки інших і серед них Понтакулан, Марбоз, Лідон, Сен-Мартен, перекладач Ювенала Дюссо, що брав участь у ганноверській кампанії; Буало, Бертран, Лестер-Бове, Лесаж, Гомер, Гардіан, Менв'ель, Дюплантьє, Лаказ, Антібуль. І на чолі їх новий Барнав *, якого звали Верньйо *.

По другий бік: двадцятитрьохлітній Антуан-Луї-Леон-Флорель де-Сен-Жюст, блідий, з насупленими бровами, правильним профілем і з загадковим, повним суму

поглядом; Мерлен із Тіонвіля, якого німці прозвали Feuerteufel — «Вогняним чортом»; Мерлен із Дуге, злочинний автор закону про підозрілих; Субрані, якого паризький народ обрав першого преріалю¹ своїм командиром; колишній кюре Лебон, що держав шаблю тією самою рукою, якою колись тримав кропило; Білло-Варенн, що передбачав майбутні суди з посередниками замість суддів; Фабр д'Еглантін, що створив одну, але чудесну річ — республіканський календар, так само, як Руже де-Лілль дав одну тільки річ, але величну й натхненну — «Марсельезу»; Манюель, прокурор Комуни, який сказав: «Коли помирає король, це не значить, що на одну людину поменшало!» Гужон, який узяв Тріпштадт, Нейштадт та Шпейер і погнав прусську армію; Лакруа, адвокат, що перетворився на генерала і дістав орден святого Людовіка за тиждень до 10 серпня; Фрерон-Терсіт, син Фрерона-Зоїла, неблаганний Рют, якому судилося вбити себе в той день, коли загинула республіка; Фуше, людина з душею демона і обличчям трупа; Камбулас, друг «отця Дюшена», що сказав Гільйотену: «Ти з клубу Фельянів, а твоя дочка — з Якобінського клубу»; Жаго, який, відповідаючи на скарги з приводу того, що в'язнів держать майже голими, кинув такі слова: «Нічого, тюрма одягла їх в камінь»; Жавог, страшний розколувач могил у Сен-Дені; Осселен, що присуджував до вигнання аристократів, а сам переховував у себе аристократку, пані Шаррі; Бантаболь, який, головуючи на засіданнях Конвенту, подавав знак трибунам, чи їм аплодувати, чи свистіти; журналіст Робер, чоловік мадемуазель Кералю, який писав: «Ні Робесп'єр, ні Марат не бувають у мене. Робесп'єр може прийти в мій дім, коли схоче. Марат — ніколи»; Гаран-Кулон, який, коли Іспанія дозволила собі втрутитися в процес Людовіка XVI, гордо заявив у Конвенті, що Збори не повинні допускати, щоб навіть читався лист від короля на оборону короля; єпископ Грегуар, спочатку пастир, достойний церкви перших християн, але який пізніше, за імперії, став графом Грегуаром замість Грегуара-республіканця; Амар, який казав: «Вся земля засудила Людовіка XVI. До кого ж апелювати? Хіба що до планет»; Руйє, який заперечував проти того,

¹ Преріаль — 9-й місяць революційного календаря (від 20. V до 18. VI).

щоб 21 січня стріляти з гармати на Новому мосту: «Голова короля не повинна впасти з більшим галасом, як голова іншої людини»; Шеньє, брат Андре Шеньє, поета, гільйотинованого 1794 р. за монархічну пропаганду; Вадье, що, сходячи на ораторську трибуну, клав перед собою пістолет; Таніс, що мав таку розмову з Моморо: «Я хочу, щоб Марат і Робесп'єр обнялись у мене за столом»,— сказав Таніс. «А де ти живеш?»— спитав його Моморо.— «В Шарантоні»¹.— «Я так і думав»,— сказав Моморо; Лежандр, що був різником Французької революції, як Прайд був різником Англійської; «Іди сюди, я тебе приб'ю!»— гукнув він якось депутатові Ланжюїне. А Ланжюїне відповів: «Добийся спершу декрета, який оголосив би мене биком»; Колло д'Ербуа, цей похмурий комедіант у дволикій античній масці, яка одночасно говорила *так і ні*, одним ротом схвалюючи те, що ганьбив другий. В Нанті він шельмував Кар'є, а в Ліоні звеличував Шальє, він послав Робесп'єра на ешафот, а Марата в Пантеон; Женісьє, який вимагав смертної кари для всіх, хто носитиме медаль «замученого Людовіка XVI»; шкільний учитель Леонар Бурдон, що запропонував свій дім дідові Юрських гір; моряк Топсан; адвокат Гупільо; купець Лоран Лекусант; лікар Дюгем; скульптор Сержан; живописець Давід; принц Жозеф Егаліте.

І ще інші: Лекуант-Пюїраво, який вимагав, щоб Конвент особливим декретом визнав, що Марат «божевільний»; Робер Ленде, невгамовний творець того спрута, головою якого був Комітет громадської безпеки і який простяг по Франції двадцять одну тисячу лап, іменованих революційними комітетами; Лебеф, про якого Жіре-Дюпре в своєму «Тріумфі лжепатріотів» вмістив таку епіграму: «Побачивши Лежандра, замукав Лебеф»².

Томас Пейн, гуманний американець; Анахарсіс Клототс, німець, барон, мільйонер, атеїст, гебертист і дуже простодушна людина; непідкупний Леба, друг родини Дюпле; Ровер, що творив зло з любові до зла, бо мистецтво для мистецтва трапляється частіше, ніж ми думаємо; Шарльє, який хотів, щоб до аристократів зверталися на «ви»; Тальєн, чутливий і лютий, якого любов до жінки зробила термідоріанцем; Камбасерес, прокурор,

¹ В Шарантоні біля Парижа була лікарня для божевільних.

² Le boeuf — бик (фр.).

що став потім князем; Кар'є, прокурор, що став тигром; Лапланш, який одного разу вигукнув: «Я вимагаю пріоритету для гармати, що б'є тривогу»; Тюрію, який вимагав відкритого голосування суддів Революційного трибуналу; Бурдон з Уази, що викликав на дуель Шамбона, виказав Пейна і сам був викритий Ебером; Файо, який запропонував послати у Вандею «армію підпалювачів»; Тюво, що 13 квітня був чимсь подібним до посередника між Жірондою і Горою; Верньє, який вимагав, щоб вожді жірондистів і вожді монтаньярів ішли служити простими солдатами; Ревбель, що замкнувся в Майнці; Бурбот, під яким було вбито коня, коли брали Сомюр; Гемберто, що командував армією Шербузького побережжя; Жар-Панвільє, що командував Ла-Рошельською побережною армією; Лекарпантьє — командир Канкальської ескадри; Робезо, що потрапив у пастку в Роштадті; Прієр Марнський, який, проводячи інспекторські поїздки по військах, одягав свої старі еполети ескадронного командира; Левассер де-ла-Сарт, що одним словом примусив Серрана, командира батальйону в Сент-Аман, вбити себе; Ревершон, Мор, Бернар де-Сент, Шарль Рішар, Лекінію, і на вершині цієї групи новий Мірабо, який звався Дантоном.

Поза цими двома таборами, тримаючи, проте, обидва в покорі, височів Робесп'єр.

5

Внизу стелився жах, який може бути благородним, і страх, завжди низький. Під пристрастями, героїзмом, самовідданістю, гнівом — безбарвний метушливий натовп безіменних. Низи зборів іменувались «Рівниною». Сюди скочувалось усе хистке, нестале, люди, що вагаються, завжди мають сумніви, відступають, приглядаються, стежать один за одним і бояться один одного. Гора складалася з виключних. Рівнина була юрбою. Дух Рівнини втілював собі Сійєс.

Сійєс був глибокою людиною, глибокодумність якої перетворилась у пустоту. Він застряг на «третьому ступні» і не міг піднятися до народу. Є розуми, ніби створені для того, щоб спинятися на половині дороги. Сійєс називав Робесп'єра тигром, а той його — кротом. Цей

метафізик здобув не життєву мудрість, а обачність. Він був прислужником, а не служителем революції. Взявши в руки заступ, він ішов з народом працювати на Марсовому полі в одній упряжці з Олександром Богарне. Він проповідував енергійні дії, а сам не мав енергії. Він говорив жірондистам: «Залучіть на свій бік гармати». Бувають мислителі-борці: такі, як Кондорсе, що йшов за Верньйо, чи Камілл Демулен, що йшов за Дантоном. І є мислителі, які хочуть тільки вижити: ці були з Сійесом.

Навіть у найкращих винах буває осад. Ще нижче Рівнини було «Болото». Крізь його смердючу твань просвічувало себелюбство. Там в німому чеканні цокотіли зубами боягузи. Важко уявити щось мізерніше. Готовність на будь-яку ганьбу і ні краплини сорому; прихована злість; бунт, що ховався під маскою раболіпства. Вони були цинічно боягузливі. З хоробрістю страхополохів вони співчували Жіронді, а вибирали Гору. Від них залежала розв'язка: вони тягли в той бік, успіху якого сподівалися. Вони віддали Людовіка XVI в руки Верньйо, Верньйо видали Дантонові, Дантона — Робесп'єрові, Робесп'єра — Тальєнові. Вони ганьбили живого Марата і звеличували його мертвого. Вони підтримували все до того дня, коли вони ж усе й повалили. Вони відчували інстинктом, що саме захиталося, щоб завдати останній удар. На їх думку, похитнутися означало зрадити їх, бо вони служили тільки тому, хто міцно тримався. Їх була більшість, вони були силою, вони були страхом. Звідси така сміливість їхньої підлості.

Звідси і 31 травня, і 2 жерміналя, і 9 термідора — трагедії, задумані велетнями і розіграні пігмеями.

6

Пліч-о-пліч з цими людьми, якими володіли пристрасті, сиділи люди, заповнені мріями. Утопія була тут представлена в усіх своїх формах,— і в воєвничій, що визнавала ешафот, і в мирній, наївній, що відкидала смертну кару. Грізний привид для тронів і добрий ангел для народу. Поруч з розумами, які боролися, були розуми, які творили. Одні думали про війну, інші — про мир. Карно створив чотирнадцять армій, Жан Дебрі обмірковував всесвітню демократичну Федерацію. Серед цього шаленого красномовства, серед цих рикаючих і

гримлячих голосів було й плодотворне мовчання. Лаконично мовчав, але опрацьовував в думці план загальної народної освіти. Мовчав Латенас і створював початкові школи. Мовчав Левальєр-Лепо і мріяв про піднесення філософії на ступінь релігії. Інші зайняті були питаннями меншими, але практичнішими. Гуйтон-Морво вивчав справу асенізації в лікарнях. Мер клопотався про скасування натуральних податків. Жан-Бон-Сент-Арве добивався знищення боргової тюрми і тілесних кар. Ромм працював над винайденим Шаппом оптичним телеграфом. Дюбое — впорядковував архіви. Коран-Фюстьє домагався створення анатомічного кабінету і музею природничої історії. Гойюмар опрацьовував план річкового пароплавства і побудування гребель на Шельді. Мистецтво теж мало своїх фанатиків, навіть мономанів. 21 січня, тобто в день, коли на площі Революції скотилась голова монархії, Безар, представник департаменту Уази, ходив дивитися картину Рубенса, знайдену в халупі на вулиці Сен-Лазар.

Художники, оратори, пророки, люди-гіганти, як Дантон, і дорослі діти, як Анахарсис Клоотс, борці і філософи — всі йшли до одної мети — до прогресу. Ніщо їх не бентежило. У тому і полягає велич Конвенту, що він завжди старався знайти реальне там, де люди бачать нездійсненне. В одному його полюсі стояв Робесп'єр, погляд якого був звернений направо, а на другому — Кондорсе, що знав одне — обов'язок.

Кондорсе був людина мрій і світла, Робесп'єр — людина дії, а іноді, в періоди вирішальних криз старого суспільства, діяти означає знищувати. Революції, як і гори, мають свої схили, підйоми і спуски, і на них можна побачити всю різноманітність природи — від квіту до криги. І кожна смуга творить людей, що підходять до її клімату, і таких, що живуть сонцем, і таких, що живуть бурями.

7

Відвідувачі Конвенту показували один одному поворот лівого коридора, де Робесп'єр прошепотів на вухо Гара, другові Клав'єра, зловісні слова: «Клав'єр чинить змову, де тільки мовить слово». В тому ж кутку, ніби навмисно створеному для відлюдних розмов і обміну

гнівними словами, Фабр д'Еглантін докоряв Ромму за те, що він спотворив його календар, замінивши назву місяця «фервідор» на «термідор». Показували і тої куток залу, де пліч-о-пліч сиділи сім представників Верхньої Гаронни. Їх перших викликали винести свій вирок Людовіку XVI. І вони відповідали один за одним — Майль: «Смерть», Дельмас: «Смерть», Прожан: «Смерть», Калес: «Смерть», Ейраль: «Смерть», Жюльєн: «Смерть», Дезабі: «Смерть». Вся історія, відколи існує людське правосуддя, звучить відгомонам цього слова, що завжди потьмарювало стіни суду тінню могили.

У галасливій мішанині голів показували пальцем тих, чії гнівні голоси вирикали трагічний присуд. Паганеля, який сказав: «Смерть. Король може бути корисний тільки своєю смертю»; Мілльйо, що сказав: «Якби не існувало смерті, її треба було б вигадати сьогодні»; Старого Рафрона дю-Трульє, який крикнув: «На ешафот негайно! Смерть не терпить зволікання»; Сійєса, що з похмурим лаконізмом вимовив просто: «Смерть»; Тюрію, який відкидав пропозицію Бюзо звернутися до народу: «Як? З'їзди виборців? Сорок чотири тисячі суддів? Щоб процес тривав безконечно. Та голова Людовіка XVI встигне посивіти, раніше ніж упаде!». Огюстена Бон-Робесп'єра, що голосував після свого брата і крикнув: «Я не визнаю гуманності, яка душить народи і прощає деспотам! Смерть йому! Вимагати відкладення, значить підмінити звернення до народу зверненням до тиранів»; Фруссуара, що сказав: «Сама думка про те, щоб пролити людську кров, жахає мене. Але кров короля — не людська кров. Смерть!». Жан-Бон-Сент-Андре, який заявив: «Народ не може бути вільний, доки живе тиран»; Лавіконтері, що виголосив таку формулу: «Свобода задихається, доки дихає тиран. Смерть!». Шатонеф-Рандона, який вигукнув: «Смерть Людовіку останньому!». Гойардена, що висловив побажання: «Стратити, раз уже повалений бар'єр»¹. Тельє, що сказав: «Хай викують гармату такого калібру, як голова Людовіка XVI, і стріляють з неї у ворога».

Показували й поблажливих: Жантіля, що сказав: «Я голосую за ув'язнення на все життя. Зробити з Людовіка XVI Карла I означало б наклепати Кромвеля»⁴.

¹ Натяк на бар'єр навколо трону короля.

Банкаля, що сказав: «Заслання. Я хочу бачити першого в світі короля, примушеного працювати, щоб прожити». Альбуїса, що сказав: «Вигнання. Хай бродить живим привидом біля інших тронів». Занджіакомі, що сказав: «Тюрма. Будемо тримати Капета, як живе опудало». Меллона, що сказав: «Хай живе. Я не хочу мерця, з якого Рим зробить святого».

І доки ці слова падали одне по одному з суворих уст, стаючи історичними, на громадських трибунах декольтовані вичепурені жінки із списком у руках підраховували голоси, відмічаючи шпильками кожен вирок.

На місці, де відбулася трагедія, довго лишається жах і жаль.

Побачити Конвент в будь-який момент його володарювання означало побачити суд над останнім Капетом. Легенда 21 січня домішувалася до всіх дій Конвенту. Грізні збори були сповнені тих фатальних подихів, що торкнулися стародавнього факела монархії, який палав вісімнадцять століть, і погасили його. Остаточний вирок усім королям в особі одного став відправним пунктом для великої війни з минулим. На кожне засідання Конвенту, хоч що б воно обговорювало, падала тінь від ешафота Людовіка XVI. Глядачі розповідали один одному про Дюшателя, депутата від Де-Севра, який звелів принести себе хворого на своєму ліжку в Конвент і, вмираючи, проголосував за життя, чим розсмішив Марата. Глядачі розшукували очима того, забутого тепер історією депутата, який, після тридцятисемигодинного засідання, знемагаючи від втоми, заснув на своїй лаві, а коли до нього дійшла черга подавати голос і пристав збудив його, то він розплющив очі, промовив: «Смерть!», і знову заснув.

В той момент, коли Людовіка XVI засудили на смерть, Робесп'єрові лишалося жити ще вісімнадцять місяців, Дантонові — п'ятнадцять, Верньйо — дев'ять, Маратові — п'ять місяців і три тижні, Лепелетьє-Се-Фаржо — один день. Який короткий й страшний подих людських уст!

8

Народ дивився на Конвент через своє власне відчинене вікно — громадські трибуни, а коли вікна було недосить, він розчиняв двері, і вулиця вливалась у Зібрання.

Ці вторгнення юрби в найвищу урядову установу являють собою найдивніше в історії явище. Звичайно вони були дружні. Вулиця браталася з почесним кріслом законодавця. Але дружба з народом, спроможним за якихось три години захопити сотню гармат і сорок тисяч рушниць, як це зробили парижани, — небезпечна.

Засідання Конвенту раз у раз уривалися через депутації, петиції, шанування, приносини. Жінки приносили почесний спис передмістя Сент-Антуан. Англійці пропонували двадцять тисяч черевиків «для наших босих солдатів». «Громадянин Арну,— повідомлялося в «Монітері»,— кюре Обіньяна, який командує Дромським батальйоном, просить послати його на фронт, але зберегти за ним парафію». Делегати від секції приносили церковні речі — чаші, блюда, диски, ковчежці, шматки золота й срібла, пожертвовані батьківщині обдертими бідняками, які просили в нагороду тільки дозволу протанцювати карманьйола перед Конвентом. Шенар, Нарбонн і Вальєр приходили співати куплети на честь депутатів Гори. Секція Мон-Блан принесла бюст Лепелетьє, і одна з жінок наділа червону шапочку головуючому зборам, який тут же поцілував її. «Громадянки секції Майль» закидали квітами «законодавців». «Вихованці батьківщини» приходили з оркестром музики дякувати Конвентові за «підкування про добробут віку». Жінки секції Гард Франсез піднесли Конвентові троянди, жінки секції Єлісейських полів — вінок з дубового листа, жінки секції Тампль присягалися «одружуватися тільки з щирими республіканцями». Секція Мольєра піднесла медаль Франкліна, яку на підставі декрету причепили до вінка на статуї Свободи. Перед Конвентом проходили у національній формі діти-підкидьки, оголошені дітьми республіки.

Оратори вітали юрбу, іноді лестили їй; вони говорили народу: «Ти непомильний, бездоганний, величний». В народі є щось дитяче,— він любить ласощі. Траплялося, що в Конвент вривались заколотники, народ ломився в двері розлютований, а виходив звідти утихомирений, отак ріка Рона, вливаючись у Женевське озеро каламутною, виходить з нього прозоро-лазуровою.

А втім, іноді кінчалося не так мирно, і бувало, що Анрію наказував ставити біля воріт Тюільрі жаровні, щоб розжарювати ядра.

Поглиблюючи, очищаючи революцію, Конвент водночас рухав уперед культуру. Він був горном, а разом і кузнею. В цьому казані, де клекотів терор, розвивався і фермент прогресу. З цього темного хаосу, з цього безладного бігу хмар виривалися яскраві промені світла, промені вічних законів. Ці промені не погасли на обрії, а навіки лишилися в небі сяяти усім народам. Один із таких променів — справедливість, інші — терпимість, милосердність, розум, істина, любов. Конвент проголосив велику аксіому «Свобода кожного громадянина кінчається там, де починається свобода другого», в цих двох рядках — підсумок всіх умов життя людей у суспільстві. Конгрес оголосив бідність священною; священним оголосив він і каліцтво сліпих та глухонімих, про яких стала піклуватися держава. Він освятив материнство, підтримуючи і втішаючи дівчину-матір, освятив дитинство, усинюючи сиріт і даючи їм у матері державу; він освятив справедливість, виправдуючи і винагороджуючи несправедливо звинувачених. Він оголосив ганебною торгівлю неграми, скасував рабство. Він проголосив громадську солідарність. Він декретував безкоштовне навчання, впорядкував систему національної освіти, заснувавши вищу Нормальну школу в Парижі, центральні школи в головних містах і початкові на селі. Він утворював консерваторії і музеї. Він затвердив декретом судових кодексів єдність ваги й міри, єдність числення за десятковою системою. Він упорядкував французькі фінанси і на зміну тривалому банкрутству монархії прийшов громадський кредит. Він дав населенню телеграфне сполучення, неімущій старості — безплатні притулки, хворим — лікарні, освіті — політехнічні школи, науці — наукові установи, людському розумові — Академію. Не втрачаючи національних рис, Конвент водночас був міжнаціональним. З одинадцяти тисяч двохсот десяти декретів, виданих Конвентом, одна третина стосувалась питань політики, а дві третини — питань добробуту людей. Він оголосив основою суспільства моральні правила і голос совісті — основою закону. І все це світло, засвічене на всіх вершинах, — скасування рабства, проголошення братства, заохочення гуманності, очищення людської совісті, перетворення закону про працю в закон

про право на працю, тобто перетворення гніту на підтримку, зміцнення національного багатства, освіта й забезпечення дитинства, розвиток літератури й науки, допомога всякому лиху, проголошення всіх високих принципів, — все це робив Конвент в той час, як всередині його терзала страшна гідра — Вандея, а на плечах рикала згряя тигрів — коаліція королів.

10

Безмежне поле для дії! Всі типи — людські, нелюдські і надлюдські — були тут. Епічне згромадження антагонізмів. Гільйотен унікав Давіда, Базір ображав Шабо, Гаде висміював Сен-Жюста, Верньйо ганив Дантона, Лузе нападав на Робесп'єра, Бюзю викривав Філіппа Егаліте, Шамбон ляяв Паша, і всі ненавиділи Марата. А скільки ще імен слід би назвати! Армонвіль, прозваний Червоною шапкою, бо він завжди приходив на засідання в червоному ковпаку, друг Робесп'єра, який висловлював, проте, побажання, щоб після Людовіка XVI «для рівноваги» гільйотинували Робесп'єра; Массьє, колега і двійник доброго Ламуретта, єпископа, ім'я якого відоме тільки тому, що воно любе серцю закоханих: Легарді з Морбігана, що картав бретонських священників; Барер — чоловік, що завжди йшов за більшістю, що головував на засіданнях в день суду над Людовіком XVI; Дану, який казав: «Треба виграти час»; Дюбуа-Крансе, довірений Марата; маркіз де-Шатонеф, Лакло, Еро де-Сешель, який відступив перед Анрію, коли той скомандував: «Каноніри, до гармат!»; Жюльєн, що порівнював Гору з Фермозілами*; Гамон, який вимагав, щоб для жінок була окрема трибуна; Лалуа, що на одному засіданні запропонував вшанувати єпископа Гобеля*, який, з'явившись у Конвент, скинув з себе мітру і надів червоний ковпак; Леконт, що вигукнув: «Ану, поли, готуйтеся у розстриги!»; Фєро, одрубаній голові якого вклонився Буассі-д'Англа, лишивши для історії нерозв'язане запитання: вклонявся Буассі-д'Англа голові, тобто жертві, чи списові, на якому стирчала голова, тобто вбивцям жертви? Два брати Дюпра — один монтаньяр, другий жєрондист, які ненавиділи один одного, як і брати Шєньє.

З цієї трибуни говорились ті запаморочливі палкі промови, в яких навіть проти волі оратора звучав віщий голос. Від цих промов розпалюються події, ніби проникнувшись почутим обуренням. Так часом голос подорожнього в горах викликає обвал. Через одне зайве слово може трапитися катастрофа. Іноді здається, що події здатні гніватися. Саме так, через випадкове слово, яке погано зрозуміли, впала голова принцеси Єлизавети.

А в Конвенті нестримність мови стала звичкою і правом. Під час суперечок погрози літали й перехресчувалися, як іскри на пожежі. От приклади. *Петіон*: «Робесп'єр, ближче до діла». *Робесп'єр*: «Діло за вами, Петіон. Я доберусь до вас, побачите». *Голос*: «Смерть Маратові!» *Марат*: «В той день, коли помре Марат, не буде більше Парижа, а в той день, коли загине Париж, не стане республіки». *Білло-Варрен* підводиться і починає: «Ми бажаємо...» *Барер* уриває йому мову: «Ти говориш, наче король».

Якось на засіданні *Філіппо* заявляє: «Один із депутатів замірився на мене шпагою». *Одун*: «Голова, закликайте до порядку вбивцю». *Голова*: «Заждіть». *Паніс*: «Голова, тоді я закликаю до порядку вас».

Часом стіни Конвенту потрясав громовий регіт. *Лекуантр*: «Кюре з Шан-де-Бу скаржиться на єпископа Фоше, що той забороняє йому одружитися». *Чийсь голос*: «Ніяк не збагну, чого Фоше, маючи двадцять коханок, не хоче, щоб у когось була хоч одна-єдина жінка». *Другий голос*: «Нічого, піп, не бійся, бери собі жінку».

Публіка з громадських трибун втручалась в обговорення і зверталась до депутатів на «ти». Одного разу зійшов на трибуну депутат Рюан. Одне стегно в нього було значно товще за друге. Хтось із глядачів йому крикнув: «Повернись правим боком, бо «щока» в тебе зовсім у дусі Давіда». Такі фамільярності дозволяв собі народ відносно Конвенту. Проте одного разу, на бурхливому засіданні 11 квітня 1793 року, голова звелів заарештувати одного з порушників порядку на трибунах.

На одному засіданні, де був і старий Буонаротті*, Робесп'єр узяв слово і говорив годин зо дві, увесь час дивлячись на Дантона, то пильно, що не обіцяло нічого доброго, то скося, що було ще гірше. Він метав громи і закінчив вибухом обурення, повним зловісних слів: «Нам

відомі інтригани, нам відомі хабарники, нам відомі зрадники: вони тут, серед цих зборів. Вони нас чують, ми їх бачимо, ми не зводимо з них очей. Якщо вони поглянуть угору,— то побачать у себе над головою меч закону, якщо заглянуть у свою совість,— побачать там підлість. Хай же стережуться!» І коли Робесп'єр скінчив, Дантон, в недбалій позі відхилившись на спинку лави, закинувши назад голову з напівзаплющеними очима і звівши руки, зненацька затягнув пісеньку:

Каде Руссель¹ прекрасно промовляє,
Але втішаєшся, коли він замовкає.

Тут відповідали на лайки лайками. «Змовник!» — «Убивця!» — «Розбійник!» — «Крамольник!» — «Угодовець!», чулося з усіх боків. Викривали один одного перед бюстом Бруга, що стояв у залі. Зухвалі вигуки, прокльони, образи лунали в повітрі. Кидали один на одного розлютовані погляди, підносили кулаки, показували пістолети, вихоплювали з піхов кинджали. Ораторська трибуна палахкотіла полум'яними промовами. Деякі промовляли, немов були вже на гільйотині. Коливалися голови, злякані й страшні. Монтаньяри, жірондисти, фельяни, помірковані, терористи, якобінці, кордельєри і вісімнадцять ієреїв-царевбивць.

Всі ці люди були клубами диму, розвіюваного в усі боки.

11

Розуми стали здобиччю вітру.

Але це був чудодійний вітер.

Бути членом Конвенту означало бути хвилею океану. Це такою ж мірою стосувалося людей великих. Сила поштовху йшла згори. В Конвенті була єдина воля, воля всіх і нічия зокрема. Ця воля була ідеєю, ідеєю нестримною і неосяжною, яка віяла в темряві з високості неба. Ми називаємо її Революцією. Коли ця ідея проносилась, вона збивала з ніг одного і підводила другого; того заносила з пінявим валом, а іншого розбивала об скелі. Ця ідея знала, куди прямує, і гнала людське море

¹ Каде Руссель — тип простака, створений десь 1792 року і популяризований жартівливою піснею невідомого автора.

перед собою. Приписувати революцію волі людей — все одно, що приписувати приплив силі хвиль.

Революція є дія Невідомого. Називайте цю дію доброю чи лихою, залежно від того, до майбутнього чи до минулого ви пориваєтесь, але лишть її тому, хто її зробив. Вона здається спільним витвором великих подій і великих людей, але насправді вона є тільки наслідком подій. Події роблять витрати, люди платять. Події диктують, люди підписують. 14 липня підписане Каміллом Демуленом, 10 серпня підписане Дантоном, 2 вересня підписане Маратом, 21 вересня підписане Грегуаром, 21 січня підписане Робесп'єром. Але Демулен, Дантон, Марат, Грегуар, Робесп'єр — тільки секретарі. Могутній і зловісний автор цих величних сторінок має одне ім'я — Бог і одну маску — неблаганної Долі. Робесп'єр вірив у бога. Не дивно!

Революція є одна з форм того іманентного явища, яке тисне нас з усіх сторін і яке ми звемо Неминучістю.

Перед лицем цього таємничого сполучення благодіянь і мук історія ставить запитання: *Чому?*

— *Тому,* — так відповідь і той, хто нічого не знає, і той, хто знає все.

Коли спостерігаєш ці стихійні катастрофи, що руйнують і оновлюють цивілізацію, не наважуєшся судити про деталі. Хвалити чи ганьбити людей за результат, це майже те саме, що хвалити чи ганьбити цифри за суму, яка з них вийшла. Те, що повинно статися, — стається, те, що повинно віяти, — віє. Але одвічної ясності не затьмарюють ці буйні вітри. Над революціями сяють істина і справедливість, як зоряне небо над бурями.

12

Такий був цей Конвент, що потребує якоїсь особливої міри, щоб досягнути його. Укріплений табір людства, атакований усіма темними силами, сторожовий вогонь обложеної армії ідей, величезний біваку розумів на краю безодні. Ніщо в історії не можна порівняти з цим збором людей, що було водночас сенатом і бидлом, ареопагом і площею, трибуналом і підсудним.

Конвент завжди йшов за вітром. Але цей вітер віяв з уст народу і був подихом бога.

І нині, через вісімдесят років, щоразу, коли перед мисленим поглядом людини — історика чи філософа, однаково, — постає Конвент, ця людина спиняється в задумі. Не можна не бути уважним до цього великого походу тіней.

II. МАРАТ ЗА КУЛІСАМИ

На другий день після побачення на вулиці Паон, Марат, як і сказав напередодні Сімонні Еврар, пішов у Конвент.

Серед членів Конвенту був маркіз Луї де-Монто, пристрасний прихильник Марата, той, що пізніше гідніс Конвентові годинник з бюстом Марата.

У ту хвилину, коли Марат входив у будинок Конвенту, до Монто підійшов Шабо.

— Слухай-но, колишній... — почав він.

Монто підвів очі:

— Чому ти називаєш мене колишнім?

— Бо ж ти такий і є.

— Я?

— Ти ж був маркізом?

— Ніколи.

— Он як?

— Батько мій був солдатом, дід — ткачем.

— Співай це комусь іншому, Монто!

— Я не Монто.

— То як же ти звешся?

— Моє прізвище Марібон.

— Хай буде так, — сказав Шабо, — мені, зрештою, це однаково.

І додав крізь зуби:

— Ніде тепер не знайдеш маркіза.

Марат спинився в лівому коридорі і дивився на Монто й Шабо.

Щоразу, як приходив Марат, по залу прокочувався невиразний гул, але тільки віддалік. Біля нього всі мовчали. Марат не звертав на це уваги. Він зневажав «кумкання болота».

Внизу, в напівсутінках, на дальніх лавах, Компе з Уази, Прюнель, єпископ Віллар, що потім став членом Французької академії, Бутру, Пті, Плешар, Боне, Тібодо, Вальдрюш показували на нього пальцями.

- Диви, Марат!
- Хіба він не хворий?
- Мабуть, хворий, бачиш же — в халаті.
- В халаті?
- Так, чорт забери!
- Він собі дозволяє все.
- Приходить в такому вигляді у Конвент!
- Приходив же він сюди у лавровому вінку, чом не прийти і в халаті!
- Мідний лоб, та й зуби позеленілі, ніби мідні.
- Халат наче новий,
- З чого він?
- З репсу.
- Смугастого.
- Погляньте на вилоги.
- Хутряні.
- З тигрової шкіри.
- Ні, з горностоя.
- Підробленого!
- І в панчохах!
- Дивна річ.
- І черевики з пряжками.
- Срібними!
- От чого не простять йому дерев'яні сабо Камбуласа.

На інших лавах вдали, що не бачать Марата. Говорили про всякі інші речі. Сантонакс підійшов до Дюссо.

- Ви знаєте, Дюссо?
- Кого?
- Колишнього графа Брієнна?
- Того, що сидів у фортеці з колишнім герцогом де-Вільруа?
- Так.
- Я знав їх обох. А що?
- Вони такі налякані, ще кланялися кожному червоному ковпаку брамника, а якось навіть відмовилися грати в пікет, бо їм дали колоду старих карт з королями й королевами.
- Ну, і що?
- Вчора їх гільйотинували.
- Обох?
- Обох.
- А загалом, як вони поводитись у тюрмі?

- Як боягузи.
- А на ешафоті?
- Безстрашно.

І Дюссо додав:

- Вмирати легше, ніж жити.

Барер читав донесення: мова йшла про Вандею. Дев'ятсот чоловік з гарматою виступили з Морбігана на допомогу Нанту. Редонові загрожували селяни. Пембеф атаковано. Морська ескадра крейсувала перед Мендреном, щоб не допустити десанту. Від Енгранда до Мора увесь лівий берег Луари був усяяний роялістськими батареями. Три тисячі селян хазяйнували в Порніку. Вони кричали: «Хай живуть англійці!» Лист Санterra до Конвенту, який читав Барер, закінчувався так: «Сім тисяч селян напали на Ванн. Ми їх відкинули, і вони лишили в наших руках чотири гармати...»

— А скільки полонених? — перебив читання чийсь голос.

Барер продовжував:

— В листі є приписка: «Полонених нема, бо ми їх більше не беремо»¹.

Марат сидів так само нерухомо і не слухав, чимось дуже заклопотаний.

Він крутив у пальцях аркушик паперу, і той, хто б його розгорнув, міг би прочитати кілька рядків, написаних рукою Моморо, що були, певно, відповіддю на якесь запитання Марата:

«Нічого не можна зробити проти всевладності комісарів, особливо тих, що відряджені Комітетом громадського порятунку. Женісьє добре сказав на засіданні 6 травня: «Кожен комісар тепер могутніший, ніж король»,— але це нічому не допомогло. Від них залежить життя і смерть. Массад в Анжері, Трюллар в Сент-Амані, Ніон при генералі Марсе, Паррен при Сабльській армії, Мільєр при Ніорській армії,— всі вони всемогутні. Клуб якобінців дійшов до того, що призначив Паррена командувачем бригади. Обставини все виправдують. Делегат Комітету громадського порятунку тримає в руках самого головного командувача».

¹ «Монітер», т. XIX, стор. 81. (Прим. автора).

Марат перестав м'яти папірець, сунув його в кишеню і, не поспішаючи, підійшов до Монто та Шабо, які продовжували розмовляти і не помічали його.

Шабо казав:

— Марібон чи Монто, слухай сюди: я тільки що з Комітету громадського порятунку.

— І що там робиться?

— Доручили одному попу наглядати за аристократом.

— Он як!

— За аристократом, як ти...

— Я не аристократ,— сказав Монто.

— Священику...

— Як ти.

— Я не священик,— сказав Шабо.

Обидва засміялися.

— Розкажи як слід цей анекдот,— сказав Монто.

— Ось у чому річ. Священика, на ім'я Сімурден, відряджають з необмеженими повноваженнями, щоб він був при віконті на ім'я Говен. Цей віконт командує експедиційною колоною Побережної армії. Завдання в тому, щоб не дати аристократові шахраювати, а священикові — зраджувати.

— Це дуже просто,— озвався Монто.— Треба тільки напустити на них смерть.

— Я й прийшов для цього,— сказав Марат.

Розмовники обернулися.

— Добридень, Марат,— сказав Шабо,— ти рідко буваєш на наших засіданнях.

— Мій лікар приписав мені ванни.

— З ваннами треба бути обережним,— сказав Шабо.— Сенека * вмер у ванні.

Марат усміхнувся:

— Тут, Шабо, немає Нерона.

— Зате тут є ти,— почувся біля них грубий голос.

Це був Дантон, що проходив до своєї лави.

Марат навіть не обернувся. Він нахилився до Монто та Шабо.

— Слушайте, я прийшов у важливій справі. Треба, щоб хтось із трьох подав сьогодні в Конвент проект декрету.

— Тільки не я,— сказав Монто,— мене не слухають, бо я маркіз.

— І не я,— сказав Шабо,— мене не слухають, бо я монах.

— І мене ж не слухають, бо я Марат.

І всі трое замовкли. Коли Марат був чимсь заклопотаний, його краще було не чіпати. Проте Монто все-таки зважився спитати:

— Якого декрету ти домагаєшся?

— Декрету, який карав би на смерть кожного военачальника, що випустить полоненого бунтівника.

Шабо втрутився в розмову:

— Такий декрет уже є; його прийняли ще в кінці квітня.

— Ну, це все одно, що не існує,— сказав Марат.— Скрізь, в усій Вандеї, влаштовують втечі полонених, і безкарно переховують їх.

— Марат, це значить, що декрет втратив силу.

— Шабо, треба домогтися, щоб він знову набрав її.

— Певна річ.

— Отже, треба говорити про це в Конвенті.

— Марат, немає потреби в Конвенті, досить поговорити в Комітеті громадського порятунку.

— Так,— додав Монто,— мета буде досягнута, якщо Комітет громадського порятунку звелить розклеїти цей декрет по всіх селах Вандеї і покарає двох-трьох для прикладу.

— І значних,— сказав Шабо.— Генералів.

— Спасибі, цього досить,— пробурчав Марат.

— Марат,— сказав Шабо,— ти сам повинен сказати про це в Комітеті громадського порятунку.

Марат подивився йому в очі таким поглядом, що навіть Шабо стало неприємно.

— Шабо,— сказав він,— іти в Комітет громадського порятунку — це йти до Робесп'єра. А я не буваю в Робесп'єра.

— Я піду,— промовив Монто.

— Гаразд,— згодився Марат.

Другого дня в усіх напрямках був розісланий наказ Комітету громадського порятунку оповістити по містах і селах Вандеї і строго виконувати декрет про покарання на голову за сприяння втечам розбійників і полонених повстанців.

Цей декрет був тільки першим кроком. Конвент мав піти далі. Кілька місяців після того, 11 брюмера II року

революції (в листопаді 1793 року), після того, як місто Лаваль відчинило свої ворота втікаючим вандейцям, був прийнятий декрет про те, що всі міста, які дають притулок бунтарям, будуть зруйновані.

З свого боку, європейські монархи ще раніше оголосили в маніфесті за підписом герцога Брауншвейзького, що всі французи, взяті із зброєю в руках, будуть розстріляні, і коли хоч волосина впаде з голови короля, Париж буде стертий з лиця землі. Цей маніфест був підказаний емігрантами, а складений маркізом де-Лінноном, управителем герцога Орлеанського.

Дикунство проти варварства.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ
У В А Н Д Е Ї

ВАНДЕЯ

І. ЛІСИ

У Вандеї було тоді сім страшних лісів. Вандея — це бунт духівництва. І помічником бунту був ліс. Темрява допомагала темряві.

Ці сім лісів були такі: Фужерський, що перегорджував прохід між Додем і Авраншем; Пренсейський, що мав вісім льє у обводі; Пемпонський, поритий ярками і струмками, майже неприступний з боку Бенйона і дуже зручний для відступу на Конкорне — гніздо роялістів; Реннський ліс, звідки чути було, як дзвонили на сполох у республіканських парафіях, особливо численних біля міст. В цьому лісі Пюїзе розбив на голову Фокара; Машкульський ліс, де, наче дикий звір, ховався Шаретт; Гарнашський ліс, що належав Ла Тремулям, Говенам і Роганам; Бросельянський ліс, що належав тільки феям.

Один з аристократів Бретані мав титул *сеньйора Семи лісів*. Це був віконт де-Фонтене, принц Бретонський.

Бо крім французького принца був іще принц бретонський. Гарньє де-Сент в своєму донесенні Конвентові так характеризує принца де-Тальмона: «Це Капет розбійників, владар Мена і Нормандії».

Історії бретонських лісів з 1792 по 1800 рік вистачило б на цілу книгу; вона вплітається в широку вандейську авантюру як легенда.

У історії своя правда, у легенди — своя. Правда легендарна має іншу природу, ніж правда історична.

Легендарна правда — вигадка, яка має результатом дійсність. Зрештою в історії і легенди одна мета — змалювати через людину минущу людину вічну. •

Вандею не можна пояснити, не доповнюючи історію легендою. Історія потрібна для цілого, легенда — для деталей.

І скажемо прямо: Вандея варта того. Вандея — диво.

Ця війна темного люду, така безглузда й така велична, страшна і прекрасна, спустошила й звеличила Францію. Вандея — рана, яка стала славою.

Бувають у людського суспільства таємничі епохи, розгадка яких для мудрих — у світлі, для неуків — у темряві, насильстві і варварстві. Філософ не зважується обвинувачувати. Він бере до уваги, що проблеми викликають сум'яття. Проблеми, як і хмари, неодмінно кидають тінь на землю.

Хто хоче збагнути Вандею, повинен ясно уявити собі цей антагонізм: з одного боку французька революція, з другого — бретонський селянин. І перед лицем оцих нечуваних подій, перед лицем величезної загрози всім чеснотам, перед вибухами гніву цивілізації, буйним натиском нестримного прогресу, що ніс незмірне й незрозуміле поліпшення, стоїть чудний дикун, світлоокій і довговолосий чоловік, який живиться молоком і каштанами, життя якого обмежене стінами його хижі, полем і ровом навколо нього; він відрізняє по звуку дзвони всіх навколишніх сіл, воду вживає тільки на пиття, носить на плечах цупку шкіряну куртку, гаптовану шовком, татуюючи свій одяг, як колись його предки-кельти татуювали собі обличчя; цей чоловік, що поважає в своєму каті свого пана, говорить мертвою мовою, яка є моголою для його думки, поганяє батогом своїх волів, гострить свою косу, сіє свою гречку, пече свої гречані коржі, шанує насамперед свій плуг, потім свою бабусю, вірить у богородицю і Білу Даму¹, стає навколішки і перед вівтарем, і перед таємничим каменем серед піщаних пустирів; він хлібороб на рівнині, рибалка на побережжі і браконьєр у лісі, любить своїх королів,

¹ Біла Дам а — за народними французькими легендами, привид, що з'являється в замках перед якоюсь важливою подією в сім'ї, а також зачарована діва, що нібито живе в замку або в горах, показується іноді і вдень і обдаровує зустрічних.

своїх сеньйорів, своїх попів, своїх вошей, здатний цілі години стояти в задумі на березі, слухаючи шум моря. І спитайте себе: чи міг цей сліпець сприйняти світло революції?

II. ЛЮДИ

У селянина дві опорні точки: поле, яке його годує, і ліс, у якому він ховається.

Не легко уявити бретонські ліси тих часів. Це були ніби справжні міста. Нічого немає більш глухого, більш німого і більш дикого за ці непролазні хащі, непорушні і ніби мертві, в яких панувала безлюдність і тиша, наче в домовині. Але якби можна було зрізати враз, як блискавкою, всі дерева, перед очима з'явився б у цій гушавині людський мурашник.

Круглі вузькі колодязі, прикриті зверху каменями й гіллям, спершу йшли вертикально, потім розгалужувались у різних напрямках горизонтально, розширялися під землею у вигляді воронок і вели до темних печер, — такі підземні споруди виявив Камбіз* в Єгипті, а Вестерман — у Бретані. В Єгипті ці катакомби були в пустелі, а тут — у лісах. В Єгипті в них лежали мерці, в Бретані ховались живі люди. Одна з найглухіших галявин Мідонського лісу, вся порита підземними ходами, де сновигали невидимі зверху люди, так і звалася «Великим містом». Друга галявина, така ж пустинна зверху і така ж заселена під землею, мала назву «Королівської площі».

Це підземне життя почалося в Бретані з давніх-давен. За всіх часів людям доводилось втікати від людей. Через це й покопані тут, під корінням дерев, нори. Почалося це ще від друїдів, і деякі з цих печер не менш давні, ніж дольмени. І лихі духи легенд, і страховища історії пройшли по цій чорній землі — Тевтат, Цезар, Гоель, Неомен, Готфрід Англійський, Ален Залізна Рукавиця, П'єр Моклерк, французький рід Блуа, англійський рід герцогів Монфорів, королі і герцоги, дев'ять бретонських баронів, судді Великих Днів, графи Нантські, що завжди ворогували з графами Реннськими, зграї розбійників, волоцюги, пройдисвіти, Рене II, віконт де-Роган, правителі короля, «добрий герцог Шонський», що вішав селян на деревах під вікнами пані

де-Севіньє. У п'ятнадцятому столітті була різанина сеньйорів, у шістнадцятому й сімнадцятому — релігійні війни; у вісімнадцятому — тридцять тисяч панських собак, вимуштруваних для полювання на людей. Досить було причин, щоб народ волів зникнути. Троглодити, рятуючись від кельтів, кельти, рятуючись від римлян, бретонці від нормандців, гугеноти, рятуючись від католиків, контрабандисти, рятуючись від поліцейських, — всі спочатку втікали в ліси, а потім заривались під землю. Так ховаються звірі. Ось до чого тиранія доводить народ. Протягом тисячоліть деспотизм в усіх його видах — завоювання, феодалізм, релігійний фанатизм, стягування податків — гнав цю нещасну і знедолену Бретань, як мисливці женуть звірів, безнастанно змінюючи форми облави. І люди заривалися під землю.

Жах, що є різновидністю гніву, вже назрів у душах цих людей; у лісах були цілком готові нори, коли спалахнула Французька революція і настала республіка. Бретань збунтувалась проти насильного визволення, як проти гніту. Одвічна помилка рабів.

III. ЛІСИ ДОПОМАГАЮТЬ ЛЮДЯМ

Трагічні бретонські ліси знову почали відігравати свою давню роль і стали допомагати й прислуговувати цьому бунту, як і всім попереднім.

Підгрунтя такого лісу, в усіх напрямках пронизане невідомою мережею ходів, комірок і галерей, скидалося на зірчастий корал. В кожній глухій комірці тулилося по п'ять-шість чоловік. Головна незручність таких жител — нестача повітря. Деякі цифри дають змогу уявити могутність організації цього нечуваного селянського бунту. В Іль-е-Віллен, у Пертрському лісі, тодішній резиденції герцога де-Тальмон, не чути було людського подиху, не видно було сліду людської ноги, а там переходувалось шість тисяч чоловік на чолі з Фокаром. В Морбігані, в Мелакському лісі, не можна було зустріти ні душі, а там знайшли собі притулок вісім тисяч чоловік. А ці ліси — Пертрський і Мелакський — не найбільші з бретонських лісів-велетнів. Страшно було пробиратися таким лісом. Ці підступні хащі, де в підзем-

них лабіринтах притаїлися бійці, були схожі на величезні невидимі губки, із яких під тиском гігантської стопи революції бризкав фонтан громадянської війни.

Невидимі батальйони чатували. Ці непомітні армії проповзали під ногами республіканських армій, зненацька ніби виростаючи з-під землі і знову провалюючись крізь землю; обрушуючись лавиною і вмить розсипаючись на порох, всюдисущі і невловимі, схожі на гігантів під час бою, які здатні, коли треба зникнути, перетворюватись на карликів із звичками кротів.

Крім величезних хащів, були ще гайки. Як навколо міст громадаються села, так навколо лісів завжди виростають гайки. Ліси сполучалися між собою лабіринтом розкиданих заростей. Старовинні замки, що були фортецями, селища, які стали укріпленими таборами, ферми з таємними виходами, куди можна було потрапити, як у пастку, хутори, обгороджені ровами й обсажені деревами,— все це були петлі тієї сітки, в якій заплутувались республіканські армії.

Усе це разом називалося «Діброва».

До неї належали: Мідонський ліс із ставом у центрі, де перебував Жан Шуан; Женнський ліс, де перебував Тайефер; Гіссерійський ліс, де перебував Гуж-де-Брюан; Шарнійський ліс, де перебував Куртільє, прозваний Апостолом Павлом, ватажок табору «Чорна Корова»; Бюргольський ліс, де перебував той таємничий Пан Жак, якому судилося вмерти загадковою смертю у підземеллях Жюварделя; Шарроський ліс, де Пімусс і Малий Принц, атаковані гарнізоном Шатонефа, хапали в оберемок гренадерів з лав республіканців і забирали їх у полон; Ерезрійський ліс — свідок поразки гарнізону Лонг-Фе; Онський ліс, звідки стежили за шляхом з Ренна на Лаваль; Гравельський ліс, який принц Ла Тремуїль виграв у кеглі; Лоржський ліс у Кот-дю-Нор, де після Бернара де-Вільнева хазяйнував Шарль де-Буагарді; Ваньярський ліс біля Фонтене, де Лескюр напав на Шальбосо, що вирішив позмагатися з уп'ятеро численнішим ворогом; Дюрондейський ліс, за який сперечалися колись Ален де-Редрі і Еріпу, син Карла Лисого; Кроклуйський ліс — на вершині цієї пустощі Кокро вбивав полонених; ліс Круа-Батайський, де Срібна Нога лаяв Мор'ера по-гомерівському соковитою лайкою; Содрейський ліс, що його прочісував, як ми ба-

чили на початку, один з паризьких батальйонів. І ще багато інших.

В більшості цих лісів і лісків були не тільки підземні житла, що групувалися круг печери ватажка, а й справжні селища з низенькими халупками, що тулилися під деревами. Цих халуп бувало іноді так багато, що вони заповнювали весь ліс. Часто їх зраджував дим з димарів. Двое з цих сіл в Мідонському лісі прославилися: Лор'єр поблизу Летана і купка халуп біля Сент-Уен-ле-Туа, відома під назвою Рю-де-Бо.

Жінки жили в халупах, а чоловіки в печерах. Під час війни вони користувалися і природними печерами, і стародавніми підземними ходами, що їх проклали ще кельти. Людям, що ховалися в печерах, жінки приносили їжу. Бувало, що про деяких забували, і вони вмирили з голоду. Це траплялося з невдахами, які не змогли відкрити свої колодязі. Звичайно ляду так майстерно маскували мохом та гіллям, що її майже неможливо було помітити, але зсередини вона відкривалась дуже просто і легко. Ці тайники робилися дбайливо й обачно. Викопану землю кидали куди-небудь у ближчий ставок. Стіни й долівку підземелля вистилали папороттю й мохом. Такі притулки називалися «конурками». Там можна було б добре влаштуватися, якби не доводилося обходитись без світла, вогню, свіжого повітря, а часом і без їжі.

Необачно вилізати з-під землі на білий світ було небезпечно: чого доброго, потрапиш під ноги республіканському загонові. Страшні були ці ліси — подвійні пастки: сині не наважувалися в них зайти, а білі не наважувалися вийти.

ІV. ЇХНЕ ЖИТТЯ ПІД ЗЕМЛЕЮ

Люди нудилися в цих звірячих норах. Часом уночі вони, незважаючи на небезпеку, виходили потанцювати на ближній галявині. Або молилися, щоб скоротити час. «Жан Шуан цілими днями змушував нас перебирати чотки», писав Бурдуазо.

Майже неможливо було вдержати під землею жителів Нижнього Мена, коли надходило Свято Жнив. Де-хто вигадував усякі химерні штуки. Наприклад, Дені,—

як каже Транш-Монтань,— переодягався жінкою, щоб піти на виставу в Лаваль; потім він знову повертався у свою конурку.

Не витримавши такого життя, люди бувало йшли на видиму безглузду смерть, аби тільки вибратися з своєї тюрми.

Часом вони трохи підіймали ляди цих підземель, прислухалися, чи не стріляють де, і на слух стежили за ходом бою. Республіканці стріляли рівномірно, залп за залпом, роялісти — безладно. Коли стрілянина раптом уривалася, це означало, що роялісти переможені, коли уривчаста стрілянина тривала, віддаляючись до обр'ю, це означало, що вони перемогли. Білі завжди переслідували переможених, а сині — ніколи, бо цей край був проти них.

Підземні вояки чудово знали, що діється навколо. Їхній зв'язок діяв неймовірно швидко, нікому не відомими шляхами. Вони зруйнували всі мости, розібрали всі вози і все-таки знаходили способи про все повідомляти й попереджати одні одних. Змінні посланці безперестанку снували від лісу до лісу, від села до села, від ферми до ферми, від хати до хати, від куща до куща.

Який-небудь селянин, придуркуватий на вигляд, проносив у видовбаному ціпку депеші.

Колишній член Установчих зборів Боетіду постачав бунтівникам республіканські паспорти нового зразка, з якими можна було проходити з одного кінця Бретані в другий. В такий паспорт досить було тільки вписати ім'я та прізвище, а зрадник викрав цих паспортів цілі пачки. За посланцями та розвідниками бунтівників неможливо було встежити. *«Таємниці, про які знало понад чотириста тисяч чоловік, свято зберігались»*, пише Пюїзе.

Здавалося, що цей чотирикутник, сторони якого становили на півдні — лінія між Саблем і Туаром, на сході — лінія між Туаром і Сомюром та річка Туе, на півночі — Луара, а на заході берег океану,—мав єдину нервову систему, і струс в одній його точці віддавався в ньому скрізь. За одну мить відомості з Нуармут'є долітали в Люсон, а табір Луе завжди знав, що робиться в таборі Круа-Моріно. Немовби птахи допомагали переносити звістки. Гош писав 7 мессідора III року: *«Можна подумати, що в них є телеграф»*.

В цьому краю були свої клани, подібні до шотландських кланів. Кожна парафія мала свого воєначальника. В цій війні брав участь мій рідний батько, і я вправі говорити про неї.

У. ЇХНЄ ЖИТТЯ НА ВІЙНІ

Багато з них мали за зброю лише списи. Однак чимало хто був озброєний добрими мисливськими карабінами. Браконьери Діброви і контрабандисти Лору — неперевершені стрільці. Дивні це були вояки — жахливі й безстрашні. Коли пройшла чутка про набір трьохсоттисячного ополчення за декретом, в усіх парафіях Вандеї забили на сполох, піднявши на ноги шістсот сіл. Полум'я бунту запалало з усіх кінців одразу. Пуату і Анжу виступили в один і той же день. Додамо, що перший гуркіт грози почувся в пустощах Карбадер ще 8 липня 1792 року, за місяць до 10 серпня. Попередники Ларошжаклена і Жана Шуана був нині забутий Ален Ределер. Під страхом смертної кари роялісти забирали в свої загони всіх чоловіків, здатних носити зброю, реkvізували візки, продовольство. Сапіно в одну мить сформував загін у три тисячі солдатів, Катліно набрав десять тисяч чоловік. Стоффле — двадцять тисяч, а Шаретт став володарем Нуармутье. Віконт де-Сепо підняв бунт у Верхньому Анжу, шевальє де-Дьезі — в Антр Вілен-е-Луар, Трістан-Відлюдник — у Нижньому Мені, цирульник Гастон — в місті Гемене, а абат Бернье — в усіх інших парафіях краю. А втім, розбурхати цю масу було неважко. У дароносицю якогось священика, що присягнув республіці, — за місцевим виразом «попа-клятвеника», — садовили чорного kota, який зненацька вискакував в розпал обідні. «Чорт! Чорт!» кричали селяни, і вся округа піднімалась, як один. У сповідальнях тліло полум'я бунту.

Щоб нападати на синіх і перескакувати через ярки, кожен бретонський вояка мав при собі «ферт» — жердину футів з п'ятнадцять завдовжки, що служила і для бою, і для втечі. В розпалі бою, атакуючи каре республіканців, селяни, натрапивши на капличку чи на хрест, спинялися, падали навколішки і під кулями читали молитви; тільки після цього ті, що лишилися живі, схоп-

лювались на ноги і кидались на ворога, на бігу спритно заряджаючи рушниці. Справжні богатирі! Вправність їх була надзвичайна.

Їх можна було запевнити в чому хоч. Який-небудь священик показував їм іншого священика з червоною смугою на шиї, яку той навмисно натер мотузкою, і говорив: «Ось чоловік, що був тільки отинований і воскрес». І ці дикуни вірили.

Вони були здатні й на рицарські вчинки. Так, вони з почестями поховали Феска, республіканського прапороносця, що впав під шаблями, не випустивши з рук свого стяга.

Спершу вони дуже боялися гармат. Згодом почали кидатися на них з палицями і часом захоплювали їх. Першою вони взяли добру бронзову гармату, яку назвали «Місіонером». Потім захопили другу, що лишилася ще від релігійних воєн, з вигравіруваними на ній гербом кардинала Рішельє і фігурою богородиці. Назвали цю гармату — «Марі-Жанна». Коли їх вибили з Фонтене, вони втратили «Марі-Жанну», біля якої їх полягло шістсот чоловік. Потім Фонтене знову було відбито з тим, щоб забрати назад «Марі-Жанну», і, прикрашену квітами, повезли її в свій табір під білим прапором із золотими ліліями, примушуючи всіх зустрічних жінок цілувати її.

Але двох гармат було мало. «Марі-Жанну» взяв Стоффле. Катліно, позаздривши, виступив із Пен-ан-Мож, дав бій Жалле і захопив третю гармату; Форе напав на Сен-Флоран і забрав четверту. Два інші ватажки, Шупп і Сен-Поль, придумали ще краще: вони нарobili гармат з дерев'яних колод, поставили при них манекени канонірів і з цією дерев'яною артилерією, з якої вони самі реготали, примусили синіх відступити до Марейля.

То була найкраща для них пора перемог. Пізніше, коли Шальбо розбив Ламарсоньєра, селяни ганебно втекли, покинувши на полі бою тридцять дві англійських гармати. В той час Англія утримувала французьких принців і допомагала вандейцям. Меліне в своєму донесенні від 31 березня пише: «Бойовий клич бунтівників: *«Хай живуть англійці!»*

Селяни грабували. Ці святенники були злодіями. Дикуни теж мають пороки. Через це їх рано чи пізно і підкоряє цивілізація. Пюїзе пише: «Я кілька разів ряту-

вав містечко Плелан від розграбування». А далі пояснює, чому він не вступив у Монфор: «Я навмисне пішов кружним шляхом, щоб уникнути пограбування домів якобінців». Вони пошарпали Шолле, погромили Шаллан. Зазнавши невдачі під Гранвілем, вони сплюндрували Вільдье. Вони називали *якобінською челяддю* тих селян, що пристали до синіх, і винищували їх особливо люто. Вони любили битися, як солдати, і різати, як розбійники. З особливою втіхою розстрілювали вони «череванів», тобто буржуа. Вони називали це «розговлятися». В Фонтене їхній священник Барботен убив якогось діда одним ударом шаблі. В Сен-Жермен-сюр-Ілль один із їхніх ватажків, дворянин, застрелив з рушниці прокурора громади і взяв собі його годинник. В Машкулі республіканців вбивали регулярно, по тридцять на день. Це тривало п'ять тижнів. Кожна така партія з тридцяти зваляся «чотками». Їх ставили спиною до викопаної ями і розстрілювали; іноді розстрілювані падали в яму ще живі — їх усе одно закопували. Жуберові, президентові округи, відпиляли руки. Полоненим республіканцям надівали на руки спеціально для того викувані кайдани з ріжучими краями. Їх вбивали десятками на міських майданах під переможні вигуки. Шаретт, що підписувався: «*Братерство. Рицар Шаретт*» і носив, як Марат, зав'язану на лобі хустку, спалив місто Порнік разом з жителями. В ті часи безпощадним був і Карр'є. Терор відповідав на терор. Бретонський повстанець мав вигляд грецького повстанця: коротка куртка, рушниця на перев'язі, набедреники, широкі, подібні до білої полотняної сорочки підштанки; «молодці» були схожі на клефтів¹. Андрі де-Ларошжаклен, двадцяти одного року, пішов на війну з палицею і двома пістолетами.

У вандейській армії налічувалося сто п'ятдесят чотири дивізії. Вони робили регулярні облоги міста. Три дні тривала облога Брессюїра. Страсної п'ятниці десять тисяч селян бомбардували Сабль розжареними ядрами. Їм вдалося за один день зруйнувати чотирнадцять таборів республіканського війська.

Під високою стіною Туара відбувався такий чудовий діалог між Ларошжакленом і одним хлопцем:

¹ К л е ф т и — грецькі повстанці, що на початку XIX століття боролися проти турків.

«—Шарль! — Я тут.— Підстав плечі, я виберусь на стіну.— Лізь.— Давай твою рушницю.— Бери». І Ларошжаклен вскочив у місто, і вони без драбин взяли ці башти, які раніше марно облягав Дюгесклен.

Патрон був їм дорожчий за лудор. Вони плакали, коли переставали бачити свою дзвіницю. Тікати не соромились, і начальники кричали їм: «*Кидайте черевики, але бережіть рушниці!*» Коли бракувало воєнних припасів, вони читали молитву і йшли добувати порох у ящиках республіканської артилерії. Пізніше д'Ельбе діставав його від англійців. Коли наближався ворог, вони ховали своїх поранених у високому житі або заростях папороті, а скінчивши бій, приходили по них.

Ніякої військової форми не було. Багато з них ходило у лахмітті. Селяни й дворяни одягались у що трапиться. Роже Муліньє носив тюрбан і доломан, захоплені в театральній костюмерні в Ла-Флеш. Шавельє де-Бовільє ходив у суддівській мантиї й жіночому капелюху поверх шерстяного ковпака. Всі носили пояси і білі шарфи з бантами. Кольором бантів визначалися чини. Стоффле мав червоний бант, Ларошжаклен — чорний. Вімпфен, напівжірондист, носив нарукавники.

В їх рядах були й жінки: пані де-Лескюр, що стала потім панею де-Ларошжаклен; Тереза де-Мольєн, та сама, що спалила список ватажків парафій; пані де-Ларошфуко, вродлива, молода, з шаблею в руках командувала селянами під час штурму головної башти замка Пюї-Руссо. І, нарешті, відома Антуанетта Адамс, яку називали «шевальє Адамс», така хоробра, що, взявши в полон, її розстріляли, але, з пошани до її відваги, не зв'язану. Цей епічний час був лютий. Люди скаженіли. Пані де-Лескюр заставляла свого коня ступати по тілах республіканців, які впали в бою,— по *мертвих*, як вона казала, а можливо, тільки поранених. Чоловіки іноді зраджували справу, жінки — ніколи.

Начальники були часто такі ж неуки, як і солдати. Де-Сапіно зовсім не знав орфографії, пишучи, робив силу помилок. Начальники ненавиділи одні одних, ватажки з долини кричали: «Геть отих розбійників з вершин!»

Кавалерії в них було мало, формувати її було важко. Пюїзо писав: «Селянин, який охоче віддав мені двох своїх синів, зразу стає суворим, коли я прошу одного

з його коней». Ферти, вила, коси, старі й нові рушниці, мисливські ножі, рожни, киї, дрюки із залізними кінцями і оббиті цвяхами,— така була їхня зброя. Деякі носили на грудях хрест з людських кісток. Нападали вони з голосними криками, раптом вискакуючи звідусюди,— з лісу, з-за горбів, з ровів,— оточували ворога, стріляли, кололи, рубали, били, нищили і зникали. Проходячи через республіканське місто, вони найперше зрубували Дерево Свободи¹, запалювали його і, побравшись за руки, танцювали навколо вогню. Всі переходи вони робили вночі. У вандейців було правило нападати завжди несподівано. Вони нишком проходили п'ятнадцять лье, не зім'явши і травинки. Увечері, після того, як начальники на военній раді визначали, де збиратися завтра, в якому місці напасти на пости республіканців, вони заряджали свої рушниці, мимрили молитву, скидали черевики і довгими колонами рушали босі через ліси, ступаючи по вереску й моху,— беззвучно, без єдиного слова, затримуючи подих. Так скрадаються в темряві коті.

VI. ДУША ЗЕМЛІ ПЕРЕХОДИТЬ У ЛЮДИНУ

Повстанців у Вандей налічувалося з жінками й дітьми не менш як п'ятсот тисяч чоловік. Півмільйона бійців — таку цифру подає Тіффен-де-Ларуарі.

Федералісти допомагали їм, Жіронда була спільницею Вандей. Ла-Лозер відрядив у «Діброву» тридцять тисяч чоловік. Вісім департаментів — п'ять у Бретані і три в Нормандії — об'єдналися в спілку. Евре, що побратався з Каном, мав своїх ставлеників у таборі бунтівників — мера Шомона і нотабля Гардамба: Бюзю, Горса і Барбару — в Кані, Бріссо — в Мулені, Шассана — в Ліоні, Рабо-Сент-Етьєна — в Німі, Мейяна і Дюшателю — в Бретані, всі ці люди роздмухували полум'я бунту.

Було дві Вандей: велика, що провадила лісову війну, і мала, яка воювала в чагарниках. У цьому був той відті-

¹ Йдеться про традицію посадки дерева, як символу визволення, що виникла в Північній Америці під час війни з Англією за незалежність. Звідти цей звичай перейшов до Франції, де після революції стали саджати дуби на знак того, що пробудилась Свобода.

нок, що давав змогу відрізняти Шаретта від Жана Шуана. Мала Вандея була простодушна, велика — розбещена. Краща була мала. Шаретт дістав титул маркіза, чин генерал-лейтенанта королівської армії і орден святого Людовіка. Жан Шуан лишився Жаном Шуаном. Шаретт наближається до типу бандита, Жан Шуан — до безкорисливого рицаря.

А щодо таких великодушних ватажків, як Боншан, Лескюр та Ларошжаклен, то їх участь у повстанні — помилка. Велика католицька армія була великим безглуздям. Поразка її була неминуча. Уявити тільки собі напад селянської стихії на Париж, облогу Пантеона об'єднаними силами кількох сіл, виспівування колядок та «господу помолимося», що заглушувало «Марсельезу», навала юрби дикунів на армію вчених! Це безумство дістало по заслугі під Мансом і Савене. Перейти Луару для Вандеї було неможливо. Вона здатна була на все, крім цього стрибка. Громадянська війна не війна завойовницька. Перехід через Рейн доповнює славу Цезаря і звеличує Наполеона, але вбиває Ларошжаклена.

Справжня Вандея — це Вандея у себе вдома. Там вона більше ніж невразлива, там вона невловима. Вандеець дома контрабандист, землероб, солдат, пастух, браконьєр, франтірер, козопас, дзвонар, селянин, шпигун, убивця, причетник, лісовий звір.

Ларошжаклен тільки Ахілл, Жан Шуан — Протей.

Вандейське повстання зазнало поразки. Багато повстань мало успіх, наприклад, швейцарське. Але між гірським повстанцем, як-от швейцарський, і повстанцем лісовим, як вандейський, різниця та, що майже завжди, через фатальний вплив оточення, один бореться за ідеал, а другий захищає забобони. Один ширяє в високості, другий плазує по землі. Один б'ється за все людство, другий — за свою відлюдність. Один прагне свободи, а другий — хоче відгородитись від світу. Один обстоює громаду, другий — парафію. «Громада! Громада!» кричали герої Мора. Один має справу з безоднями, другий — з трясовинами. Один — дитя пінявих потоків, другий — стоячих калюж, розсадників пропасниці. Один має над головою блакить неба, другий — чагарі. Один живе на сонячній верховині, другий — у тіні.

Зовсім неоднаково виховують людей верховини й низини.

Гора є цитадель, ліс — засідка; гора надихає сміливість, ліс — хитрість. Стародавні греки недарма оселили своїх богів на верховинах і сатирів у заростях. Сатир — це дикун, напівлюдина, напівзвір. Вільні країни мають Апенніни, Альпи, Піренеї, Олімп. Парнас — гора. Монблан був гігантським соратником Вільгельма Телля. За велетенською боротьбою людського розуму з темрявою, що цю сповнені індійські поеми, височать вдалині Гімалаї. Греція, Іспанія, Італія, Гельвеція — гірські країни. Кіммерія, Германія і Бретань — лісові. Ліс — це варварство.

§ Характер місцевості визначає багато людських вчинків. Вплив її більший, ніж здається. Коли бачиш похмурі краєвиди, хочеться виправдати людину і обвинуватити природу; в природі відчувається глухе підбурювання. Пустеля іноді має згубний вплив на совість, особливо совість мало освічену. Совість може бути гігантською, — тоді вона створює Сократів та Ісусів; совість може бути карликова, тоді вона створює Атреїв та Іуд. Дрібна совість легко стає плазуном. Похмурі ліси, колочі чагарники, терни, болота під заростями — фатальне для неї оточення; вона проймається в ньому лихими думками. Зорові обмани, незбагненні марева, тривога через неможливість визначити годину або місце викликають у людині той напівмістичний, напівзвірячий жах, який породжує у звичайні часи марновірства, а в бурхливу добу — звірячу лють. Галюцинації тримають факел, що освітлює дорогу до вбивства. Є щось запаморочливо-хмільне в розбої. Могутня природа має подвійний зміст, який просвітлює великі розуми і засліплює дикунів. Коли людина темна, коли пустиня сповнена для неї видіннями, тоді пільма самотності сполучається з пільмою розуму. І в людині відкривається безодня. Якись скелі, якись яри, якись хаші, якись галявини, що здаються моторошними у вечірній сутіні, можуть штовхнути людину на божевільні і жорстокі вчинки. Скидається, що є місця, злочинні з природи.‡

Скільки трагічного бачив похмурий горб між Беньйоном і Плеланом!

§ Широкі горизонти приводять душу до широких загальних ідей; горизонти обмежені породжують ідеї часткові, вузькі. Тому іноді люди великого серця можуть мати дрібний розум.‡ Доказ цього — Жан Шуан.‡

Ненависть часткових ідей до ідей загальних — в цьому вся причина боротьби проти прогресу.

Рідний край і батьківщина — ці слова підсумовують всю суть вандейської війни. Сутичка ідей місцевої і всезагальної. Селяни проти патріотів.

VII. ВАНДЕЯ ПРИВЕЛА БРЕТАНЬ ДО КРАХУ

Бретань — стара бунтарка. І кожен раз протягом двох тисяч років правда була на її стороні, коли вона повставала. А в останній раз — ні. Та, проте, чи боролася вона проти революції чи проти монархії, проти представників республіки чи проти герцогів та перів, проти випуску асигнацій чи проти соляного податку; хоч би хто провадив боротьбу, чи Нікола Рапел, Франсуа Ла-Ну, капітан Плювіо та пані де-Лагарнаш, чи Стоффле, Кокеро та Лешандельє де-П'єрвіль, під проводом Рогана проти короля чи під проводом Ларошжаклена за короля, — Бретань завжди провадила, по суті, одну війну — війну місцевого духу проти духу центрального.

Старовинні провінції були ставом. Для цієї стоячої води проточність була відворотна, подих вітру не відсвіжував її, а тільки каламутив. Франція закінчувалась у Фіністері, тут був край поля, залишеного для людини, тут спинявся поступ поколінь. «Стій!» кричав землі океан. «Стій!» кричало варварство цивілізації. Щоразу, коли центр, Париж, давав новий поштовх, — однаково, чи походив він від королівської влади, чи від республіки, чи спрямований був до деспотизму, чи до волі, — Бретань злісно најжувалася. Дайте нам спокій! Що ви від нас хочете? Низина брала в руки вила, «Діброва» — карабіни. Всі наші заходи, кожна наша ініціатива в справах освіти й законодавства, наші енциклопедії, наша філософія, наші генії, все, чим ми пишаємося, розбивалися в порох, наштовхнувшись біля підступів до Бретані на Гуру. Сполох у Базужі погрожує Французькій революції, пустир Гау повстає проти наших бурхливих народних зборів, і дзвіниця О-де-Пре оголошує війну башті Лувра.

Трагічна глухота.

Вандейське повстання — зловісне непорозуміння.

Величезна заповзятливість, титанічний виступ, нечу-

вано страхітливий бунт, приречений тільки на те, щоб лишити в історії одне лиш слово — Вандея,— уславлене, але чорне слово. Вандея готова була на самогубство заради того, чому вже прийшов кінець. Вандея приносила себе в жертву егоїзмові, віддавала свою безмежну мужність заради боягузів. Це боротьба без стратегії, без тактики, без плану, без мети, без вождя, без відповідальності, боротьба, що показала, до якої міри воля може бути безсила; боротьба рицарська й дика. Тупе безглуздя, що породжувало загату темряви проти світла; нецтво, що чинило опір істині, справедливості, праву, розумові, свободі,— опір тривалий і безглуздий. Восьмилітній жах, розгром чотирнадцяти департаментів, спустошення полів, знищення врожаїв, спалення сіл. зруйнування міст, пограбування будинків, вбивство жінок і дітей, факел у стріхах, меч у серцях, страх цивілізації, надія пана Пітта *,— така була ця війна, несвідомий замах на батьковбивство.

А в кінцевому результаті, довівши необхідність пробити всебічно стару бретонську темряву, пронизати ці чагарники ясним промінням світла, Вандея сприяла прогресові. Катастрофи мають дивну властивість — у свій страшний спосіб повертати все на краще.

ТРОЄ ДІТЕЙ

I. PLUS QUAM CIVILLA BELLA¹

Літо 1792 року було дуже дощове; літо 1793 року — дуже гаряче. Через громадянську війну в Бретані настало бездоріжжя. Але, завдяки гарній годині, по ній усе-таки їздили. Найкращою дорогою є суха земля.

Наприкінці одного ясного липневого дня, десь через годину після заходу сонця, біля маленького постоялого двору при в'їзді до Понторсона спинився вершник, що прибув з боку Авранша. Постоялий двір звався «Круа-Браншар», і ще зовсім недавно на його вивісці можна було прочитати: «Є добрий розливний сидр».

Цілий день було жарко, а надвечір знявся вітер.

Подорожній був у простому плащі, що вкривав круп його коня, і в крилатому капелюсі з трикольоровою кокардою (на це могла зважитися тільки смілива людина, бо в цій країні засідок і пострілів з-за рогу кокарда правива за добру мішень). Поли плаща, застебнутого на шії, розходились, не закриваючи рук, і було видно трикольоровий пояс, з-за якого стирчали рукоятки пістолетів. З-під плаща виглядав кінчик шаблі.

Коли кінь спинився, двері відчинилися, і вийшов господар з ліхтарем у руці. Була саме така пора дня, коли надворі ще досить видно, а у хаті вже темно.

Господар глянув на кокарду і спитав:

— Ви спинитесь тут, громадянине?

— Ні.

¹ Більш ніж громадянська війна (лат.).

- А куди ж ви їдете?
- В Доль.
- Слухайте, краще повертайтеся у Авранш або ли-
шайтесь у Понторсоні.
- Це ж чому?
- Бо в Долі йде бій.
- А! — сказав вершник.
- Потім додав:
- Дайте вівса моему коню.
- Господар приніс корито, висипав мішок вівса і роз-
гнуздав коня, що, форкнувши, почав їсти.
- Розмова тимчасом продовжувалася.
- Скажіть, громадянине, це кінь реквізований?
- Ні.
- Значить, ваш?
- Так. Я його купив.
- Звідки ви їдете?
- З Парижа.
- Мабуть, кружним шляхом?
- Так.
- Я так і думав. Дороги ж усі відрізані. Але пошта
ще ходить.
- Тільки до Алансона. Я лишив пошту там.
- А! Скоро у Франції не буде пошти. Коней обмаль.
За тристафранкового коня платять шістсот франків,
а корму й не до купишся. У мене самого була пошта,
а тепер от держу постійний двір. З тисячі трьохсот
тринадцяти начальників пошт двісті вже подали у від-
ставку. А платили за подорож уже по новому тарифу?
- Так, нові тарифи введено з першого травня.
- По двадцять су за милю в кареті, дванадцять су
в кабріолеті і п'ять су в фургоні. Ви купили цього коня
в Алансоні?
- Так.
- І ви їхали цілий день?
- З самого світанку.
- А вчора?
- І вчора, і позавчора.
- Я це бачу. Ви їхали через Домфрон та Мортен?
- І через Авранш.
- Послухайте мене, вам слід відпочити, громадя-
нине. Ви ж, певно, стомились, та й кінь зовсім зморений.
- Коні мають право втомлюватися, а люди ні.

Господар знову пильно глянув на подорожнього. У того було серйозне суворе обличчя, обрамлене сивим волоссям.

Хазяїн глянув на дорогу, пустинну, доки сягало око, і сказав:

— І ви подорожуєте отак самі?

— Я маю охорону.

— Де ж вона?

— Моя шабля і пістолети.

Корчмар приніс відро води, щоб напоїти коня, і, поки кінь пив, господар розглядав подорожнього й казав сам собі: «Все-таки він скидається на священика».

Вершник спитав:

— Ви кажете, що в Долі йде бій?

— А так. Мабуть, тепер уже почався.

— Хто ж з ким б'ється?

— Один колишній проти другого колишнього.

— Як ви сказали?

— Я кажу, що один колишній, який стоїть за республіку, б'ється проти другого колишнього, який бореться за короля.

— Але ж короля вже немає.

— Є малий. І найкумедніше те, що ці два колишні — родичі.

Вершник уважно слухав. Господар продовжував:

— Один молодий, другий старий. Двоюрідний онук бореться з своїм дідом. Дід — рояліст, а внук — патріот. Дід командує білими, а внук — синіми. О, вони не помилують один одного! Це війна на смерть.

— На смерть?

— Так, громадянине, на смерть. Стривайте, хочете глянути, якими люб'язностями вони частують один одного? Ось одна об'ява з тих, які старий примудряється розклеювати повсюди, — на всіх домах і деревах, і ось на моїх дверях теж.

Господар підніс ліхтар до аркуша паперу, наклеєного на одну з половинок дверей; об'ява була надрукована дуже великими літерами, і верхівець із свого коня зміг прочитати:

«Маркіз де-Лантенак має честь повідомити свого трюорідного онука, пана віконта Говена, що, коли панові маркізові пощастить захопити його особу, він звелить розстріляти пана віконта».

— А от,— продовжував господар,— і відповідь.

Він повернувся і освітив ліхтарем другу об'яву, приклеєну на другій стулці дверей. Подорожній прочитав:

«Говен попереджає Лантенака, що коли захопить його, то розстріляє».

— Учора,— сказав господар,— приліпили першу на моїх дверях, а сьогодні вранці — другу. Відповіді не довго довелося ждати.

Подорожній, півголосом і наче говорячи до себе самого, промовив кілька слів, які корчмар хоч і розчув, та не зрозумів:

— Так, це більше, ніж міжусобна війна, це війна рідина. Хай буде так, це добре. Велике оновлення народів варте такої ціни.

І подорожній підняв руку до капелюха і, пильно дивлячись на другу об'яву, віддав їй честь.

Господар продовжував:

— Бачите, громадянине, річ ось у чому. В містах і великих містечках стоять за революцію, а на селі — проти. Чи краще сказати — міста в нас французькі, а селища — бретонські. Це війна городян із селянами. Селяни називають нас череваними, а ми їх — тюхтіями. Аристократи і священники з ними.

— Не всі,— озвався вершник.

— Звичайно, не всі, громадянине. Адже ось тут віконт пішов проти маркіза.

І він додав про себе: «І я певен, що розмовляю з священником».

Вершник продовжував:

— І хто з цих двох перемагає?

— Поки що віконт. Але йому важко. Старий крутої владі. Обидва вони з роду Говенів — тутешніх дворян. Їхній рід розділився на дві парості. Старшу очолює маркіз де-Лантенак, а молодшу віконт Говен. Тепер ці дві парості б'ються. У дерев цього не буває, а в людей трапляється. Маркіз де-Лантенак всемогутній у Бретані, для селян — це принц. Того ж дня, коли він зійшов на берег, до нього відразу пристало вісім тисяч чоловік. За тиждень піднялося триста парафій. Якби він захопив хоч клаптик побережжя, англійці вже були б тут. На щастя, підоспів Говен, його онук,— він командує республіканським загоном,— і дав відсіч своєму дідові.

Крім того, теж на наше щастя, Лантенак, коли прибув сюди, то перебив силу полонених, а між ними звелів розстріляти і двох жінок, одна з яких мала трьох дітей, що їх усиновив батальйон Червоного Ковпака. Їх небагато лишилося, цих парижан, але то завзяті бійці. Отож вони влилися в загін, яким командує Говен. Білих так і змінтають. Вони хочуть помститися за ту жінку і відібрати дітей. Що старий зробив з малюками, нікому не відомо. Це й доводить до люті паризьких гренадерів. Коли б тут не були замішані діти, війна могла б бути інша. Віконт — хоробрий і добрий молодий чоловік. Але старий маркіз — жахливий. Селяни називають це війною святого Михаїла проти Вельзевула. Ви, може, знаєте, що святий Михаїл вважається ангелом-хранителем цього краю. Посеред моря в бухті є його гора. Розповідають, що він повалив диявола і закопав його недалеко звідси під другою горою, яка зветься Томбелен.

— Так,— пробурмотів верхівець.— Tumba Belini, могила Ваала, Вельзевула тобто.

— Ви, як я бачу, добре поінформовані.

Він подумав: «Він знає латинську мову; певна річ,— священик». А вголос додав:

— Так от, громадянине, для селян ця війна — продовження боротьби між святим Михаїлом і Вельзевулом. Безперечно, що для них святий Михаїл — це генерал роялістів, а Вельзевул — командувач патріотів. Але коли є на світі диявол, то це Лантенак, а коли є ангел, то це Говен. Попроїсти не хочете, громадянине?

— У мене є фляжка з вином і краєць хліба. Але ж ви мені так і не сказали, що діється в Долі.

— А ось що. Говен командує експедиційним загоном побережної армії. Лантенак мав на меті скрізь підняти повстання, об'єднати Нижню Бретань з Нижньою Нормандією, відкрити двері Пітту і підтримати велику двохсоттисячну вандейську армію двадцятьма тисячами англійців і двома сотнями тисяч селян. Говен розбив цей план. Він тримає побережжя, відтісняючи Лантенака в глиб країни, а англійців у море. Лантенак недавно був тут, але Говен його звідси вибив, забрав у нього Пон-о-Бо, прогнав його з Авранша, з Вільдьє і перегородив шлях у Гранвіль. Тепер він хоче загнати Лантенака в Фужерський ліс і там оточити. Досі все йшло гаразд. Говен ще вчора був тут із своїм загоном. Раптом три-

вога. Старий — досвідчений вояка, і він звернув убік, — як виявилось, пішов на Доль. Якщо він захопить Доль і встановить на Дольській горі батарею, — а гармати він має, — то, значить, тут, на цій ділянці узбережжя, англійці зможуть висадити десант. Тоді все пропало. Не можна було гаяти і хвилини. Говен чоловік з головою. Ні з ким не радячись, не чекаючи ніяких наказів, він наказав сідлати коні, підготувати гармати, зібрав свій загін, витяг шаблю і вирушив у путь. От і вийшло, що Лантенак кинувся на Доль, а Говен на Лантенака. У Долі ці два бретонські лоби стукнуться. Удар буде сильний. Вони тепер уже там.

— Скільки часу треба, щоб доїхати до Доля?

— Військо з обозом ітиме не менш як три години. Але вони вже там.

Подорожній, прислухаючись, сказав:

— Справді, здається, чути гарматні постріли.

Господар і собі прислухався.

— Так, громадянине. І з рушниць стріляють. Чуєте, наче роздирають полотно. Доведеться вам, мабуть, зачувати тут. Туди зараз поспішати не варто.

— Я не можу затримуватись. Мені треба їхати далі.

— Даремно. Я не знаю, які там у вас справи, але їхати в той бік дуже небезпечно. Хіба що йдеться про найдорожче для вас у світі...

— Саме про це і йдеться, — відповів вершник.

— ...Скажімо, про вашого сина...

— Майже що так, — сказав верхівець.

Корчмар підвів голову і сказав собі в думці:

«А все-таки мені здається, що це священик». Потім, подумавши трохи, вирішив: «А втім, буває, що і священики мають дітей».

— Загнуздайте мого коня, — сказав подорожній. — Скільки я вам винен?

І розплатився.

Господар поставив корито й відро до стіни і знову підійшов до вершника.

— Коли ви вже вирішили їхати, то послухайте моєї поради. Ясно, що ви їдете в Сен-Мало. То не їдьте через Доль. Є дві дороги — одна через Доль, а друга понад морем. Друга не довша. Дорога понад морем іде на Сен-Жорж-де-Бреень, на Шер'є та Ірель-ле-Вів'є. Ви лишите Доль із південного боку і Канваль — з північного.

Послухайте мене, громадянине,— коли виїдете на кінець цієї вулиці, повертайте праворуч, на Сен-Жорж, а не ліворуч, на Доль. Бо в Долі ви потрапите прямо в пекло. Беріть праворуч!

— Дякую за пораду,— сказав подорожній,

І пришпорив свого коня.

Вже стемніло, і він скоро зник у долині.

Коли подорожній доїхав до кінця вулиці, до нього долинув голос корчмаря:

— Беріть праворуч.

Та вершник повернув ліворуч.

II. ДОЛЬ

Доль, «іспанське місто Франції і Бретані», як його іменують стародавні грамоти,— це не місто, а одна вулиця. Широка стара готична вулиця, обабіч якої безладно стоять будинки з дерев'яними колонами; вони не становлять одної лінії, а створюють десятки заулків і тупиків. Решта містечка — це лабіринт вуличок, що відходять від цієї центральної вулиці і вливаються в неї, як струмки в річку. Це місто зовсім відкрите з усіх сторін і розташоване біля підніжжя Дольської гори; витримати облогу місто б не могло. А вулиця могла. Виступаючі фасади будинків, які можна було бачити ще п'ятдесят років тому, і два ряди колон, що оточували її, робили її надійною для оборони. Кожен будинок був фортецею, які доводилось брати одну за одною. Майже посередині вулиці розміщався старий ринок.

Господар постоялого двору «Круа-Браншар» не помилився: в ту мить, коли він розмовляв з подорожнім, у Долі йшов запеклий бій. Жорстокий нічний поєдинок спалахнув у місті між білими, що захопили місто зранку, і синіми, що наспіли ввечері. Сили вони мали нерівні: білих було шість тисяч, синіх — тільки півтори,— але завзяття — однакове. І дивна річ — саме півтори тисячі атакували шість тисяч.

З одного боку — юрба, з другого — дисципліноване військо. З одного боку шість тисяч селян, з вишитим на шкіряних куртках серцем Ісуса, з білими стрічками на круглих капелюхах, з євангельськими реченнями на нарукавниках, з чотками біля поясів, озброєні здебільшого

вилами замість шабель та рушницями без багнетів. Вони віршовками тягли за собою гармати, були погано одягнені, погано дисципліновані, погано озброєні, але фанатичні, готові до всього і здатні на все. З другого боку — півтори тисячі солдатів у трикутних капелюхах з триколовими кокардами, у довгополих камзолах із законтами, на яких перехрещувалися портупей, з добрими тесаками за поясом і з довгими багнетами на рушницях, — вимуштровані, звичні до правильного строю й дисципліни, слухняні й завзяті, люди, що вміють і підкоряться, і при потребі командувати, теж волонтери, але волонтери батьківщини, хоч і обірвані, без чобіт. За монархію стояли рицарі-мужики, за республіку — босоногі герої. І в кожного з цих двох військ душею був командир — у роялістів — старий, у республіканців — молодий чоловік. З одного боку Лантенак, з другого — Говен.

В революції, поряд з молодими гігантами, як Дантон, Сен-Жюст і Робесп'єр, є також молоді ідеалісти, як Гош і Марсо. До цих останніх належав і Говен.

Говенові було тридцять років. Він мав постать Геркулеса і суворі очі пророка, а сміявся по-дитячому. Він не курив, не пив вина, не лаявся. У походах завжди мав при собі дорожній несесер, дуже дбайливо доглядав нігті, зуби і старанно розчісував темну розкішну шевелюру. На привалах він сам витрушував свій командирський мундир, пробитий кулями і сірий від пилуки. Він завжди одчайдушно кидався в бій, але ні разу не був поранений. Його дуже м'який голос міг, проте, звучати різко й владно, коли він командував. Він подавав приклад солдатам — спав на землі, закутавшись у свій плащ, поклавши свою гарну голову на камінь, під вітром, під дощем, під снігом. Це була душа героїчна і невинна. З шаблею в руці він ставав невпізнаним. Була в ньому якась жіночність, що на полі бою особливо жахає.

До того ж це був мислитель і філософ, молодий мудрець. Алквіад для тих, хто його бачив; Сократ для тих, хто його чув. І в тій великій імпровізації, що зветься Французькою революцією, цей молодий чоловік відразу ж виріс у полководця.

Загін, сформований за взірцем римських легіонів, був ніби цілою маленькою армією, що мала всі види зброї. Вона складалася з піхоти й кавалерії, в ній були розвідники, сапери, понтонери; мала гармати, як рим-

ський легіон — катапульти. Три гармати надавали загонові сили, не зменшуючи її рухливості.

Лантенак теж був полководець, ще кращий. Він був водночас і обережніший, і сміливіший. Справжні старі герої більш розважливі, ніж молоді, бо для них давно вже минув світанок життя, і сміливіші, бо ближчі до смерті. Що їм втрачати? Майже нічого. Звідси відчайдушно смілива, а разом обдуманна тактика Лантенака. Але загалом у цьому завзятому змаганні старого з молодим майже завжди брав гору Говен. Тільки тому, певно, що йому більше щастило. Всяке щастя, як і щастя воєнне, випадає на долю молодості. Адже перемога все-таки подібна до жінки.

Лантенак дуже лютився на Говена, передусім тому, що Говен його бив, а до того ж тому, що був його родичем. Чого це спало на думку бути якобінцем Говенові, цьому хлопчиськові, до того ж його спадкоємцеві (бо маркіз не мав дітей), його майже рідному внукові?! «Ех,— говорив цей майже рідний дід,— якщо тільки він потрапить до моїх рук, то я вб'ю його, як собаку!»

Зрештою, республіці чимало турбот завдав маркіз де-Лантенак. Тільки-но він висадився на берег, як змусив усіх тремтіти перед ним. Його ім'я покотилося по Вандеї, наче грім порохового вибуху, і він одразу став центром повстання. В таких бунтах, коли всі заздрять один одному і кожен має свій куш чи свій яр, з'являється людина, яку всі визнають за вищу, вона об'єднує розпорошених рівних ватажків. Майже всі лісові командири приєдналися до Лантенака, його слухалися і ближні, і дальні. Один тільки покинув його — Гавар, що приєднався перший. Чому це сталося? Бо він був довіреною особою. Він знав усі таємні задуми і поділяв усі плани попередньої системи громадянської війни, які Лантенак відкинув або замінив новими. Довірена особа не передається в спадщину. Черевик Ла-Руарі не прийшовся по нозі Лантенакові, і Гавар пішов до Боншана.

Лантенак у воєнній справі належав до школи Фрідріха II; він умів сполучати велику війну з малою, тобто регулярну з партизанською. Він і чути не хотів про «безладну масу», якою була католицька королівська армія — юрба, приречена на знищення, але не визнавав і дрібних сутичок у лісах та чагарниках, бо це годиться для наскоків, але не для рішучого удару. Партизанська

війна не вирішує кінця війни або вирішує в поганий бік. Починається з нападу на республіку, а закінчується пограбуванням проїжджих. Лантенак не визнавав бретонської війни — ні прийомів боротьби з ворогом в чистому полі, прихильником яких був Ларошжаклен, ні способів «лісної війни» Жана Шуана. Лантенак не хотів ні вандейщини, ні щуанства. Він хотів справжньої війни — використовувати для нападів селян, але спиратися на солдатів. Лантенаку потрібні були селянські банди для стратегії і солдатські полки — для тактики. Для несподіваних атак, засад і наскоків чудовими були, на його думку, ці сільські армії, що можуть миттю зібратися і враз розсипатися по кущах. Але вони були занадто текучі, нестійкі. В його руках вони були наче вода, яку не втримаєш. Він хотів створити міцну основу для цієї плинної і безладної війни, хотів долучити до дикої лісової армії регулярне військо, що стало б віссю для селянських виступів. Це була глибоко вірна і страшна думка. Якби вона здійснилась, Вандея стала б непереможною.

‡ Але де взяти регулярне військо? Де взяти солдатів? Де взяти полки? Де взяти готову армію? В Англії. Звідси настирлива ідея Лантенака: дати змогу висадитись англійському десантові. Так капітулює партійна совість: за білою кокардою він не бачив червоного англійського мундира. Лантенак мав тільки одну думку: захопити клапоть побережжя і віддати його Піттові. От чому, дізнавшись, що в Долі немає республіканських військ, він кинувся туди, щоб закріпитися на Дольській горі, а значить і на побережжі.

Місце було обрано добре. Гармати з Дольської гори змели б Френуа, що лежав праворуч, і Сен-Брелад з лівого боку, не підпустили б Канкальську ескадру і очистили б для десанту весь берег від Ра-сюр-Куенон до Сен-Мелуар-дез-Онд.

Щоб здійснити цю вирішальну спробу, Лантенак привів з собою понад шість тисяч чоловік — все, що було найкращого в цих бандах, які він мав у своєму розпорядженні, і всю свою артилерію — десять шістнадцятифунтових кулеврин¹, одну восьмифунтову і одну чотирифунтову полкову гармату. Він думав поставити на

¹ Кулеврина — довга старовинна польова гармата.

Дольській горі сильну батарею, вважаючи, що тисяча пострілів із десяти гармат зробить більше, ніж півтори тисячі пострілів з п'яти гармат.

Успіх здавався безсумнівним. Він мав шість тисяч чоловік. Можна було побоюватися з боку Авранша тільки Говена, що мав півтори тисячі чоловік, а з Дінана — Лешеля. Лешель, щоправда, мав двадцять п'ять тисяч чоловік, але був на віддалі двадцяти льє. Отже, Лешель не становив загрози для Лантенака, а Говен хоч і був близько, мав малий загін. Додамо, що Лешель був дурень і згодом згубив свій двадцятип'ятитисячний загін на пустирях Круа-Батайля, заплативши за свою поразку самогубством.

Отже, Лантенак був певен в успіху. Його вступ у Доль був раптовий і швидкий. Маркіз Лантенак мав славу людини крутої, всі знали його немілосердність. Ніхто й не думав чинити опір. Перелякані жителі позамикалися в своїх домах. Шість тисяч вандейців розташувалися в місті по-сільському безладно, як на ярмарку, фуражирів не було, про постій ніхто не подбав, — розмістилися де попало, варили їжу під відкритим небом, ходили по церквах, замінивши рушницю на чотки. Лантенак з кількома артилерійськими офіцерами негайно поїхав оглядати Дольську гору, лишивши своїм заступником Гуж-ле-Брюана.

Цей Гуж-ле-Брюан залишив деякі сліди в історії. У нього було два прізвища: «Згуба синіх», дане за жорстокі розправи з патріотами, і «Іманус». *Imâpus* — від старовинного нижньонормандського слова *immanis*, яке означає нелюдськи бридку істоту, демона, сатира, що наближається до божества по тому жаху, який вона викликає. В одному старому рукопису говориться: «*d'unes daeux iers j'vis l'imâpus*» — «Вчора своїми очима я бачив Імануса». Гуж-ле-Брюана прозвали Іманусом, бо він був невимовно огидний на вигляд, вселяв жах самим своїм виглядом. Навіть старі люди Діброви нині вже не пам'ятають ні хто такий був Гуж-ле-Брюан, ні що означає «Згуба синіх». Але вони неясно пригадують Імануса. Це ім'я примішується до місцевих переказів. Про Імануса ще говорять у Треморелі та в Плюмога, селах, де Гуж-ле-Брюан залишив по собі криваві сліди. У Вандеї всі інші були дикуни, Гуж-ле-Брюан був варвар. Він, ніби кацик, був увесь татуйований хрестами

й ліліями. На його лиці відбивалася його надприродно огидна душа, не подібна до будь-якої іншої людської душі. Він був хоробрий, як диявол, у бою і жорстокий, як сатана, після бою. В його серці якось сполучалися здатність до цілковитої відданості і до дикої несамовитості. Чи мислив він? Мислив, але так, як плазує змія — спірально. Він мав за вихідну точку героїзм і приходив до вбивства. Не можна зрозуміти, чим керувався він у своїх вчинках, що часом були грандіозними у своїй потворності. Він був здатний на найжахливіші несподіванки.

Звідси і це страхітливе прізвисько — Іманус.

Маркіз де-Лантенак покладався на його жорстокість.

І правда, жорстокість Імануса була надзвичайна. Зате в стратегії і тактиці він був слабшим і, можливо, маркіз зробив помилку, призначивши його своїм заступником. Так чи інакше, а він доручив Іманусу командування і нагляд за табором.

Гуж-ле-Брюан, більш солдат, ніж командир, міг скоріше вирізати цілий клан, ніж охороняти місто. Проте він усюди виставив варту.

Увечері маркіз де-Лантенак, оглянувши місце, де він збирався встановити батарею, і повертаючись у Долю, почув раптом гарматний постріл. Він придивився. Червоний дим підіймався над головною вулицею. Стався раптовий напад. У місті йшов бій.

Маркіза нелегко було здивувати, проте він був вражений несподіванкою. Хто б це міг бути? Тільки не Говен. На четверо дужчих не нападають. Може, це Лешель? Але стільки пройти?.. Поява Лешеля була неімовірна, поява Говена — неможлива.

Лантенак пришпорив коня. По дорозі він зустрічав людей, які втікали з Доля. Вони не тямалися з страху і на його запитання тільки кричали: «Сині! Сині!» Коли Лантенак добрався до міста, становище було дуже погане.

От що сталося.

III. МАЛЕНЬКІ АРМІЇ І ВЕЛИКІ БОЇ

Увійшовши в Долю, селяни, як уже говорилося, розсипалися по місту, кожен куди схотів. Так буває, коли підкоряєшся «з дружби», як казали вандейці. Така дисципліна створює героїв, але не солдатів. Вандейці по-

ставили свої гармати та ящики з боеприпасами під склепіння старого ринку, а самі заходилися їсти, пити й перебирати чотки. Потім полягали покотом просто на вулиці, захарастивши її всю і не дбаючи про охорону. Коли зайшла ніч, більшість із них поснули, поклавши голови на свої торби. З деякими були і їхні жінки, бо бретонські селянки часто йшли за чоловіками; у Вандей вагітні жінки бували шпигунками.

Липнева ніч була тепла й тиха; зорі сяяли в чорносиній безодні неба. Увесь цей бівуак, що скидався більше на караван, який спинився на ночівлю, ніж на військовий табір, почав мирно дрімати. Раптом ті, що не встигли поснути, побачили при світлі зірок жерла трьох гармат, наставлених прямо на них з одного кінця великої вулиці.

Це був Говен. Він зненацька захопив варту, увійшов у місто і зайняв своєю колоною край вулиці.

Один із селян підвівся, крикнув: «Хто йде?» і вистрелив з рушниці. Відповіддю був постріл з гармати. Потім знялася шалена стрілянина з рушниць. Вся поснула ватага враз схопилася. Жорстоким удар. Заснути під зорями, а прокинутися під гарматними ядрами.

Перший момент був жахливий. Немає нічого трагічнішого, як метушня переляканого натовпу. Вандейці кинулися до зброї, вони кричали, бігли, багато з них падало. Захоплені зненацька, люди не тямали, що роблять, стріляли в своїх. Сполохані люди вибігали з будинків, потім поверталися назад, знову вискакували і безглуздо тупцяли в самій середині колотнечі, збільшуючи розгартіяш. Батьки кликали дітей і одне одного, діти кликали батьків. Все перемішалось в цьому зловісному нічному бою. Кулі з свистом прорізали темряву ночі. З усіх кутків лунали постріли. Дим оповивав це загальне безладдя, яке ще збільшувалося від тиску фургонів та возів. Перелякані коні іржали, брикались, ставали цапа. Поранених топтали, з землі лунали розпачливі зойки й стогони. Деякі сторопіли з жаху. Офіцери й солдати шукали одні одних. І поряд з усім цим — дивна тупа байдужість. Якась жінка годувала груддю немовля, сидячи біля стіни, до якої притулився її чоловік; у чоловіка була перебита нога, проте він, хоч стікав кров'ю, стріляв навмання в темряву, спокійно заряджаючи свій карабін. Деякі, лежачи на животі, стріляли з-під возів.

Часом здіймався дикий галас. Але все покривав грім гарматних вибухів.

Здавалось, ніби рубають ліс: люди, як дерева, падали один на одного. Військо Говена, стоячи за прикриттям, стріляло влучно і майже не мало втрат.

Тимчасом відважна, хоч і безладна ватага селян опам'яталася і взялася до оборони. Вони зібралися біля ринку — кам'яної озії з цілим лісом колон. Тут вони підбадьорилися — все, що нагадувало ліс, надавало їм певності. Іманус, скільки міг, старався заступити відсутнього Лантенака. У них була артилерія, та, на великий подив Говена, вони не стріляли з гармат. Це сталося тому, що артилерійські офіцери пішли з маркізом оглядати Дольську гору, а решта не знала, як орудувати кулевринами та іншими гарматами. Зате вони обсіпали кулями синіх, що стріляли в них з гармат. На картеч вандейці відповідали пострілами з рушниць. Тепер вони мали прикриття. Зібравши всі вози, ящики, прикотивши бочки, які були в ринку, селянські бунтарі спорудили своерідну барикаду з просвітами для карабінів і розпочали убійчий огонь. Все це робилося швидко. За якісь чверть години ринок перетворився в неприступну фортецю.

Становище ставало для Говена серйозним. Це раптове обернення ринку на фортецю було для нього несподіваним. Селяни засіли там густою масою. Говенові вдалося зненацька їх захопити, але не розбити. Він зліз з коня. Міцно стискаючи в руці шпагу, Говен стояв, освітлений факелом, що палав на його батареї, і, схрестивши руки на грудях, уважно вдивлявся в темряву. Його висока освітлена постать була мішенню для оборонців барикади, але він не думав про це, не помічав, що круг нього роєм літають кулі.

Проти карабінів Говен мав гармати, а ядро завжди бере, кінець кінцем, гору над кулею. Перемагає той, хто має артилерію. Його батарея мала добру обслугу і забезпечувала його перевагу.

Раптом наче блискавка саянула з-за темної барикади, пролунав удар грому, і ядро пробило стіну будинка над головою Говена. Барикада відповідала гарматами на гармати.

Що сталося? Становище змінилося. Артилерія була тепер не тільки з одного боку.

Друге ядро, слідом за першим, врізалось в мур зовсім близько біля Говена. Третє зірвало з нього капелюх.

Ядра були великого калібру. Стріляли з шістнадцятифунтових гармат.

— У вас ціляться, командир,— закричали артилеристи і погасили факел.

Говен задумливо підняв капелюх.

Хтось справді цілився в нього. Це був Лантенак.

Маркіз прибув на барикаду з протилежного боку. До нього підбіг Іманус.

— Монсенйор, на нас несподівано напали.

— Хто?

— Я не знаю.

— Дорога на Дінан вільна?

— Я думаю, що вільна.

— Треба почати відступ.

— Він уже почався. Багато вже кинулося врозтіч.

— Треба не тікати, а відступати. Чому ви не пустили в хід артилерію?

— Всі втратили голову, крім того,— не було артилерійських офіцерів.

— Я сам іду зараз на батарею.

— Монсенйор, я вирядив дорогою на Фужер все, що можна було з обозу, жінок і все зайве. Що робити з трьома полоненими малюками?

— А! З тими дітьми?

— Так.

— Це наші заложники. Відправте їх у Тург.

Сказавши це, маркіз пішов на барикаду. Все змінилося, коли прийшов командувач. Барикада була погано пристосована для артилерії, місця було тільки для двох гармат. Маркіз поставив дві шістнадцятифунтові кулеврини, для яких поробили амбразури. Нахилившись до амбразури, щоб роздивитись ворожу батарею, Лантенак раптом побачив Говена.

— Це він! — скрикнув маркіз.

Він сам зарядив гармату, націлив і вистрелив.

Тричі цілив він у Говена і не влучив, за третім разом йому тільки вдалося зірвати з нього капелюх.

— Шкода,— пробурчав Лантенак.— Якби трохи нижче, злетіла б і голова. Ну, гаразд.

І, повернувшись до канонірів, крикнув.

— Вогонь!

Говен теж був не менш заклопотаний. Його становище погіршало. З барикади стріляли гармати. Хто знає, чи не перейдуть її оборонці до нападу самі? Проти нього, якщо не лічити вбитих, поранених та втікачів, було щонайменше п'ять тисяч бійців, а в нього — найбільше тисяча двісті. Що станеться з республіканцями, якщо ворог помітить, яка мізерна їх кількість? Тоді ролі зміняться. Тепер вони нападають, а тоді муситимуть оборонятися. Якщо тільки вандейці зроблять вилазку, все загинуло.

Що робити? Нічого було тепер і думати прямо атакувати барикаду. Тисяча двісті чоловік не можуть вибити із захищеного місця п'ять тисяч. Нападати було неможливо, але неможливо було й чекати. Треба було кінчати. Але як?

Говен був тутешній, він знав місто. Він знав, що позад ринку, де засіли вандейці, є цілий лабіринт вузьких і покручених провулків.

Він повернувся до свого заступника, хороброго капітана Гешана, який згодом уславився тим, що очистив від бунтівників Консізький ліс, батьківщину Жана Шуана, і, перегородивши їм шлях до Шенського ставу, не дав їм здобути Бурнеф.

— Гешан, передаю командування вам. Підтримуйте якнайсильніший вогонь. Тримайте барикаду під гарматним обстрілом. Щоб уся їх увага зосередилась на вас.

— Розумію,— відповів Гешан.

— Зберіть усю колону, звеліть зарядити рушниці і бути готовими до атаки.

І додав кілька слів Гешанові на вухо.

— Буде зроблено,— відповів Гешан.

— Всі наші барабанщики цілі?

— Всі.

— У нас їх дев'ять. Двох лишіть собі, сім дайте мені.

Семеро барабанщиків мовчки виступили вперед і вистроїлись перед командиром. Тоді Говен крикнув:

— Батальйон Червоного Ковпака, до мене!

Дванадцять чоловік, разом з сержантом, виступило вперед.

— Я кликав увесь батальйон,— сказав Говен.

— Він увесь тут,— відповів сержант.

- Вас дванадцять?
— Так, нас дванадцять.
— Гарзд,— сказав Говен.

Цей сержант був той самий грубуватий і добрий вояка Радуб, що всиновив від імені батальйону трьох дітей, знайдених у Содрейському лісі.

Половина цього батальйону, як пам'ятає читач, була знищена в Ерб-ан-Пайль, але Радубові пощастило, він лишився живий.

Біля батареї стояв фургон з фуражем. Говен вказав на нього Радубові.

— Сержант, накажіть вашим людям пообмотувати рушниці соломою, щоб не бряжчали.

Наказ був хутко виконаний в цілковитому мовчанні і в темряві.

- Готово,— сказав сержант.
— Солдати, скиньте черевики,— звелів Говен.
— У нас їх нема,— сказав сержант.

Разом з барабанщиками їх було дев'ятнадцять, Говен двадцятий.

Він скомандував:

— Ставайте в одну шеренгу! Ідіть за мною. Барабанщики попереду, батальйон за ним. Сержант, ви командуєте батальйоном.

Він став на чолі колони, і ці двадцять чоловік, посуваючись, як тіні, заглибились в темряву пустих провулків, тимчасом як з обох боків продовжувалася канада.

Так ішли вони деякий час, пробираючись уздовж будинків. Все наче вимерло в місті. Городяни поховалися в льохи. Всі двері були замкнені, віконниці щільно зачинені. Ніде не світилось.

В цій тиші ще дужчим здавався гуркіт на головній вулиці. Республіканська батарея і роялістська барикада люто обсіпали одна одну ядрами.

Через двадцять хвилин Говен, що впевнено вів свій загін у темряві, по звивистих переходах, дійшов до кінця провулка, який виходив на головну вулицю позаду ринку.

Позицію ворога обійшли. З цього боку барикада не була захищена — одвічна необачність усіх будівників барикад. Ринок був відкритий, і можна було зайти під колони, де стояло наготові кілька запрожених

повозок обозу. Перед Говеном і двадцятьма його солдатами була та ж п'ятитисячна армія, але вони зайшли їй з тилу.

Говен шепнув щось сержантові. З рушниць зняли солоту. Дванадцять гренадерів вишикувалися за рогом провулка. Сім барабанщиків підняли палички, чекаючи команди.

Артилерія стріляла з невеличкими перервами. В одну з таких перерв Говен махнув шаблею і крикнув гучним голосом, що прозвучав у тиші як сурма:

— Двісті чоловік праворуч, двісті ліворуч, решта прямо вперед.

Пролунав залп з дванадцяти рушниць, сім барабанів забили в атаку.

А Говен кинув страшний крик синіх:

— У багнети! Коли!

Ефект був нечуваний.

Вся ця селянська маса, почувши ворога за спиною, уявила, що на неї йде нова армія. В той самий час республіканська колона, що лишилась під командою Гешана в кінці великої вулиці, теж забила в барабани і кинулася на барикаду. Вандейці опинилися між двома вогнями. Почалася паніка, а в паніці постріл з пістолета лунає як постріл з гармати, собачий виск здається лев'ячим ревом; паніка перебільшує все. До того ж селянин лякається так само легко, як спалахує від іскри солома, і як солома, спалахнувши, враз розгорається пожежею, так страх селян перетворюється в панічну втечу. Важко уявити собі, як вони втікали.

За кілька хвилин ринок опустів. Перелякані селяни кинулися врозтіч, офіцери нічого вже не могли вдіяти, Іманус даремно застрелив двох чи трьох утікачів, крик «Рятуйся, хто може» не втих. І вся ця армія, просіявшись крізь сітку провулків, як борошно крізь сито, висипала в чисте поле з хуткістю хмари, гваної ураганом.

Одні тікали на Шатонеф, другі на Плерге, треті на Антрєн.

Маркіз де-Лантенак бачив цю панічну втечу. Власноручно заклепавши гармати, він пішов останнім, повагом і спокійно, кажучи:

— З селянами нічого не вийде. Нам потрібні англійці.

ІV. ЦЕ ВДРУГЕ

Перемога була цілковита.

Говен обернувся до людей з батальйону Червоного Ковпака і сказав їм:

— Вас двадцять, але ви варті тисячі.

Похвала начальника в ті часи була як орден.

Гешан, посланий Говеном переслідувати втікачів, привів багато полонених.

Запалили факели і стали обшукувати місто.

Ті, що не встигли втекти, здалися. Велику вулицю освітили факели. Вся вона була завалена вбитими й пораненими. Кожен бій закінчується звичайно дрібними сутичками. І тепер кілька купок одчайдушних сміливців ще змагалися. Їх оточили, і вони склали зброю.

У божевільному розгاردіяші загальної втечі Говен помітив одного хороброго: моторний і дужий, він бився, прикриваючи втечу інших, а сам не тікав. Він на диво вправно орудував своїм карабіном, то стріляючи з нього, коли встигав, то відбиваючись прикладом, так що врешті карабін розлетівся на шматки. Тепер він тримав в одній руці пістолет, у другій — шаблю. До нього не наважувалися підступити. Раптом Говен побачив, що він захитався і притулився спиною до однієї з колон на великій вулиці. Цей чоловік був, очевидно, поранений. Але й поранений він тримав шаблю та пістолет. Говен узяв свою шаблю під пахву і підійшов до нього.

— Здавайся! — сказав він.

Чоловік пильно дивився на Говена. З-під його куртки текла кров, утворюючи калюжу біля ніг.

— Ти мій полонений, — продовжував Говен.

Чоловік мовчав.

— Як тебе звати?

— Мене звать Танець-у-пітьмі.

— Ти молодець, — сказав Говен.

І простягнув йому руку.

Та чоловік відповів:

— Хай живе король!

І, зібравши рештки сил, він підвів обидві руки і одною вистрелив у Говена з пістолета, а другою замірився, щоб ударити шаблею по голові.

Він зробив це із спритністю тигра. Але хтось був ще меткіший за нього. Це був вершник, що прибув за кілька

хвилин перед тим і мовчки спостерігав цю сцену, ніким не помічений. Побачивши, що вандеєць підняв пістолет і замахнувся шаблею, він кинувся між ним та Говеном. Якби не цей чоловік, Говен був би мертвий. Куля влучила в коня, удар шаблею дістався вершникові, і обое впали. Це сталося за одну мить.

Знесилений вандеєць повалився на брук.

Шабля розсікла незнайомцеві лице. Він лежав на землі непритомний. Кінь був убитий.

Говен підійшов і спитав, вдивляючись у незнайомого:

— Хто це такий?

Кров заливала лице пораненого, роблячи з нього червону маску, розпізнати його було неможливо. Видно було тільки сиві вуса.

— Цей чоловік врятував мені життя,— продовжував Говен.— Чи не знає його хто-небудь?

— Командир,— сказав один із солдатів,— цей чоловік тільки що прибув до міста. Я бачив, як він під'їхав. Він прибув з боку Понторсона.

Підбіг старший лікар експедиційної колони з інструментами в руках. Ранений усе ще був непритомний. Лікар оглянув його і сказав:

— Рана не важка. Це пусте. Ми зашиємо рану, і через тиждень він одужає. Але удар добрячий.

Незнайомий був у плащі, підперезаний триколовим поясом. Він мав при собі пістолети й шаблю. Його поклали на носилки, роздягли. Принесли відро холодної води, лікар обмив рану. Тепер можна було розглянути його лице. Говен вдивлявся в нього з напруженою увагою.

— Є при ньому якісь папери? — спитав він.

Лікар помацав бокову кишеню, витяг бумажник і простяг його Говенові.

Тимчасом пораненого освіжила холодна вода і він опритомнів. Його повіки затремтіли.

Говен порився в бумажнику, знайшов складений учетверо аркуш папери і, розгорнувши, прочитав:

«Комітет громадського порятунку. Громадянин Сімурден...»

— Сімурден! — скрикнув він.

Поранений почув це і відкрив очі.

Говен не тямився з радості.

— Сімурден! Це ви! Ви вдруге рятуєте мені життя!

Сімурден дивився на нього. Невимовною радістю світилося його закривавлене обличчя.

Говен упав на коліна перед пораним і вигукнув:

— Мій учитель!

— Твій батько,— промовив Сімурден.

У. КРАПЛИНА ХОЛОДНОЇ ВОДИ

Вони не бачилися вже багато років, але серцем були завжди нерозлучні. І впізнали один одного відразу, немовби розлучилися тільки вчора.

У Дольській ратуші нашвидку влаштували похідний госпіталь. Сімурдена поклали в ліжку у маленькій кімнаті біля великого залу, де розмістили всіх інших пораних. Хірург зашив йому рану і поклав край щирій розмові друзів, вважаючи, що Сімурденові неодмінно треба заснути. Та й Говен мав узятися до невідкладних справ, які неодмінно виникають у переможця. Сімурден лишився сам. Проте він не спав, бо був у гарячці і від рани, і від радості.

Сімурден не спав, проте йому здавалося, що він бачить сон. Чи можливо це? Його мрія здійснювалась. Сімурден належав до тих, що не вірять у щасливі випадки, і от такий випадок з ним стався. Він знайшов Говена. Він залишив його дитиною, а побачив чоловіком — сильним, грізним, відважним. Він знайшов його переможцем, переможцем у боротьбі за народну справу. Говен був у Вандеї опорою революції, і це він, Сімурден, створив цю опору для республіки. Цей переможець був його вихованцем. Те, що світиться на цьому молодому обличчі, якому судилося, може, бути в республіканському Пантеоні,— це його, Сімурденова, душа. Його учень, дитя його духу, став віднині героєм і незабаром прославить батьківщину. Сімурденові здавалося, що він пізнає свою власну душу в генії. Він бачив на власні очі, як провадить бій Говен. Він наче був Хіроном, що бачив у бою Ахілла. Між кентавром і священником є подібність, бо ж священник теж чоловік тільки наполовину.

Всі враження від недавно пережитого разом із безсонням від рани сповнювали Сімурдена якогось надприродного сп'яніння. Загоралася нова зоря, розквітало молоде блискуче життя, і радість від цього ще поглиб-

лювалася свідомістю своєї влади над його долею. Ще одна така перемога, як бачена ним, і Сімурденові досить буде сказати слово, щоб республіка довірила Говенові цілу армію. Ніщо так не засліплює, як подив від здійснення великих сподівань. В ті часи кожен плекав мрію про воєнну славу і кожному хотілося створити свого полководця. Дантон — з Вестермана, Марат — з Россін'юля, Ебер — з Ронсена, а Робесп'єр волів усіх їх знищити. Чому б і не Говен? — говорив собі Сімурден і поринав у мрії. Перед ним був безмежний простір. Від одної мрії він переходив до другої. Всі перешкоди падали самі собою. Хто тільки ступить на ці сходи, вже не спиниться, а підіймається вище й вище, аж до самих зірок. Генерал — це не тільки великий полководець; генерал до того ж носій великих ідей. Сімурден у мріях бачив Говена великим полководцем. Йому вже ввижалося, — мрія летить швидко, — як Говен розбиває в океані англійців, карає на Рейні північних королів, відкидає на Піренеях іспанців, в Альпах закликає до повстання Рим.

У Сімурдені жило дві людини — ніжна й сувора. І обидві зараз були задоволені. А що ідеалом Сімурдена була незламність, то він бачив Говена водночас і величним, і грізним. Сімурден був тієї думки, що раніше, ніж будувати, треба зруйнувати, і говорив, що тепер не до ніжностей. І був певен, що Говен стоятиме «на висоті», як тоді говорили. Він уявляв собі, як Говен знищує темряву і, осяяний світлом, з блиском метеора на чолі, розгорне широкі крила ідеалів і справедливості, розуму й прогресу, а в руці триматиме меч. Ангел, але ангел каруючий.

Його мрії дійшли майже до екстазу, коли раптом він почув крізь прочинені двері розмову у великій палаті госпітала і впізнав голос Говена. Цей голос і в роки розлуки бринів у його вухах, і тепер йому вчувався хлоп'ячий голосок у дорослого чоловіка. Він прислухався. Пролунали чийсь кроки. Один із солдатів сказав:

— Ось той чоловік, що стріляв у вас, командире. Він встиг непомітно сховатися в льох, та ми знайшли його. Ось він.

І Сімурден почув таку розмову між Говеном і тим чоловіком:

— Ти поранений?

— Я почуваю себе досить добре, щоб бути розстріляним.

— Покладіть цього чоловіка в ліжку. Перев'яжіть його, доглядайте і лікуйте.

— Я хочу вмерти.

— Ти житимеш. Ти хотів мене вбити в ім'я короля; я тебе милую в ім'я республіки.

Тінь набігла на лоб Сімурдена. Він немов прокинувся раптом і прошепотів у якомусь зловісному пригніченні:

— Дійсно, він.

VI. РАНИ ЗАЖИЛИ, АЛЕ СЕРЦЕ СХОДИТЬ КРОВ'Ю

Рана від шаблі гоїться швидко. Але була істота, поранена далеко важче за Сімурдена. Це та розстріляна вандейцями жінка, яку жебрак Тельмарш підняв з калюжі крові на фермі Ерб-ан-Пайль.

Становище Мішелі Флешар було ще небезпечніше, ніж думав Тельмарш. Одна куля пробила їй наскрізь груди, друга розбила ключицю, третя прострелила плече. Але легені були цілі, і вона могла видужати.

Тельмарша селяни називали «філософом», а це на їхній мові означало, що людина трохи знається на медицині та хірургії і трохи на чаклунстві. Він переніс поранену в своє звіряче лігво, поклав на своє ліжко з моху і став лікувати її тими таємничими ліками, які звуться «простими». І вона видужувала.

Ключиця зрослася, рани на грудях і плечі затяглися. Через кілька тижнів стало ясно, що вона житиме.

Одного ранку вона змогла вийти з землянки, спираючись на Тельмарша. Він посадив її на сонечку під деревами. Тельмарш майже нічого не знав про цю жінку, бо не дозволяв їй говорити: коли вона хоче, щоб рани в грудях загоїлись, треба мовчати. Тож за весь час боротьби з смертю вона сказала хіба кілька слів. Але він помічав по її очах, що її мучить якась уперта, невідступна думка. Цього ранку вона була здоровіша, могла ходити майже без допомоги. Вирвати людину з пазурів смерті — це немов народити її, і Тельмарш щасливим поглядом дивився на неї. Цей добрий чоловік усміхався. Він заговорив до неї.

— Ну, от ми вже на ногах, наші рани зажили.

— Тільки серце не зажило,— сказала вона.— Отож, ви зовсім не знаєте, де вони?

— Хто? — спитав Тельмарш.

— Мої діти.

В цьому «отож» відбився цілий світ пекучих думок. Воно означало: «Якщо ви мені про них не кажете, якщо за стільки днів ви про них не промовили й слова, якщо ви затуляєте мені рот щоразу, коли я хочу заговорити, немов боїтесь, щоб я про них не питала, значить, вам нічого сказати мені про них». Часто в гарячці, в забутті й маячні вона кликала своїх дітей і добре бачила,— бо і марячи людина багато чого помічає,— бачила, що старий не хоче відповідати.

Тельмарш справді не знав, що сказати їй. Це не легка річ — говорити матері про втрачених дітей. І потім, що він знав? Нічого. Він знав, що ця мати була розстріляна, що він знайшов її в калюжі з крові, і коли підняв її, вона була майже трупом, і цей труп мав трьох дітей, що маркіз Лантенак після розстрілу матері забрав дітей з собою. Більше він не знав нічого. Що сталося з дітьми? Чи вони хоч живі ще? Він випадково довідався, що це були двоє хлопчиків і дівчинка, тільки що відлучена від груді. От і все. Він усюди розпитував про цих безталанних дітей, але ніхто не міг йому щось відповісти. Селяни, до яких він звертався з запитаннями, тільки хитали головами. Не така людина був пан де-Лантенак, щоб про нього охоче розбалакували.

Селяни неохоче говорили про Лантенака і неохоче говорили з Тельмаршем. Селяни люди підозріливі. Вони не любили Тельмарша. Тельмарш-Жебрак був для них людиною непевною. Чого він завжди дивиться в небо? Що він робить, що він думає, цілими годинами сидячи нерухомо? Безперечно, це людина дивна. У цій країні, де всюди війна, де всюди палає пожежа, де люди клопочуться тільки тим, щоб спустошувати, докладають зусиль, щоб підпалити будинок, вирізати сім'ю, вибити до ноги ворожу варту, зруйнувати село, дбають тільки про те, щоб влаштувати добру засідку, впіймати ворога в пастку і всіляко знищувати одні одних,— у цій країні є самотник, заглиблений у споглядання природи, який ніби прислухається до урочистої тиші неосяжного світу, що збирає трави та рослини, цікавиться тільки квітами, птахами та зорями. Ясна річ — такий чоловік небезпеч-

ний. Він, певно, не сповна розуму. Він не сидить за кущами з рушницею, ні в кого не стріляє. З цієї причини його боялися.

— Це божевільний,— говорили про нього.

І Тельмарш був більше ніж самотньою людиною, він був людиною, якої уникають.

До нього не зверталися з запитаннями і не відповідали на його запитання. Отже, він не міг докладно розпитати, хоч як цього хотів. Війна пересунулась, люди пішли битися десь далі, маркіз де-Лантенак зник з горизонту, а при душевному стані Тельмарша війна мусила наступити на нього самого, щоб він її помітив.

Почувши слова «мої діти», Тельмарш перестав усміхатися, а мати заглибилася в свої думки. Що творилося в її душі? Вона ніби провалилася у безодню. Раптом вона поглянула на Тельмарша і знову скрикнула майже з гнівом:

— Мої діти!

Тельмарш похилив голову, як винний.

Він думав про маркіза Лантенака, який, безперечно, і не згадував про нього, який, певно, й забув, що десь існує Тельмарш. Він добре розумів це і казав собі: «Коли сеньйор у біді, він тебе знає, а мене лихо — знати не хоче».

І спитав себе: «Заради чого врятував я цього сеньйора?»

І відповів: «Бо він — людина».

А подумавши кілька хвилин, знову поставив собі запитання:

«А чи певен я цього?»

І повторив свої гіркі слова: «Якби ж я знав!»

Вся ця пригода гнітила його, бо в тому, що він зробив, таїлась для нього якась загадка. Він болісно думав. Виходить, добрий вчинок може бути поганим. Хто рятує вовка, той вбиває вівцю! Хто вигоює шуліці крило, відповідає за його пазури.

Він, дійсно, почував себе винним. Несвідомий гнів цієї матері мав підставу.

Те, що він врятував і цю матір після врятування маркіза, трохи втішало його.

Але ж діти!

Мати теж думала про них. Думки обох ішли в одному напрямі і, можливо, зустрічалися в темряві задумливості.

Але от її погляд, в глибині якого була темна ніч, знову спинився на Тельмарші.

— Так не може бути далі,— сказала вона.

— Тсс! — сказав він, поклавши на губи палець.

Але вона продовжувала.

— Ви даремно врятували мене, я вам не прощу цього. Краще б я померла, я б тоді їх побачила. Я знала б, де вони. Вони мене не бачили б, але я була б біля них. Мертва може обороняти своїх дітей.

Він узяв її руку і помацав пульс.

— Заспокойтесь, у вас знову починається гарячка.

Вона спитала його майже грубо:

— Коли я зможу піти?

— Ви? Піти?

— Так. Ходити.

— Ніколи, якщо не будете розважною. Завтра, якщо будете розумною.

— Що ви називаєте бути розумною?

— Покладатися на бога.

— На бога? Де він подів моїх дітей?

Вона немов маячила. Голос її став дуже тихим.

— Зрозумійте,— говорила вона,— що я не можу тут лишатися. Ви не мали дітей, я їх мала. Не можна міркувати про щось, не знаючи, що то таке. Ви не мали дітей, правда ж?

— Ні,— відповів Тельмарш.

— А в мене тільки й було, що діти. Без своїх дітей що я таке? Я хочу знати, чому мої діти не зі мною. Я почуваю, щось діється, але не можу втямити. Вбили мого чоловіка, мене розстріляли, та все одно, я не розумію.

— Ну, от, знову починається у вас гарячка. Не говоріть.

Вона поглянула на нього і замовкла.

З цього дня вона зовсім перестала говорити.

Тельмарш не сподівався такої навіть надмірної слухняності. Цілі години вона сиділа скорчившись, немов скам'янівши, під великим деревом. Вона думала й мовчала. Мовчання дає якесь пристановище простим душам, що зазнали всієї глибини страшного нещастя. Здавалося, вона примирилась з неможливістю зрозуміти. Людина, що дійшла до межі розпачу, стає байдужою.

Тельмарш спостерігав її, глибоко зворушений. Перед лицем такого страждання цей старий чоловік сам став

пройматися думками жінки. «Так,— говорив він собі,— ці уста мовчать, але очі її говорять. Я добре бачу, що її мучить невідступна думка. Була матір'ю і перестала бути! Годувала дітей і перестала годувати! Вона не може втішитися. Вона думає про найменшу, якій ще недавно давала грудь. Думає про неї, думає й думає. Справді, це, певно, чудово почувати, як маленький рожевий ротик висмоктує душу з твого тіла і живе, розвивається твоїм життям».

Він теж мовчав, розуміючи, що слова безсилі перед таким горем. Безмовність нав'язливої ідеї страшна. І як переконати опановану такою ідеєю матір? З материнством не можна сперечатися. В матері є щось звіряче, тому вона така велично-прекрасна. Материнський інстинкт — божественно-тваринне почуття. Мати вже не жінка, вона самиця.

Діти малі й безпомічні. Тому в матері є дещо і вище, і нижче за розум. У матері є чуття. Безмежна й таємнича воля світотворіння живе в матері і веде її за собою. Це сліпота, сповнена прозорливості.

Тепер Тельмарш хотів змусити цю нещасну заговорити. Але це йому не вдавалося. Одного разу він сказав їй:

— На жаль, я старий, не можу багато ходити. Сили мої приходять до кінця швидше, ніж дорога. Через чверть години ноги в мене підгинаються, треба відпочивати. Коли б не це, я пішов би з вами. А може, й краще, що я неспроможний піти. Я був би скоріше небезпечним для вас, ніж корисним. Мене тільки терплять тут, але для синіх я підозрілий як селянин, а для селян — як чаклун.

Він ждав, що вона відповість. Та вона навіть не підвела очей.

Невідступна думка приводить або до безумства, або до героїзму. Але на який героїзм здатна бідна селянка? Вона може бути тільки матір'ю, і все. З кожним днем вона дужче й дужче заглиблювалася в свої думи. Тельмарш мовчазно стежив за нею.

Він намагався розважити її, чимсь зацікавити. Приніс їй ниток, голку, наперсток. І справді, на превелику втіху Жебрака, вона стала шити. Думала про своє, але працювала, і це було ознакою одужання. До неї потроху поверталися сили. Вона полатала свою білизну, верхній одяг, черевики. Але очі її лишалися немов скляними. Пра-

цюючи, жінка наспівувала тихенько якихось сумних пісень. Вона бурмотіла якісь слова, можливо, імена своїх дітей, але Тельмарш не міг їх розібрати. Перестаючи співати чи бурмотіти, жінка прислухалась до пташок, немов чекаючи від них якихось звісток. Дивилась, яка погода. Її губи ворушилися. Вона нечутно розмовляла сама з собою. Вона пошила торбину і насипала в неї каштанів.

Одного ранку Тельмарш побачив, що жінка зібралася в дорогу і очі її навмання дивилися в гущавину лісу.

— Куди ви йдете? — спитав він її.

Вона відповіла:

— Іду шукати їх.

Він не пробував її затримувати.

VII. ДВА ПОЛЮСИ ІСТИНИ

Через кілька тижнів, заповнених різними пригодами, у Фужерському краї тільки й мови було, що про двох людей, протилежних один одному, які, проте, робили одне діло, тобто билися пліч-о-пліч за велику справу революції.

Дикий вандейський поєдинок тривав далі, але Вандея вже втрачала ґрунт під ногами. Зокрема в Іль-е-Віллен. Дякуючи молодому командирові, що в Долі протиставив сміливості шести тисяч селян відвагу тисячі п'ятисот патріотів, повстання було якщо не роздушене, то принаймні помітно послаблене й обмежене. Ще кілька не менш вдалих ударів, завданих після того, створили нове становище.

Становище змінилося, але виникло дивне ускладнення.

В усій цій частині Вандеї республіка перемагала — це була річ безсумнівна. Але яка республіка? В близькому остаточному тріумфі її окреслювалися дві форми республіки — республіка терору і республіка милосердя. Одна хотіла перемогти суворістю, друга — лагідністю. Яка переважить? Обидві ці форми, примиренська і невблаганна, мали своїми представниками двох людей, однаково впливових і авторитетних: один був військовий командир, другий — громадянський делегат. Котрий же з них пересилить? Делегат мав велику перевагу. Він прибув з грізним наказом Паризької комуни батальйо-

нам Сантерра: «Ніякої милості, ніякої пощади!» Він привіз декрет Конвенту, в якому проголошувалося: «Смертна кара кожному, хто відпустить ватажка бунтарів або допоможе йому втекти». Він мав необмежені повноваження від Комітету громадського порятунку і наказ коритися йому, підписаний Робесп'єром, Дантоном і Маратом. Другий, солдат, мав одну тільки силу — жалість.

За нього говорили ще його рука, що біла ворогів, і серце, яке їх милувало. Бувши переможцем, він гадав, що має право щадити переможених.

З цього походив прихований, але глибокий розлад між цими двома відмінними людьми. Обидва вони боролися з бунтом, і кожен мав для того свій засіб: один — перемогу, другий — терор.

Вся «Діброва» тільки й говорила, що про них. І особливо збільшувало тривожний інтерес до них те, що ці двоє людей, таких протилежних, були щирі друзі, міцно зв'язані духовно. Ніколи ще вище й глибоше почуття приязні не єднали двох сердець. Нещадний врятував життя милостивому і дістав шрам на обличчі. Один з них був втіленням життя, другий — смерті. Один уособлював принцип жаху, другий — примирення. І проте вони любили один одного! Дивні бувають загадки! Уявіть собі милосердного Ореста і жорстокосердного Пілада чи Арімана братом Ормузда¹.

Додамо ще, що той із двох, якого називали «лютим», був водночас найгуманнішою людиною: він сам перев'язував поранених, доглядав хворих, дні й ночі проводив у лазаретах та перев'язних пунктах, ладен був плакати над босими, голодними дітьми, не мав нічого, бо все роздавав бідним. Він брав участь у всіх боях, ішов на чолі атакуючих у найнебезпечніші місця, озброєний, бо мав шаблю й пістолети за поясом, і беззбройний, бо ніхто не бачив, щоб він коли-небудь вийняв шаблю чи взявся за пістолети. Ішов під удари, але сам не завдавав їх. Говорили, що він раніше був священиком.

Один з цих людей був Говен, другий — Сімурден.

Між цими двома людьми була дружба, але між їхніми двома принципами — ненависть. Вони були наче

¹ Аріманом стародавній іранський мислитель Зороастр називав лихе начало, духа темряви, а Ормуздом — втілення світла й добра.

одна розтята і поділена надвоє душа. Говен справді дістав половину душі Сімурдена, але половину лагідну! Здавалося, що Говенові дісталось все світло цієї душі, а Сімурден лишив собі все чорне. Наслідком цього був внутрішній розлад. Ця глуха боротьба не могла не прорватися, врешті, назовні. Одного ранку бій почався.

Сімурден спитав Говена:

— Як наші справи?

Говен відповів:

— Ви знаєте це не гірше за мене. Я розігнав банди Лантенака. У нього лишилося дуже мало людей. Він притиснутий до Фужерського лісу, а через тиждень буде оточений.

— А через два тижні?

— Буде взятий у полон.

— А потім?

— Ви бачили мою об'яву?

— Бачив. То що?

— Він буде розстріляний.

— Знову милосердя. Його треба гільйотинувати.

— Я,— сказав Говен,— за військову страту.

— А я,— відповів Сімурден,— за страту революційну.

Глянувши в лице Говенові, він спитав:

— Нащо ти випустив на волю черниць з монастиря Сен-Мар-ле-Блан?

— Я не воюю з жінками,— відповів Говен.

— Ці жінки ненавидять народ. А в ненависті одна жінка варта десяти чоловіків. І чому ти не віддав до революційного трибуналу зграю старих фанатиків-попів, узятих в Лувіньє?

— Я не воюю з стариками.

— Старий піп гірший за молодого. Бунт небезпечніший, коли його проголошують сивоволосі. Зморшкам старості вірять. Не треба облудної жалості, Говен. Царевбивці — це визвольники. Пильно стережи башту Тампля.

— Башту Тампля! Я б випустив із неї дофіна. Я не воюю з дітьми.

Погляд Сімурдена став суворим.

— Говен, знай, що треба провадити нещадну війну проти жінки, коли вона зветься Марія-Антуанетта, проти старика, коли він зветься папа Пій VI, проти дитини, коли вона зветься Людовік Капет.

— Я ж не політик, учителю.

— Дивись, щоб ти не став небезпечною людиною. Чому при наступі на Коссе, коли бунтівник Жан Третон, притиснутий і оточений нашим військом, сам-один кинувся з шаблею в руді на нашу колону, ти крикнув: «Розступіться. Пропустіть його!»?

— Бо не годиться тисячі вбивати одного.

— Чому при Кайльетрі д'Астільє, коли ти побачив, що солдати хочуть убити вандейця Жозефа Безье, що був поранений і повз по землі, ти крикнув: «Ідіть уперед! Це моя справа!»—і вистрілив з пістолета в повітря?

— Бо лежачого не б'ють.

— І ти помилився. Обидва сьогодні ватажки банд. Жозеф Безье — «Вус», а Жан Третон — «Срібна Нога». Рятуючи цих двох, ти дав республіці двох ворогів.

— Звичайно, я хотів здобути їй друзів, а не ворогів.

— Чому після перемоги при Ландеані ти не звелів розстріляти триста взятих у полон селян?

— Бо полонених республіканців Боншан пощадив, і я хотів, щоб знали, що й республіка пощадила полонених роялістів.

— То, значить, взявши в полон Лантенака, ти помилуеш його?

— Ні.

— Чому? Помилував же ти триста селян?

— Селяни — темні люди. А Лантенак знає, що робить.

— Але ж Лантенак твій родич.

— Франція мені рідніша.

— Лантенак старий.

— Лантенак чужинець. Лантенак не має віку. Лантенак кличе англійців, ладен віддати їм Францію. Лантенак — ворог батьківщини. Поединок між ним і мною може закінчитися або його смертю, або моєю.

— Говен, запам'ятай ці свої слова.

— Що сказано, то сказано.

Настало мовчання, обидва презирнулися.

Говен продовжував:

— Це буде кривава дата в історії — дев'яносто третій рік, який ми переживаємо.

— Стережись! — скрикнув Сімурден. — Бувають страшні обов'язки. Не обвинувачуй того, на чому немає вини. Відколи це хвороба стала провинною лікаря? Так, цей великий рік позначений безжальністю. Чому? Бо це рік великої революції. Цей рік, який ми переживаємо,

втілює в собі революцію. Революція має лютого ворога, старий світ, і вона не має жалю до нього, як хірург не має жалю до свого ворога — гангрени. Революція знищує королівську владу в особі короля, аристократію — в особі дворянина, деспотизм — в особі військового, марновірство — в особі священика, варварство — в особі судді, одно слово, всяку тиранію в особі кожного тирана. Операція страшна, але революція робить її твердою рукою. Щождо кількості здорового тіла, якою вона жертвує, то спитай Бургава *, що він про це думає. Хіба можна вирізати пухлину без втрати крові? Хіба можна погасити пожежу так, щоб нічого не згоріло? Ця страшна необхідність є умовою успіху. Хірург схожий на різника, цілитель може здаватись катом. Революція вся віддається своїй фатальній справі. Вона калічить, але врятовує. Як! Ви вимагаєте від неї милості до отрути! Ви хочете, щоб вона була ласкава до тих, хто несе отруту! Вона вас не послухає. Вона тримає минуле в руках і докінчить його. На тілі цивілізації вона зробить глибокий розтин і оздоровить людський рід. Вам боляче? Безперечно. Скільки часу це триватиме? Скільки треба на операцію. Потім ви житимете. Революція ампутує старий світ, а при ампутації тече кров, тому тече вона і цього, дев'яносто третього року.

— Але хірург спокійний,— сказав Говен,— а люди, яких я бачу, лютують.

— Революція,— відповів Сімурден,— потребує сильних і безжалісних людей. Вона відштовхує руки, які тремтять. Вона покладається тільки на неблаганних. Дантон страшний, Робесп'єр несхибний, Сен-Жюст непохитний, Марат непримиримий. Затям, Говен,— ці імена нам необхідні. Вони варті для нас цілих армій: вони кидають у жах Європу.

— А можливо, й майбутнє,— сказав Говен. Помовчавши, він продовжував:— Зрештою, ви помиляєтесь, учителю, я нікого не обвинувачую. По-моєму, на революцію треба дивитися як на безвідповідальну. Ніхто не винен, і винні всі. Людовік XVI — це баран, кинений між левів. Він хоче втекти, урятуватися, намагається захиститися. Він укусив би, якби міг. Але не кожен лев, хто хоче. Його безсилість визнають за злочин. Цей баран у гніві показує зуби. «Зрадник!» кажуть леви. І з'їдають його. А зробивши це, починають битися між собою.

— Баран — тварина.

— А леви хто?

Це запитання змусило Сімурдена замислитися. Він підвів голову і сказав:

— Ці леви — громадська совість. Ці леви — ідеї. Ці леви — принципи.

— Вони запровадили терор.

— Буде день, коли революція стане виправданням терору.

— Я боюсь, щоб терор не став ганьбою революції.

І Говен продовжував:

— Свобода, рівність, братерство — це догмати миру і гармонії. Нащо ж надавати їм страшного вигляду? Чого ми хочемо? Підкорити народи ідеї всесвітньої республіки. То не будемо ж наганяти на них страх. Нащо тут залякування? Як птахів, так і людей не привабиш страховищем. Добро не досягається злом. Трони не перекидають для того, щоб натомість ставити ешафоти. Смерть королям, і хай живуть народи! Збиваймо корони, але пощадімо голови. Революція — це згода, а не страх. Жорсткі люди — погані слуги гуманних ідей. Помилування для мене найкраще слово в людській мові. Пролитати чужу кров я можу тільки ризкуючи своєю. Зрештою, я вмію тільки битися, я тільки солдат. Але коли не можна прощати, то не варто перемогати. Будьмо в бою ворогами своїх ворогів, а після перемоги їх братами.

— Стережись, Говен! — промовив Сімурден утретє. — Говен, ти для мене більше ніж син. Стережись!

І він додав задумливо:

— В такі часи, як теперішній, жалість може бути однією з форм зради.

Слухаючи розмову цих двох людей, можна було подумати, що чуєш змагання меча з сокирою.

VIII. DOLOROSA ¹

Тимчасом мати шукала своїх дітей.

Вона йшла куди очі дивляться. Чим жила ця жінка? Це неможливо розказати. Вона не знала цього й сама. Йшла вдень і вночі. Просила милостиню, їла траву,

¹ Dolorosa — скорботна.

спала просто неба на землі, в кущах, під зорями, іноді під дощем і вітром.

Вона блукала з села до села, з хутора в хутір, всюди розпитуючи. Спинялася біля порогів. Її одяг перетворився в лахміття. Іноді її впускали, іноді проганяли. Коли не впускали, вона йшла в ліс.

Вона не знала краю, не знала нічого, крім свого села Сікуаньяр та парафії Азе. Вона не мала певного напрямку, кружляла, часом ішла там, де вже проходила раніше. Дарма витрачала свою силу. Блукала то по шосе, то вздовж колій, прокладених повозками, то стежками в лісовій гушавині. У цьому блуканні її вбогий одяг остаточно пошарпався. Спочатку вона йшла в черевниках, потім ступала боса скривавленими ногами.

Ішла вона через поля боїв, під пострілами, нічого не чуючи, нічого не бачачи, нічого не уникаючи, тільки шукаючи своїх дітей. В усій країні був бунт, не було більше ні жандармів, ні мерів, ні будь-якої іншої влади. Вона мала справу тільки з прохожими.

І зверталася до них. Питала:

— Ви не бачили часом трьох малих дітей?

Прохожі підводили голову.

— Двох хлопчиків і одну дівчинку,— говорила вона.

І продовжувала:

— Рене-Жана, Гро-Алена і Жоржетту? Не бачили?

І казала далі:

— Старшенькому чотири роки з половиною, маленькій — рік і вісім місяців.

І додавала:

— Ви не знаєте, де вони? Їх забрали в мене.

На неї тільки дивилися.

Бачачи, що її не розуміють, вона казала:

— Це мої діти. Тому я й питаю.

Люди, не відповідаючи, йшли своєю дорогою. Тоді вона спинялася і мовчки роздирала собі груди нігтями.

Проте одного разу якийсь селянин уважно вислухав її. Добрий чоловік замислився.

— Стривайте,— сказав він.— Трое дітей?

— Так.

— Двоє хлопчиків?

— І дівчинка.

— І це їх ви шукаєте?

— Так.

— Я чув, казали люди, що один сеньйор узяв трьох малих дітей і що вони в нього.

— Де цей чоловік?— скрикнула вона.— Де мої діти?

Селянин відповів:

— Ідїть у Тург.

— І там я знайду своїх дітей?

— Можливо, що й знайдете.

— Як ви сказали?..

— Тург.

— Що це таке — Тург?

— Це таке місце.

— Село? Замок? Хутір?

— Я там ніколи не був і не знаю.

— Це далеко?

— Не близько.

— У який бік?

— У бік Фужера.

— Як туди пройти?

— Ви біля Вантарта,— сказав селянин.— Лишіть Ерне ліворуч, а Коксель праворуч, ідїть через Лоршан і вийдете на Леру.

І селянин показав рукою на захід.

— Увесь час у той бік, де заходить сонце.

Не встиг селянин опустити руку, як вона вже пішла.

Селянин крикнув їй услід:

— Але будьте обережні. Там іде бій.

Вона не обернулась, щоб відповісти йому, і простувала вперед.

ІХ. ПРОВІНЦІАЛЬНА БАСТІЛЯ

1. Тург

Ще років із сорок тому, коли якийсь мандрівник входив у Фужерський ліс з боку Леньеле, а виходив з боку Паріньє, то на узліссі цієї глибокої гущавини його вражало зловісне видовище: перед ним раптом виростав Тург.

Не живий Тург, а Тург мертвий: напіврозвалений, із зяючими провалами та пробоїнами у стінах. Руїни бу-

дівлі — все одно що привид людини. Важко уявити похмуріше видіння, як Тург. Перед очима виникала висока кругла башта, що самотньо стояла край лісу, немов замишляючи злочинство. Ця башта на стрімкій скелі мала вигляд майже римської, така вона була правильна й міцна і так у цьому громадищі ідея могутності зливалася з ідеєю падіння. Та вона й була все одно що римська, бо була романська. Її почали будувати в дев'ятому столітті, а закінчили в дванадцятому, після третього хрестового походу. Форма віконних просвітів свідчила про її вік. Підійшовши ближче і вибравшись по схилу, прохожий натрапив на пролом у стіні. Коли він зважувався пройти крізь цей пролом усередину, то опинявся немов у кам'яній трубі, поставленій на землю широким кінцем. Від гори до низу жодної перетинки. Ні даху, ні стелі, ні підлоги, тільки уламки склепін та печей, тільки амбразури та бійниці, гранітні кронштейни та кілька поперечних балок, що позначали колишній поділ на поверхи. На балконах пташиний послід. Стіни колосальної товщини — п'ятнадцять футів у основі і дванадцять угорі. Подекуди розколини й діри, що були колись дверима, крізь які видно рештки темних сходів, пороблених у товстій стіні. Прохожий, що потрапив сюди ввечері, чув крики сичів, сов, нічних чапель та писк кажанів і бачив під ногами колючий терен, каміння, різних плазунів, а над його головою, крізь чорний круг угорі башти, що здавався пащею величезного колодязя, світили зорі.

У місцевому переказі говорилося, що в верхніх поверхах цієї башти були потайні двері, такі, як у гробницях іудейських царів, тобто з одного великого каменя, що повертався навколо осі, відкриваючи і закриваючи прохід. Цю архітектурну моду учасники хрестових походів принесли з Сходу разом із стрілчастими склепіннями. Коли такі двері зачинені, то їх неможливо знайти, так вони зливаються з рештою каменів муру. Такі двері ще й тепер можна побачити в таємничих селищах Анті-Лівана¹, які вціліли від землетрусу, що за царювання Тіберія* зруйнував дванадцять міст.

¹ Анті-Ліван (арабське Джебель-ель-Шерхі) — гірський хребет у Сирії.

2. Пролом

Пролом, крізь який можна було пройти всередину башти, виник від вибуху міни. На думку знавців цієї справи, міна, що зробила такий пролом, була підкладена дуже вміло. Розміри порохової камери цілком відповідали міцності стіни, яку треба було зруйнувати. В цій камері містилося, мабуть, щонайменше два центнери пороху. До неї вів звивистий канал, практичніший за прямий. Вибух відкрив запальну трубку, що була діаметром з куряче яйце. Цей вибух зробив у мурі глибокий пролом, крізь який могли увійти в башту нападаючі. Башта, очевидно, витримувала в різні часи чимало нападів, бо вся була покопирсана різноманітними ядрами, і ці ядра були різних епох. Кожного типу снаряд лише а відмінний слід, і на мурах башти лишилися шрами і від кам'яних ядер XIV століття, і від чавунних XVIII століття.

Крізь пролом можна було пройти в ту частину башти, де був найнижчий її поверх. Прямо напроти пролому в мурі башти були дверці, що вели до вирубаного в скелі склепу, який простягався далі в фундаменті башти під залом нижнього поверху.

Цей склеп, завалений на три чверті, був 1835 року розчищений — про це подбав Огюст Ле Прево, антиквар з Берне.

3. Підземла в'язниця

Цей склеп був підземною в'язницею. В кожній башті була така в'язниця. Цей склеп, як і багато карних льохів тієї епохи, мав два поверхи. Перший поверх, у який вели дверці, був склепінчастим, досить просторим приміщенням, на одному рівні із залом нижнього поверху башти. Через дві протилежні стіни цього приміщення і через усе склепіння йшли, глибоко врізаючись, дві паралельні борозни, наче колії від коліс. Та вони й справді були прориті колесами. Колись, за феодалських часів, у цьому приміщенні провадилося четвертування не таким шумним способом, як четвертування кінями. Тут було двоє дуже міцних коліс, таких великих, що вони сягали від підлоги до стелі і торкалися обох протилежних стін. До кожного колеса прив'язували одну руку і одну ногу катованого, потім починали

крутити ці колеса в різні боки, так що людину розривало на частки. Крутити треба було з чималою силою, через те й утворилися оті колії. Таку кімнату ще й тепер можна бачити у Віандені.

Під цим приміщенням було друге — справжня кам'яна яма. Потрапити туди можна було не через двері, а крізь діру. Засудженого, обв'язавши вірвовкою під руками, спускали туди, зовсім голого, крізь отвір у підлозі верхньої камери. Якщо він уперто хотів жити, йому в цю діру кидали їжу. І тепер ще можна побачити таку діру в Булонському замку.

У цю діру проходив вітер. Нижня камера, споруджена глибоко під землею, була скоріше колодязем, ніж кімнатою. З підлоги виступала вода і тягло крижаним повітрям. Холодний струмінь повітря убивав нижнього в'язня і давав змогу жити верхньому — він мав чим дихати. В темряві, — а там завжди було темно, — в'язень верхньої камери легко міг упасти в нижню. Якщо він чіплявся за життя, то мусив завжди стерегтися отвору в підлозі, а якщо життя гнітило, — отвір був засобом його позбутися. Верхній поверх був темницею, нижній — могилою. Такий поділ нагадував поділ у тодішньому суспільстві.

Це було те, що наші предки називали «кам'яним мішком». Нам ця назва нічого не говорить, бо зникло те, що вона позначала. Завдяки революції ми можемо байдуже вимовляти ці слова.

Зовні башти, над проломом, що сорок років тому був єдиним входом у неї, виднілася амбразура, ширша за інші бійниці, із якої звисали грати, погнуті й поламні.

4. Замок-міст

З протилежного від пролому боку до башти прилучався кам'яний міст на трьох арках, що сорок років тому ще досить добре збереглися. На цьому мосту стояв будинок, від якого лишилися тільки уламки. Від замка зберігся тільки почорнілий кістяк із видимими слідами пожежі, з дірами замість вікон, крізь які проходило світло. Наче скелет з порожніми орбітами, він стирчав поряд з привидом башти.

Тепер цю руїну цілком знесли, і ніякого сліду від неї не лишилося. Досить одного дня і одного селянина, щоб знищити створюване протягом багатьох віків багатьма королями.

Тург — селянською скоромовкою означає Тур-Говен, тобто Башта Говенів. Тург, який сорок років тому був руїною, а тепер став тінню, 1793 року був фортецею. Це була Бастілія Говенів, що охороняла з заходу вхід у Фужерський ліс, який тепер можна назвати хіба ліском.

Цю фортецю спорудили на великій кам'яній брилі, які трапляються між Майеною і Дінаном і розкидані всюди по лісах та луках, немов ними перекидалися титани в своїх сутичках.

Башта — це й була уся фортеця. Під баштою скеля, біля підніжжя скелі протікав один із тих струмків, що в січні вирують бурхливими потоками, а в червні пересихають.

У такому спрощеному вигляді ця фортеця в середні віки була майже неприступна. Міст ослабив її. Середньовічні Говени побудували її без мосту. Тоді пройти в неї можна було тільки хитким помостом, який можна було звалити одним ударом сокири. Поки Говени були віконтами, це їх задовольняло. Та коли вони стали маркізами і проміняли свою печеру на королівський двір, вони перекинули через струмок три кам'яні арки і зробили свою фортецю приступною з рівнини, як самі зробилися приступними для короля. Маркізи сімнадцятого та вісімнадцятого століть перестали дорожити своєю неприступністю. Привабливішим здавалося наслідувати життя королівського палацу, ніж додержувати заповітів предків.

Напроти башти, з західного боку, було досить високе плато, що спускалося до рівнини. Це плато підходило майже аж до башти і відокремлювалось від неї тільки глибоким ярком, де протікав струмок, доплив Куенону. Міст, що сполучав башту з плато, стояв на високих биках, і на них у XVII столітті побудований був невеликий замок. Він був зручніший для житла, ніж башта. Але звичаї були тоді ще грубі, сеньйори й далі жили в баштових кімнатах, схожих на камери в'язниці, а в мостовому будинку влаштували вниз кордегардію, над нею бібліотеку, а верхній поверх пе-

ретворили на горище. Високі вікна з маленькими шибками з богемського скла, пілястри між вікнами, різьблені медальйони на стінах, три високі поверхи з топірцями й мушкетами унизу, книжками посередині і мішками вівса угорі,— все це разом було трохи дико, але дуже аристократично.

Башта поруч була сувора й похмура.

Вона здіймалася над кокетливою будівлею в усій своїй зловісній висоті. З її височини можна було розгромити міст.

Ці дві будівлі, одна — масивна й різка, друга, сказати б, пригладжена, неприємно вражали невідповідністю своїх стилів. Хоч два півкола, здавалося б, мають бути подібними, проте немає нічого більш несхожого, як романська арка і класичний архівольт. Дивно було бачити цю башту, що пасувала до лісів, разом з мостовим замком, що пасував би до Версаля. Таке сполучення викликало жах. З суміші цих двох величей виходило щось дике, варварське.

З погляду воєнного мостовий замок; повторюємо, майже зраджував башту. Діставши прикрасу, вона втратила на силі. Тепер, після збудування мосту, вона була на одному рівні з плато. Лишаючись неприступною з боку лісу, вона стала вразливою з боку рівнини. Раніше вона панувала над плато, тепер плато панувало над нею. Закріпившись на плато, ворог легко міг захопити замок. Бібліотека й горище допомагали нападаючим на фортецю. Бібліотека й горище мають ту подібність, що і книги, і солома — добре горять. Для нападаючого, що хоче зробити пожежу зброєю, байдуже, чи палити твори Гомера, чи в'язку сіна — аби горіло. Французи довели це німцям, спаливши Гейдельберзьку бібліотеку, а німці французам, спаливши Страсбурзьку.

Отже, прибудування до Турга мостового замка було з погляду стратегічного помилкою. Але в сімнадцятому сторіччі, за Кольбера та Лувуа, Говени, як і Рогани та Ла Тремуйлі, були певні, що їм уже ніколи не доведеться бути в облозі. Проте будівники моста й замка вжили деяких запобіжних заходів. Вони передбачали насамперед можливість пожежі. Під трьома вікнами замка, з того боку, що від рову, була прикріплена на гаках, які можна було бачити ще півстоліття тому, міцна рятувальна драбина, така заввишки, як два

перші поверхи замка. Потім вони передбачали можливість нападу: міст був ізольований від башти низькими й важкими залізними дверима. Ці двері замикалися великим ключем, який лежав звичайно в потайному місці, відомому тільки господареві замка. Вони були такі товсті й міцні, що витримали б не тільки удари тараном, а й удари гарматних ядер.

Щоб дійти до цих дверей, треба було перейти міст, а пройти в башту можна було тільки через ці двері. Іншого ходу не було.

5. Залізні двері

Другий поверх мостового замка, спорудженого на високих биках, був на рівні третього поверху башти. Якраз на цій висоті, для більшої безпеки, і зробили залізні двері. З боку моста вони відчинялися в бібліотеку, а з боку башти — у великий склепінчастий зал з колоною посередині. Зал цей, як уже говорилося, був другим поверхом башти. Він був круглий, як і сама башта, і освітлювався крізь довгі бійниці, що виходили в чисте поле. Його стіни були нештукатурені, голі, проте дике каміння складене було дуже симетрично. Підіймалися в цей зал крученими сходами в стіні — річ дуже проста, коли мур п'ятнадцять футів завтовшки. В середні віки здобували міста, завойовуючи вулиці одну по одній, вулиці завойовували, здобуваючи будинки один по одному, будинки — здобуваючи одну по одній кімнати, а фортеці — здобуваючи один по одному поверхи. Тург з цього погляду був дуже вміло збудований. Башту здобути було важко. Поверхи сполучалися тільки незручними крученими сходами, пороблені навкіс двері були нижчі за людський зріст, треба було нахилити голову, щоб пройти, а по нахиленій голові легко бити, і обложені за кожними дверима чатували на обложників.

Під круглим залом з колоною були дві подібні ж кімнати, а над ним — ще три. Завершувалась башта плоским кам'яним дахом, на який вела прикріплена зовні драбина.

Залізні двері були вроблені в п'ятнадцятифутову стіну якраз посередині, так що і з того і з того боку до

дверей вела семифутова заглибина, коли ж двері відкривалися, то утворювався склепінчастий прохід.

Під цим склепінням з боку моста в товщі стіни був іще потайний хід на гвинтові сходи, які спускалися під бібліотекою на перший поверх.

На плато замок виходив глухою стіною, і міст тут уривався. Сполучався він з плато звідним містком, а що плато було вище головного моста, то коли звідний місток спускали, він лягав похило, упираючись нижчим кінцем у нижній зал, так звану кордегардію. Та навіть захопивши цей нижній поверх, нападаючи, щоб пройти до залізних дверей, повинні були заволодіти крученими сходами, що вели на другий поверх.

6. Бібліотека

Це була довгаста кімната, така завдовжки й завширшки, як міст. Вона мала єдиний вихід — через залізні двері. Глибокий прохід до них був замаскований з кімнати другими легенькими дверима, оббитими зеленим сукном. Стіни кімнати геть усі заставлені були від підлоги до стелі зашкеленими шафами прекрасної столярної роботи XVII століття. Шість великих вікон, по три з кожного боку, тобто по одному над кожною аркою мосту, освітлювали бібліотеку. З висоти плато через ці вікна було видно все в кімнаті. В простінках між вікнами стояло на різьблених дубових п'єдесталах шість мармурових бюстів: Єрмолая Візантійського, навкратичного граматака Атенея, Свіди, Казабона, французького короля Хлодвіга і його канцлера Анахалуса, що був, між іншим, таким же канцлером, як Хлодвіг королем.

У бібліотеці зберігалось чимало книг, одна з них дуже ушлавлена. Це був фоліант *in quarto*, з гравюрами, із виведеними великими літерами заголовком: «Святий Варфоломій» і підзаголовком: «Євангеліє від святого Варфоломія, з додатком дисертації Пантенія, християнського філософа, з питання про те, чи треба вважати це євангеліє за апокрифічне і чи є святий Варфоломій та ж сама особа, що й Нафанаїл». Ця книга, як унікал, лежала на окремому пюпітрі посеред бібліотеки. В минулому сторіччі спеціально приїжджали подивитися на неї.

7. Горище

Горище, що мало, як і бібліотека, довгасту форму, відповідну до форми моста, було звичайним собі горищем. Це велике приміщення, освітлене шістьма даховими вікнами, було напхане соломою і сіном. Єдиною його прикрасою була фігура святого Варнави на дверях з написом під нею: «Barnabus sanctus falcem jubet ire per herbam»¹.

Отже, простора й висока шестиповерхова башта з проробленими подекуди бійницями і єдиним виходом через залізні двері в мостовий замок, який закінчувався звідним містком; за баштою — ліс; перед баштою — високе, вкрите вереском плато, вище за міст і нижче за башту; під мостом, між баштою і плато, глибокий і вузький яр, порослий чагарями, де взимку вирував бурхливий потік, навесні протікав невеликий струмок, а влітку висихав зовсім, — от що являв собою Тур-Говен, прозваний Тургом.

Х. ЗАЛОЖНИКИ

Минув липень, почався серпень. Героїчний і жорстокий подих пройшов над Францією. Два привиди промайнули на горизонті: Марат з ножем у боку і Шарлотта Корде з відтятою головою. Все ставало грізним. Вандея, розбита у великій стратегічній війні, перейшла до малої, ще страшнішої, як ми вже казали. Тепер ця війна перетворилася в безперервний бій в лісах і заростях. Велика, так звана «католицька й королівська», армія стала зазнавати поразок. Декретом Конвенту до Вандеї послана була майнцька армія. Вісім тисяч вандейців загинуло під Ансенісом. Вандейців відтіснили від Нанта, вибили з Монтегю, вигнали з Туара та Нуамутьє, викинули геть з Шолле, Мортаня і Сомюра. Вони залишили Партене, відступили від Кліссона і від Шатійона. Вони втратили прапор під Сент-Ілером, були розбиті під Порніком, під Саблем, під Фонтене, під Дуге, під Шато д'О, під Понде-Се. Були оточені в Люсоні, насилу встигли відступити від Шатеньєре і ганебно втекли під Рош-сюр-Іон. Але вони загрожували Ла-Рошелі, і, крім того, біля Гернсея англійська ескадра під командою адмірала Крейга, у якій

¹ «Святий Варнава велить серпові жати траву» (лат.).

були найкращі офіцери французького флоту, чекала тільки сигналу від маркіза де-Лантенака, щоб висадити десант з кількох англійських полків. Цей десант міг вернути перемогу роялістському бунтові.

Пітт був державний злочинець. В політиці зрада те саме, що в озброєнні кинджал. Пітт разив кинджалом нашу країну і зраджував свою, бо забезпечувати свою батьківщину значить зраджувати її. При ньому і через нього Англія провадила «пунічну» * війну. Вона шпіонила, шахраювала, брехала. Не гребувала браконьєрством і підлогами, доходила до найдріб'язковіших виявів своєї ненависті до нас. Вона скуповувала французьке сало, що продавалося по п'ять франків за фунт. В Ліллі захопили в одного англійця листа від Пріджента, Піттового агента в Вандеї, де між іншим писалося: «Грошей прошу не шкодувати. Ми сподіваємося, що вбивства робитимуться з обачністю. Переодягнені священники й жінки найпридатніші для цієї справи люди. Пошліть шістдесят тисяч фунтів у Руан і п'ятдесят тисяч у Канн». Цей лист Барер читав 1 серпня у Конвенті. Дикі розправи Паррена, а пізніше звірства Карр'є були відповіддю на такі підлі підступи. Республіканці Меца і республіканці півдня Франції просили відрядити їх проти бунтівників. Виданий був декрет про сформування двадцяти чотирьох спеціальних рот, які мали палити всюди в «Діброві» живоплоти й огорожі. Настав нечувано напружений час. Війна припинялася в одному місці, тільки щоб спалахнути в іншому. Ніякої пощади! Полонених не брати! — це було гасло обох воюючих таборів. Історія цього часу вкрита страшною тінню.

У цьому серпні був обложений Тург.

Одного вечора, коли вже в небі засвітилися зірки і в тиші літнього присмерку не шелестів жоден листочок у лісі, жодна травинка в полі, почувлися звуки сурми. Вони лунали з висоти башти.

На ці звуки знизу відповів ріжок.

На вершині башти стояв озброєний чоловік. Унизу розкинувся в сутіні цілий табір.

Навколо Тур-Говена копошилися темні постаті, ледве помітні в густому присмерку. Це був бівуак. Подекуди під деревами лісу і між кущами вереску на плато вже запалювалось багаття, і темрява потроху пронизувалася світляними крапками, немов землі теж захотілося, як і

небу, оздобити себе зорями. То були зловісні зорі — зорі війни! Бівуак з боку плато тягся до рівнини, а з боку лісу заглиблювався в гущавину. Тург був оточений з усіх боків.

Розміри бівуака обложників свідчили, що тут чимало війська. Табір стиснув фортецю щільним кільцем, яке з боку башти доходило до скелі, а з боку моста — до самого рову.

Вдруге пролунала сурма і вдруге відізвався ріжок.

Сурма питала, ріжок відповідав. Башта спитала табір: «Чи можна з вами говорити?», і ріжок відповів: «Можна».

Конвент не вважав вандейців за воюючу сторону і своїм декретом забороняв переговори з «розбійниками» через парламентарів. Доводилося вишукувати всякі інші способи, які допускаються міжнародним правом у звичайній війні, але заборонені у війні громадянській. Тому й провадилися ці перегуки між селянською сурмою і військовим ріжком. Перший сигнал сурми мав тільки привернути увагу, другий означав запитання, і якби ріжок на нього відповів мовчанням, це означало б відмову. Але він відгукнувся, отже, дав згоду. На кілька хвилин настало перемир'я.

Коли ріжок заграв удруге, чоловік, що стояв на вершині башти, заговорив, і обложники почули таке:

— Чуєте, люди, що мене слухаєте: я Гуж-ле-Брюан, прозваний Згубою синіх, бо багато ваших я повбивав, а також Іманусом, бо я вб'ю вас ще багато більше, ніж убив. Мені відрубали на стволі моєї рушниці палець в атаці під Гранвілем, ви гільйотинували в Лавалі мого батька, мою матір і мою сестру Жакеліну, що мала вісімнадцять років. От хто я такий.

«Я говорю вам від імені монсеньйора маркіза Говена де-Лантенака, віконта де-Фонтене, принца Бретонсько-го, володаря Семи лісів і мого господаря.

«Знайте передусім, що монсеньйор маркіз, перед тим як замкнутися у цій башті, яку ви обложили, призначив, щоб далі провадити війну, шість ватажків, шість своїх заступників. Дельєрові він доручив місцевість між Брестським і Ернейським шляхами, Третонові — місцевість між Рое і Лавалем, Жаке, прозаному Тальєфером, — границю верхнього Мена, Гольє, прозаному великим П'єром, — Шато-Гонт'є, Леконтові — Краон, панові Дю-

буа — Гі-Фужер, а панові де-Рошамбо — всю Майенну. Отже, хоч і здобудете ви цю фортецю, війна аж ніяк не скінчиться; якщо навіть загине монсеньйор маркіз, не вмере Вандея господа бога і короля.

«Все це я говорю, зятямте собі, щоб вас попередити. Монсеньйор тут, біля мене. Я передаю вам його слова. Мовчіть і слухайте, ви, люди, що обложили нас.

«Не забувайте, що війна, яку ви проти нас провадите, несправедлива. Ми люди, які живемо в своєму краї і чесно б'ємося, ми прості й чисті у волі божій, як роса на траві. Це республіка на нас напала, вона прийшла сполохати наші села, вона попалила наші доми, наш хліб, зруйнувала наші ферми, і наші жінки та діти змушені були блукати босими ногами в лісах, коли ще співали зимові пташки.

«Ви, що є тут і чуєте мене, ви нас загнали в ліс, ви нас оточили в цій башті. Ви побили чи розігнали всіх, що приєдналися до нас. Ви маєте гармати. Ви долучили до своєї колони гарнізони Мартена, Барантона, Тейєля, Ландіві, Еврана, Тентеньяка і Вітре, і вас тепер чотири тисячі п'ятсот солдатів, що на нас нападають. А нас усього дев'ятнадцять, і ми захищаємося.

«Ми маємо харчі і бойові припаси.

«Вам вдалося підвести міну і висадити в повітря частину стіни нашої башти. Крізь цей пролом ви можете увійти, хоч він і невеликий і над ним нависає така ж міцна й непохитна башта.

«Тепер ви готуетесь до приступу.

«А ми, насамперед монсеньйор маркіз, що є принцом Бретонським і світським настоятелем абатства святої Марії в Лантенаку, куди королева Жанна зробила вклад, щоб там щодня правилася меса, а також інші оборонці башти і серед них пан абат Тюрмо, на війні прозваний Щиросердим, мої товариші Гінуазо, начальник Зеленого табору, Зимовий Співець, начальник Вівсяного табору, Мюзетт, начальник Мурашиного табору, і я, тутешній селянин, родом з містечка Дан, де протікає річка Моріандра,— всі ми маємо вам сказати ось що:

«Люди біля підніжжя башти, слухайте!

«Ми маємо в своїх руках трьох пслонених. Це троє дітей. Їх усиновив один із ваших батальйонів. Ці діти ваші. Ми обіцяємо віддати вам цих трьох дітей.

«Але з однією умовою.

«Щоб ми могли вільно вийти з башти.

«Якщо ви відмовитесь, то,— слухайте добре! — ви зможете атакувати башту тільки двома способами: через пролом, від лісу, і через міст — від плато. Будівля на мосту має три поверхи. У нижньому поверсі я, Іманус, що говорю до вас, поставив шість бочок смоли і поклав сто в'язок сухого вереску. Верхній поверх напханий сіном і соломою, в середньому повно книг і паперів. Залізні двері, що сполучають мостову будівлю з баштою, замкнені, ключ від них у монсеньйора. Я зробив під дверима дірку і заклав у неї сірчаний гніт, один кінець якого у бочці з смолою, а другий тут, у башті, в мене під руками, і я підпалю його, коли захочу. Якщо ви відмовитесь випустити нас, трьох дітей замкнуть на другому поверсі, між нижнім, із сірчаним газом та смолою, і горищем з соломою. Залізні двері зачиняться за ними. Якщо ви атакуватимете через міст, ви самі підпалите замок, якщо атакуватимете через пролом у башті — підпалимо ми. Якщо ви атакуватимете і звідти, і звідти — і ви, і ми підпалимо разом. І в усіх випадках трое дітей загинуть.

«Тепер вирішуйте, згодні ви чи ні.

«Якщо згодні — ми виходимо.

«Якщо ні — діти умруть.

«Я все сказав!»

Чоловік, що говорив з вершини башти, замовк.

Голос знизу крикнув:

— Ми не згодні.

Голос був суворий і різкий. Другий голос, не такий сухий, проте твердий, додав:

— Даємо вам двадцять чотири години, щоб здатися без будь-яких умов.

Після кількох хвилин мовчання той же голос продовжував:

— Завтра, в цю саму годину, якщо ви не здастесь, ми починаємо приступ.

А перший голос додав:

— І вже тоді ніякої пощади!

У відповідь на цей суворий голос почувся інший з висоти башти. Між двома зубцями показався високий силует, у якому при світлі зірок можна було впізнати зловісну постать маркіза де-Лантенака; він розглядав бівуак, наче шукаючи когось у темряві, і раптом вигукнув:

— А, це ти, піп!

— Так, це я, зраднику! — відповів суворий голос знизу.

ХІ. ГРІЗНИЙ, ЯК ЛИХА ДОЛЯ

Суворий голос справді належав Сімурденові, голос молодший і менш владний — Говенові.

Маркіз не помилився.

Не минуло й кількох тижнів, як ім'я Сімурдена уявилося в цьому краї, що його громадянська війна залила кров'ю. Небагато було навіть у ті часи таких зловісних імен. Говорили тоді: «Марат у Парижі, Шал'є в Ліоні, Сімурден у Вандеї». Наскільки колись абата Сімурдена шанували в цих краях, настільки тепер стали його ненавидіти й зневажати: такий був неминучий наслідок зречення духовного сану. Сімурден наводив жах. Суворі люди — нещасні: хто бачить їх вчинки, той засуджує їх, тоді як, заглянувши в глибину їх совісті, можливо, виправдав би. Лікурґ, коли його не розуміти, здається Тіберієм. У всякому разі ці двоє людей — маркіз де-Лантенак і абат Сімурден — викликали однаково ненависть: прокляття роялістів на адресу Сімурдена врівноважувались прокляттями республіканців на адресу Лантенака. Кожен з них для ворожого табору був страховищем. Через це стався навіть такий дивний факт, що в той час, коли Прієр Марнський у Гранвілі оцінював голову Лантенака, Шаретт у Нуамурт'є оцінював голову Сімурдена.

Треба сказати, що ці двоє людей, маркіз і священик, були до певної міри однією людиною. Бронзова маска громадянської війни має два лиця — одне повернуте до минулого, друге — до майбутнього, але обидва — однаково трагічні. Першим лицем був Лантенак, другим — Сімурден. Тільки гірка гримаса Лантенака була оповита мороком ночі, а на роковому чолі Сімурдена лежав відблиск світанку.

Отже, обложений Турґ дістав відстрочку. Завдяки втручанню Говена встановилося, як ми бачили, перемир'я на двадцять чотири години.

Іманус мав вірні відомості. Внаслідок того, що Сімурден настійливо вимагав збільшити колону, Говен мав тепер під своєю командою чотири тисячі п'ятсот чоловік, частину з національної гвардії, а частину з лінійних сол-

датів. З цими силами він і обложив Тург. Він міг виставити проти нього дванадцять гармат. Шість він поставив на узліссі проти башти, а шість — на плато проти мостового замка. Він зміг також підвести міну і пробити пролом у мурі башти.

Отже, по закінченні двадцяти чотирьох годин боротьба мала відновитися при таких обставинах:

На плато і в лісі чотири тисячі п'ятсот чоловік.

У башті — дев'ятнадцять.

Імена дев'ятнадцяти обложених можна знайти в оголошеннях того часу, що оповіщали цих людей поза законом. Можливо, ми з ними ще зустрінемося.

Сімурденові хотілося, щоб Говена, як командувача цих чотирьох з половиною тисяч війська, майже цілої армії, зробили генералом. Говен відмовився, він сказав: «Коли візьмемо Лантенака, тоді подивимося. Поки що я цього не заслужив».

У ті часи часто великими арміями командували офіцери з невисоким чином. Пізніше Бонапарт був одночасно артилерійським капітаном і командувачем італійської армії.

Дивна була доля Тур-Говена: один Говен атакував його, другий Говен боронив. У цьому таїлась причина обережності в нападі. Але її не було в обороні, бо пан де-Лантенак був з тих, що нічого не шкодують, до того ж він усе життя прожив у Версалі. Тург він майже не знав і не мав до нього ніяких почуттів. Він замкнувся в цьому замку, бо не було близько іншого кращого притулку, але при потребі зруйнував би його без вагання. Говен мав до нього більше пошани.

Вразливим місцем фортеці був міст. Але на ньому в бібліотеці містились фамільні архіви. Якби приступ почали з боку моста, неминуче спалахнула б пожежа. Говенові здавалося, що спалити родинний архів — це образити предків. Тург був родовим замком Говенів. Від цієї башти залежали колись усі їхні бретонські лени, як ще недавно від Луврської башти залежали всі лени Франції. З нею зв'язані були всі родинні спогади Говена, він і сам у ній народився. І от доля судила йому, дорослому, штурмувати ці варті пошани стіни, які були йому притулком у дитинстві. Невже він вчинить блюзнірство і оберне їх на попіл? Можливо ж, що в цьому будинку, десь у кутку на горищі, ще й досі стоїть його власна

колиска. Деякі думки глибоко хвилюють. У Говена цей старовинний родинний дім викликав зворушення. Тому він пощадив міст, обмежившись тільки тим, що зробив неможливою втечу, наставивши на замок батарею, а для атаки вибрав протилежний бік і підвів міну під башту.

Сімурден лишив йому волю дій. Він докоряв себе за це, бо в суворості своїй тільки хмурих брови перед цією готичною старовинністю. Він не був поблажливим як до будівель, так і до людей. Щадити замок — це був уже початок милосердя, а милосердя було вразливою стороною Говена. Сімурден же, як ми знаємо, пильно наглядав за ним і спинався на цьому згубному шляху.

А тимчасом він і сам не міг дивитись на старий замок без таємного трепету, в чому признавався собі з якимсь гнівом. Він почував себе розчуленим перед ним, згадавши зал з тими першими книгами, які він давав читати Говенові. Він, Сімурден, тоді скромний кюре в сусідній парафії Паріньє, і сам жив у замку. В цій самій бібліотеці він держав малого Говена на колінах, навчаючи азбуки. Це в цих чотирьох стінах він спостерігав, як улюблений його учень, сні його душі, ставав дорослою людиною, як розвивався його розум. І невже він розгромить і спалить цю бібліотеку, цей замок, ці стіни, сповнені його благословлянь дитині? І він ладен був пощадити їх. Правда, не без докорів совісті.

Він не суперечив Говенові, коли той вирішив почати атаку з протилежного боку. Тург мав дикий бік — башту і бік цивілізований — бібліотеку. Сімурден дозволив Говенові робити пролом саме з дикого боку.

Зрештою, атакований одним Говеном і боронений другим Говеном, цей старий дворянський маєток в розпалі Французької революції повертався до феодальних звичаїв. Вся історія середніх віків сповнена таких війн між родичами.

ХІІ. ГОТУЄТЬСЯ РЯТУНОК

Ціла ніч минула в готуванні обох сторін.

Як тільки закінчилися мирні переговори, Говен послав по свого заступника Гешана.

Гешан, з яким вам слід ближче познайомитись, був чоловік малопомітний, чесний, відважний, середнього розуму, кращий солдат, ніж командир, слухняний до такої

міри, що не вважав за потрібне глибше вдумуватися в зміст наказів, які йому давали, незворушний, неприступний ні для підкупу, який псує совість, ні для жалю, який псує правосуддя. Він мав на душі й на серці дві заслони — дисципліну й наказ, як чоровистий кінь має на очах шори, і йшов прямо вперед — твердим кроком, але вузьким шляхом.

Загалом, людина надійна: твердий начальник і ретельний виконавець наказів.

Говен жваво заговорив до Гешана:

— Гешан, потрібна драбина.

— У нас немає драбин, командир.

— Треба роздобути одну.

— Для штурму?

— Ні, для рятування.

Гешан подумав і сказав:

— Розумію. Але для того драбина має бути дуже висока.

— Щонайменше на три поверхи.

— І така ледве дістане, командире

— Мабуть, треба ще вищу, щоб бути певним.

— Безумовно.

— Як же це так, що в нас немає драбини?

— Ви ж відмовилися від того, щоб штурмувати Тург з плато, вирішили з того боку тільки блокувати, а атакувати з боку башти. То ми звернули всю увагу на міну, через те й не подбали про драбини.

— Ну, то звеліть драбину зробити.

— Драбину на три поверхи зробити не так легко.

— Звеліть збити разом кілька коротких драбин.

— Але для того треба їх мати.

— Роздобудьте.

— Де? Селяни скрізь нищать драбини, так само, як руйнують мости, розбивають вози.

— Це правда, вони думають знесилити цим республіку.

— Вони хочуть, щоб ми не змогли ні створити обоз, ні переправитись через річку, ні штурмувати мур.

— Проте драбина необхідна.

— Ось що спало мені на думку, командир: в Жавене, під Фужером, є велика теслярська майстерня, там можна дістати.

— Не можна гаятися й хвилини.

— На який саме час потрібна драбина?
— Завтра, на цю годину щонайпізніше.
— Я пошлю зараз у Жавене гінця. В Жавене саме стоїть кавалерійський загін, він приставить драбину під охороною. Вона буде тут завтра перед заходом сонця.
— Гаразд, цього досить,— сказав Говен.— Тільки не баріться. Ідіть.

Через десять хвилин Гешан повернувся і доповів:

— Командире, гонець виїхав у Жавене.

Говен зійшов на плато і довго дивився на замок, що височів над ярком. Замок, як уже говорилося, звернений був до плато глухою стіною з єдиними низенькими дверима внизу, тепер закритими піднятим звідшим містком. Щоб добратися з плато до першої арки мосту, треба було спуститися кручею вниз. Спуститися можна було, чіпляючись за кущі, але, опинившись на дні ярка, нападаючий ставав мішенню для всіх металевих снарядів, якими в нього могли влучити з усіх трьох поверхів замка. Говен остаточно переконався, що при такому становищі штурмувати треба було тільки через пролом у башті.

Він вжив усіх заходів, щоб із замка не можна було втекти, він ще щільнішим зробив кільце блокади навколо Турга, щоб жодна людина не могла пробратися крізь ряди його батальйонів. Вони з Сімурденом поділили керівництво облогою фортеці. Говен лишив собі той бік, що від лісу, а Сімурденові віддав нагляд з боку плато. Умовнились, що в той час, як Говен з Гешаном поведуть наступ через пролом, Сімурден із гарматами стежитиме за мостом і ровом.

ХІІІ. ЩО РОБЯТЬ МАРКІЗ

Поки за замком готувалися до атаки, всередині готувалися до оборони.

Кожна башта схожа на бочку тим, що башту пробивають міною, як бочку пробойцем. Так сталося і з баштою Турга.

Дужий удар пробойцем, завданий їй вибухом двох чи трьох центнерів пороху, наскрізь пробив її товстелезну стіну. Розколина йшла від фундаменту, прорізувала всю товщу муру і кінчалася безформною аркою в нижньому поверсі фортеці. Обложники, щоб зробити цей про-

лом зручнішим для штурму, ще розширили його гарматними пострілами.

Нижній поверх, пробитий вибухом, був великим, круглим, зовсім порожнім залом, із товстим стовпом посередині, що підтримував склепіння. Цей зал, найбільший у всій башті, мав принаймні сорок футів у діаметрі. Такі зали були на кожному поверсі, але що вище, то менші, бо ж башта звужувалася догори. В усіх верхніх поверхах були бійниці з нішами в амбразурах. А в нижньому залі не було ні бійниць, ні вікон, ні будь-яких відтулин, отже, сюди доходило стільки ж світла та свіжого повітря, як і в могилу.

Одні двері з цього залу, окуті залізом, вели до підземної темниці, а другі виходили на сходи до верхніх поверхів. Ці сходи, як і всі інші, зроблені були в стіні.

В цей нижній зал нападаючи і мали змогу пройти крізь пробитий ними пролом. Але, здобувши нижній поверх, вони мали взяти штурмом іще п'ять. Раніше в нижньому залі не можна було пробути добу, не задихнувшись. А тепер, завдяки проломові, тут можна було дихати. Тому обложені і не збиралися затикати цей пролом.

Та й для чого було це робити? Все одно, його знову пробили б ядрами.

Вбивши в стіну залізний підфакельник і вставивши в нього факел, освітили нижній зал. Виникло питання: як боронитися?

Замурувати пролом було не важко, але не варто. Більше користі було з ретрашементу — укріплення з уступним кутом, на зразок барикади, що давало змогу скерувати вогонь на нападаючих і, лишаючи отвір відкритим зовні, затикало його зсередини. Матеріалу вони мали досить і побудували укріплення з щілинами для рушниць. Укріплення упиралося кутом в центральний стовп залу, а крилами — в стіну по обидва боки пролому. Крім того, у відповідних місцях заклали фугаси.

Маркіз керував усім. Був натхненником, вождем, керівником і начальником, душею всього — душею владною і страшною.

Лантенак був з породи тих воїнів XVIII століття, які у вісімдесят років рятували міста. Він схожий був на того графа д'Альберта, який, у віці майже ста років, вигнав з Риги польського короля.

— Будьте сміливі, друзі! — казав маркіз. — На по-

чатку нашого століття у Бендерах Карл XII, замкнувшись в одному домі з трьомастами шведів, відбився від двадцяти тисяч турків.

Забарикадували два нижні поверхи, укріпили кімнати, позабивали ніші, підперши двері товстими колодами, прибивши їх до підлоги. Вільними лишили тільки спіральні сходи, що сполучали всі поверхи, бо закрити цей прохід для нападаючих означало закрити його й для себе. Оборона укріплень завжди має вразливі місця.

Маркіз, невтомний і дужий, як юнак, піднімав колоди, тягав каміння, подавав усім приклад, брався до всякої потрібної роботи, командував, допомагав, жартував, як рівний з рівним, з цими дикунами, лишаючись, проте, паном, гордим, зневажливим, елегантним і грізним.

Неможливо було його не послухатися. Він сказав: «Якщо половина з вас збунтується, я звелю другій половині розстріляти першу і боронитимуся з рештою». За такі речі обожнюють вождя.

ХІV. ЩО РОБИТЬ ІМАНУС?

Поки маркіз дбав про кріплення пролому та башти, Іманус дбав про міст. Як тільки почалася облога, рятувальну драбину, що висіла зовні під вікнами другого поверху, з наказу маркіза зняли і перенесли в бібліотеку. Саме цю драбину і хотів, мабуть, замінити Говен. Вікна першого поверху, так званої кордегардії, були захищені потрійним рядом залізних брусів, вбитих у камінь; крізь ці ґрати не можна було ні влізти, ні вилізти. Вікна бібліотеки ґрат не мали, але самі вони були дуже високо.

Іманус узяв з собою трьох чоловік, як і сам він, здатних на все і все готових зробити. Це були Гуанар, прозваний Золотою Гілкою, і два брати Гостросписи. Гуанар був такий же лютий, як і Іманус, бо республіканці вбили його брата.

Взявши потайний ліхтар, Іманус відімкнув залізні двері і пильно оглянув усі три поверхи мостового замка. Оглянувши верхній, завалений сіном і соломомою, він перейшов у нижній, куди звелів принести кілька горщиків з вугіллям на додачу до бочок з смолою, поклав біля

цих бочок купу сухого вереску і перевірів гніт, один кінець якого був тут, а другий — у башті. Потім налив під бочками й вереском цілу калюжу смоли і спустив у неї кінець сірчаного гнота.

Потім він звелів поставити в бібліотеку три колиски, в яких міцно спали Рене-Жан, Гро-Ален і Жоржетта. Перенесли їх дуже обережно, щоб не побудити малих. Колиски були прості, плетені з лози. У таких колисках дуже низенькі краї, і ставлять їх прямо на підлогу, щоб дитина могла сама з неї вилізти. Біля кожної колиски поставили по мисці з супом і поклали дерев'яну ложку. Зняту з гаків драбину приставили до стіни, а три дитячі ліжка розмістили поряд біля другої стіни, напроти драбини. Потім Іманус, зваживши, що протяг сприяє розгорянню пожежі, відчинив усі шестеро великих вікон бібліотеки. Стояла літня ніч — синя й тепла.

Братам Гостросписам Іманус наказав порозчиняти вікна нижнього і верхнього поверхів, щоб усюди краще розгорялося. Він помітив, що східний фасад будинку був густо оббитий зверху донизу старим, посохлим і потемнілим плющем, який обрамляв вікна усіх трьох поверхів. Плющ теж міг добре горіти.

Оглянувши все востаннє, Іманус разом з своїми помічниками вийшов із замка і повернувся до башти. Він замкнув на два повороти ключа величезний страхітливий замок на важких залізних дверях і задоволено хитнув головою, перевіrivши сірчаний гніт, який проходив у проблену ним дірку і тепер єдиний, що сполучав башту з замком. Цей гніт з круглої кімнати башти проходив під залізними дверима і далі під склепінням у другий поверх замка, потім звивався по спіральних сходах, спускаючись у нижній поверх, тягся по всій підлозі і закінчувався в калюжі смоли під оберемками сухого вереску. Іманус обрахував, що треба приблизно з чверть години, щоб огонь по цьому гноту, підпаленому всередині башти, дійшов до смоли під бібліотекою. Впорядкувавши все це і оглянувши все гаразд, він одніс ключ від дверей маркізові де-Лантенаку, який поклав його в кишеню.

Треба було пильно стежити за всіма рухами нападаючих. Іманус із своїм пастушачим рогом за поясом пішов вартувати на вершину башти. Він поглядав і на ліс, і на плато. Біля нього, в амбразурі віконця, лежали

порохівниця, торбинка з кулями і старі газети. Щоб не марнувати часу, він робив патрони.

Коли ранком зійшло сонце, воно освітило в лісі вісім батальйонів вояків із шаблями при боці, ранцями на спині і багнетами на рушницях, і на плато — гарматну батарею з повними снарядів зарядними ящиками; у фортеці — дев'ятнадцять чоловік, що заряджали рушниці, мушкети й пістолети, і в трьох колісках — трьох сплячих дітей.

СТРАТА СВЯТОГО ВАРФОЛОМІЯ

I

Діти прокинулись.

Першою прокинулась дівчинка.

Діти прокидаються, як розкриваються квіти. Здається, що з їх чистих душ, як з прекрасних квітів, йде чудовий аромат.

Жоржетта, двадцятимісячна, наймолодша, яка в травні ще годувалась материним молоком, підвела голівку, сіла на постельці, подивилася на свої ніжки і почала лепетати.

Ранковий промінь упав на її колиску, і важко було сказати, що рожевіше — ніжка Жоржетти чи ранок.

Двоє інших іще спали: чоловіки — неповороткіші. Жоржетта, весела і щаслива, лепетала.

Рене-Жан був брюнет, Гро-Ален — шатен, а Жоржетта — блондинка. У дітей волосся часто темнішає в міру того, як вони підрастають. Рене-Жан мав вигляд маленького Геркулеса. Він спав на животі, уткнувши личко в кулачки. У Гро-Алена обидві ноги звисилися з маленького ліжка.

Всі троє були в лахмітті. Убрання, яке дав їм батальйон Червоного Ковпака, зовсім подралося. Те, що вони мали на собі, вже не можна було назвати сорочками. Обидва хлопці були майже голі, на Жоржетті висіла якась ганчірка, що колись була спідничкою, а тепер стала дрантям. Хто піклувався про цих дітей? Неможливо сказати. Тільки не мати. Ці дикі воюючі селяни, тягаючи дітей з собою з одного лісу в другий, давали їм пайку супу. Та й усе. Малі самі дбали про себе, як уміли. Всі

були їх господарями і ніхто батьком. Але на дітях і лахміття ніби сяє. Вони були чудесні.

Жоржетта лепетала.

Дитина лепече, як пташка співає. Її лепет і пташиний спів — однаковий гімн. Гімн невиразний, несвідомий, глибокий. Але пташку не жде, як дитину, темна людська доля. Тому й домішується до радості сум у людей, що слухають дитяче щебетання. Найвеличніша пісня, яку тільки можна почути на землі, — це лепет людської душі з дитячих уст. В цьому неясному шепотінні думки, яка є ще, по суті, тільки інстинктом, відчувається якийсь несвідомий заклик до вічної справедливості. Можливо, це протест перед порогом життя, який треба переступити, протест смиренний і зворушливий. Це невідання, що усміхається до безконечності, немов кидає дскір усьому існуючому за ту долю, яка жде слабосилого і беззахисного. Вона з довір'ям ставиться до всього, а її може спіткати нещастя.

Лепет дитини — це і більше, ніж слово, і менше, ніж слово; в ньому немає музики, але він — пісня; в ньому немає складів, але він — мова: лепет цей почався ще на небесах, і йому не буде кінця на землі, він виник раніше, ніж народилася дитина, і звучить, як продовження однієї мелодії. У цьому невиразному приховано те, що говорило дитя, ще будучи янголом, і те, що скаже доросла людина; колиска має своє Вчора, як могила — своє Завтра; це Вчора і це Завтра зливають у таємничому щебетанні своє подвійне невідання; і ніщо не доводить так безперечно існування бога, вічності, закономірності, двоїстості долі, які несе грізна тінь майбутнього, що потьмарює рожеву, ніби зоря, душу немовляти.

Те, що лепетала Жоржетта, не було сумне, бо все її миле личко всміхалось. Її рот усміхався, очі всміхалися, ямочки на щоках усміхалися. Від цієї посмішки віяло таємничим привітом ранкові. Душа вірить світлу. Небо було сине, ранок — теплий і погожий. Ніжна маленька істота, нічого не знаючи, нічого не відаючи, нічого не розуміючи, перебувала в бездумному маренні, почувала себе в безпеці серед цих чесних дерев, серед цієї широкі зелені, серед цього чистого й лагідного поля, серед співу пташок, шелестіння листя, дзижчання комах, рокотання струмків, серед усієї цієї природи, над якою сяяло в неосяжній безгрішності сонце.

Після Жоржетти прокинувся Рене-Жан—старший, дорослий — йому ж минуло вже чотири роки. Він підвівся на ноги, відважно переступив через край колиски, побачив свою миску, що здалася йому річчю звичайною, сів на підлозі і заходився їсти суп.

Щебетання Жоржетти не збудило Гро-Алена, але, почувши цокання ложкою по мисці, він враз перевернувся і розплющив очі. Гро-Аленові було три роки. Побачивши свою миску, до якої треба було тільки простягти руку, узяв її і, не встаючи з ліжка, поставив миску собі на коліна, затиснув у руці ложку і теж заходився їсти.

Жоржетта не чула нічого. Її голос, здавалося, переливався у згоді з коливанням її мрій. Її широко розкриті очі, що дивилися вгору, були божественні. Хоч що б було над головою в дитини,— стеля чи склепіння,— в її очах завжди відсвічує небо.

Рене-Жан, скінчивши, пошкріб ложкою дно миски і сказав з гідністю:

— Я виїв свій суп.

Це вивело Жоржетту з замріяності.

— Пупуп,— сказала вона.

І, побачивши, що Рене-Жан уже поїв, а Гро-Ален їсть, теж узяла миску, що стояла біля неї, і стала їсти, підносячи ложку частіше до вуха, ніж до рота.

Часом вона відмовлялася від цивілізації і їла пальцями.

Гро-Ален, за прикладом свого брата, вишкріб дно миски, потім кинувся до Рене-Жана, і вони стали бігати по кімнаті.

II

Раптом унизу надворі почулися з боку лісу звуки ріжка — суворі й владні. Зверху, з висоти башти, відгукнулась сурма. Цього разу ріжок питав, а сурма відповідала.

Вдруге заграв ріжок і вдруге озвалась сурма.

Потім знизу, від узлісся, пролунав далекий, але виразний голос:

— Розбійники, здавайтесь. Якщо ви не здастесь до заходу сонця, ми будемо штурмувати.

Другий голос, схожий більше на рев, відповів:

— Штурмуйте!

Голос знизу продовжував:

— Постріл з гармати за півгодини до штурму буде останнім попередженням.

А голос зверху повторив:

— Штурмуйте.

Людські голоси не доходили до дітей, але звуки ріжка й труби розносяться вище й далі. При першому ж звукові ріжка Жоржетта перестала їсти й витягнула шийку, прислухаючись. При звуках сурми вона поклала ложку. При другому сигналі ріжка вона підняла правий вказівний пальчик і стала помахувати ним, відзначаючи переливи й перерви в звуках ріжка та сурми. Коли сурма й ріжок замовкли, вона задумалася з піднятим у повітря пальчиком і пролепетала неголосно:

— Мізика.

Вона хотіла, певно, сказати: музика.

Двоє старшеньких не звернули уваги на переговори труби й ріжка. Всю їхню увагу привертало спостерегання мокриці, яка лізла на підлозі. Гро-Ален перший побачив її і закричав:

— Звірятко!

Рене-Жан підбіг до нього.

Гро-Ален спитав:

— Воно кусається?

— Не вбивай його, — сказав Рене-Жан.

І обидва заходилися розглядати мандрівницю.

Жоржетта тимчасом доїла суп і шукала очима своїх братів. Рене-Жан та Гро-Ален були в заглибині біля вікна, нахилившись над мокрицею, торкаючись головами одне одного. Вони затаїли віддих, щоб не сполохати «звірка», який спинився і не ліз далі, мало задоволений з такої уваги.

Жоржетта, побачивши, що брати щось розглядають, і собі схотіла подивитися. Їй не легко було добратися до них, проте вона зважилася. На дорозі було багато перешкод. На підлозі валялося чимало речей: то перекинута табуретка, то купа паперу, а далі порожні ящики, нагромодження усякої всячини, і все це треба було обходити, як човен обходить підводні камені.

Найперше треба було вилізти з колиски. Потім вона пустилися між рифами, пробираючись у вузьких проходах, відіпхнула дорогою табуретку, проповзла між двома скринями, перелізла через товстючу зв'язку паперів, на-

силу видряпавшись нагору з одного боку і скотившись з другого, і врешті вибралася, як сказав би моряк, у чисте море, тобто досить вільний від речей простір кімнати, де їй не загрожували більше ніякі небезпеки. Тут вона сміливо рушила далі, перейшла цей простір на чотирьох з швидкістю кошеняти і наблизилась до вікна. Але тут натрапила на серйозну перешкоду: велика драбина, що лежала під стіною, закривала віконну заглибину, утворюючи ніби мис між Жоржеттою і її братами. Вона спинилась і, подумавши трохи, вирішила, що робити: схопившись своїми рожевими пальчиками за один із щаблів,— вони були тепер вертикальні, бо ж драбина лежала на боці,— спробувала підвестися на ноги, але впала. Спробувала ще раз і знову впала. За третім разом їй удалося встати. Тоді вона заходилася пробиратись вздовж драбини від щабля до щабля, хапаючись за них обома руками. Дійшовши до кінця, вона поточилась, але, схопившись рученятами за кінець величезного стояка драбини, випросталась, обійшла мис, глянула на Рене-Жана та Гро-Алена і засміялась.

ІІІ.

Рене-Жан підвів голову і теж засміявся до Жоржетти, а за ним став сміятися і Гро-Ален.

Жоржетта підсіла до братів.

Мокриця, скориставшись тим часом, коли вони сміялися, зникла. Та настали інші цікаві події.

Насамперед з'явилися ластівки.

Певно, десь близько були під виступом даху їхні гнізда, і присутність дітей їх турбувала. Описуючи в повітрі великі кола, вони пролітали зовсім близько біля вікна. Їхнє ніжне весняне щебетання привернуло увагу дітей.

Мокрицю враз забули. Жоржетта показала пальчиком на ластівок і скрикнула:

— Тата.

Рене-Жан поправив її:

— Ех ти, мала. Треба казати птаська, а не тата.

— Тася,— сказала Жоржетта.

І всі троє розглядали ластівок.

Потім влетіла бджола.

Влетіла з великим шумом, гула голосно і немов казала: «От і я! Оце побувала у троянд, а тепер прилетіла відвідати дітей. Що тут діється?»

Бджола — це господиня: вона співає, а іноді й бурчить.

Як тільки бджола влетіла, трое малюків не відводили від неї очей. Бджола облетіла всю бібліотеку, заглянула в усі закутки, літаючи з таким виглядом, наче була дома, в своєму власному вулику. Відвідала, крилата й співуча, всі шафи, заглядаючи крізь скло на заголовки книг, немов уміла читати. Закінчивши свій огляд, полетіла.

— Пішла до себе додому,— сказав Рене-Жан.

— Це теж звірятко,— сказав Гро-Ален.

— Ні,— заперечив Рене-Жан,— це муха.

— Муха,— повторила Жоржетта.

Гро-Ален, що знайшов на підлозі шворку з вузлом на кінці, узяв її за другий кінець між пальці і став крутити круг себе, з глибокою увагою дивлячись на її рух.

Жоржетта, що знову перетворилася на чотириногу істоту, пустившись далі в звивисту подорож, натрапила на підлозі на старе крісло із поїденою міллю оббивкою, крізь дірки в якій стирчав кінський волос. Вона спинилася біля крісла, розширюючи дірки і зосереджено витягаючи з них волос.

Раптом вона підняла палець, що означало: «Слухайте».

Обидва хлопці повернули голови.

Знадвору почувся неясний і далекий гуркіт. Мабуть, нападаючий табір провадив якісь стратегічні переміщення в лісі: іржали коні, били барабани, стукали колесами зарядні ящики, бряжчали ланцюги, перегукувалися військові ріжки,— ця суміш воєнних звуків зливалася в якусь гармонію. Діти слухали, як зачаровані.

— Це бозя гримить,— сказав Рене-Жан.

ІУ

Шум ушух.

Рене-Жан лишився задумливим.

Як складаються думки в цих маленьких головах? Які таємничі рухи стаються в їхній такій невиразній, ще й короткій пам'яті? Може, в мозку цієї любої замисленої голівки сплив спогад про якийсь незвичайний, подібний до

теперішнього шум у той час, коли лежав він у ліжку і бачив над собою чийсь ніжну усмішку, якої він не бачить більше. Рене-Жан прошепотів:

— Мама.

— Мама,— сказав Гро-Ален.

— Мама,— сказала Жоржетта.

Згодом Рене-Жан став стрибати по кімнаті.

Побачивши це, Гро-Ален заходився стрибати й собі.

Гро-Ален переймав усі рухи й жести Рене-Жана. Жоржетта — менше. Трилітні копіюють чотирилітніх, але двадцятимісячні зберігають свою незалежність.

Жоржетта лишилася сидіти, проказуючи час від часу одне слово. Жоржетта не вмiла говорити цілі фрази.

Це була мислителька, що висловлювалась апофегмами¹. Мова її була односкладова.

Однак через деякий час приклад хлопців заразив її, і вона, кінець кінцем, спробувала робити, як її брати. Три пари маленьких босих ніжок заходилися танцювати, бігати й тупотіти по старому запорошеному паркету, під суворими поглядами мармурових бюстів, на які Жоржетта час від часу скося поглядала, бурмочучи:

— Люма.

В мові Жоржетти «люма» звалось все, що нагадувало людину, але не було нею. Дитина уявляє собі істоти тільки перемішані з привидами.

Жоржетта більше падала, ніж ходила, стараючись не відставати від братів, тому просувалася охоче на чотирьох.

Раптом Рене-Жан підбіг до вікна, підняв голову, потім враз опустив її і сховався за виступ віконної ніші. Він помітив, що хтось на нього дивиться. Це був солдат із табору синіх, розташованого на плато. Користуючись перемир'ям і до певної міри порушуючи його, він наважився підійти аж до краю рову, звідти видно було, що робиться в бібліотеці.

Побачивши, що Рене-Жан ховається, Гро-Ален сховався й собі. Він притулився до нього, а тоді Жоржетта заховалася за ними. Вони притаїлися тихо й мовчали. Жоржетта навіть приклала палець до губ. Через деякий час Рене-Жан рискнув виткнути голову: солдат ще був там. Рене-Жан знову швидко нахилив голову. І трое

¹ Апофегма — короткий і влучний вислів.

малят не сміли й дихнути. Так тривало досить довго. Врешті цей страх набрид Жоржетті, вона набралася сміливості й виглянула. Солдата вже не було. Вони заходилися бігати й гратися.

Хоч Гро-Ален був наслідувачем і шанувальником свого брата, проте мав свою спеціальність — знахідки. Його брат і сестра побачили раптом, що він гасає по кімнаті, тягаючи візок на чотирьох колесах, який звідкись витяг.

Цей візок для ляльки цілі роки валявся тут, запорошений і забутий, у доброму сусідстві з книгами геніїв і бюстами мудреців. Можливо, це була одна з тих іграшок, якими в дитинстві грався Говен.

Гро-Ален зробив з своєї шворочки батіжок і став ним ляскати. Він дуже пишався. Такі вже винахідники: коли не відкривають Америки, відкривають візок. Так завжди буває.

Та треба було поділитись знахідкою. Рене-Жан хотів запрягтися в візок, а Жоржетта — сісти в нього.

Коли вона влізла туди, Рене-Жан став конем, Гро-Ален — кучером.

Але кучер не знав свого діла, кінь став вчити його.

Рене-Жан кричав Гро-Аленові:

— Кажі: Но!

— Но! — повторив Гро-Ален.

Візок перекинувся. Жоржетта впала і закричала.

Йй дуже хотілось поплакати.

— Перестань,— сказав Рене-Жан,— ти ж уже велика.

— Я велика,— пролепетала Жоржетта.

І втішилась тим, що доросла.

Під вікнами знадвору був досить широкий карниз. Цілий шар пороху, нанесеного з плато, вкривав його. Дощі зробили з цього пороху знову землю, вітер приніс сюди насіння, і зернятко одної колючої куцової рослини, так званої «лисячої шовковиці», пустило ростки на цьому клаптику ґрунту. Був серпень, кущик був укритий ягодами, і одна гілочка пройшла у вікно, звішуючись майже до підлоги.

Гро-Ален, що відкрив спочатку мотузку, а потім візок, відкрив і ці ягоди. Він зірвав одну і з'їв.

— Я голодний,— сказав Рене-Жан.

І Жоржетта прискакала на всіх чотирьох.

Утрьох вони обібрали всю гілочку і з'їли всі ягоди.

Весело смакуючи ягоди, вони так вимазалися їхнім червоним соком, що з маленьких янголят перетворилися в маленьких фавнів. Вони голосно сміялися.

Часом вони кололи собі пальці. Та це пусте.

Жоржетта простягла Рене-Жанові свій пальчик, де виступила краплинка крові, і сказала, показуючи на колючу рослину:

— Колючка.

Гро-Ален, що теж наколовся, з недовірою поглянув на гілочку і сказав:

— Це звірятко.

— Ні,— відповів Рене-Жан,— це палиця.

— Це злюка-палиця,— відказав Гро-Ален.

Жоржетті і цього разу хотілося плакати, але вона за-сміялася.

У

Тимчасом Рене-Жан, можливо, заздричи відкриттям свого молодшого брата, задумав великий проект. Ще тоді, коли він обривав ягоди і колов пальці, його очі раз у раз поверталися до підставки-пюпітра, що стояла окремо, немов пам'ятник, посередині бібліотеки. Це була підставка, на якій лежав славнозвісний том «Святого Варфоломія».

Це був справді розкішний, визначний фоліант. Видана була ця книга 1628 року в Кельні знаменитим видавцем біблії Блевом, по-латинському Цезіусом. Друкували її особливим способом, і не на голландському, а на чудовому арабському папері, що ніколи не жовкнув, бо вироблявся з шовку. Оправа була з золоченої шкіри, а застібки були срібні. Чисті аркуші на початку і при кінці книги були з найкращого пергаменту. Була в томі безліч гравюр на дереві й міді і географічні карти багатьох країн. До книги був доданий на початку протест видавців, папероторговців і книгарів проти едикту 1635 року, що встановлював мито на «шкіру, пиво, ратиці, морську рибу і папір». Загалом ця книга була знаменитою і майже такою ж рідкістю, як московський «Апостол».

Книга була гарна, і тому Рене-Жан поглядав на неї, можливо, аж із надмірною цікавістю. Вона була розкрита якраз на великій гравюрі, що зображувала святого Варфоломія, який ніс у руці свою власну зідрану шкіру.

Цю гравюру видно було з підлоги. Коли поїли всі ягоди, Рене-Жан подивився на неї жадібним поглядом. Жоржетта, простеживши, куди дивляться братові очі, теж помітила гравюру і сказала:

— Кальтинка.

Це слово, здавалося, змусило Рене-Жана зважитися. І він, на превелике здивування Гро-Алена, вчинив щось надзвичайне. В кутку бібліотеки стояв великий і важкий дубовий стілець. Рене-Жан попростував до цього стільця, схопив і сам-один притяг до підставки. Потім, присунувши його до попітра, він виліз на нього і поклав обидві руки на книгу.

Вибравшись на цю вершину, він відчув потребу бути величним. Він узяв «кальтинку» за різок угорі і став ретельно виривати. Та хоч як старався, проте відірвав навкіс. Увесь лівий бік гравюри з одним оком і частиною саява старого апокрифічного євангеліста лишився в книзі, а Жоржетті він дав другу половину святого і всю його шкіру. Жоржетта прийняла святого і сказала:

— Люма!

— І мені! — закричав Гро-Ален.

Перша видрана сторінка — немовби перша пролита кров: потім починається погром.

Рене-Жан перегорнув сторінку. Після святого був його коментатор, Пантеус. Рене-Жан видрав Пантеуса для Гро-Алена.

Тимчасом Жоржетта розірвала свій великий клопоть на два менші, потім два на чотири, отже історик міг би сказати, що святий Варфоломій після того, як з нього зідрали шкіру в Вірменії, був четвертований у Бретані.

УІ

Скінчивши четвертування, Жоржетта простягла руку до Рене-Жана і сказала:

— Дай!

За святим Варфоломієм та його коментатором ішли відворотні портрети тлумачів. Перший був Гавантус. Рене-Жан видрав Гавантуса і поклав його в руку Жоржетті.

Така ж доля спіткала і інших тлумачів.

Дарувати — значить виявляти вищість. Рене-Жан не

залишав про запас нічого. Гро-Ален і Жоржетта захоплено дивилися на нього, і це його тішило. Він мав задоволення від захвату своєї публіки.

Рене-Жан, щедрий і великодушний, дав Гро-Аленові Фабріціо Піньятеллі, а Жоржетті — отця Стільтінга. Він подарував Гро-Аленові Альфонса Тозта, а Жоржетті — Корнеліуса Лапіда. Гро-Ален одержав Анрі Гаммона, а Жоржетта — отця Роберті з додачею краєвиду міста Дуе, де він народився 1619 року. Гро-Ален дістав протест папероторговців, а Жоржетта титульну сторінку. Лишалися ще географічні карти. Рене-Жан поділив і їх. Ефіопію віддав Рене-Жанові, а Лікаонію — Жоржетті. Покінчивши з цим, він скинув книгу на підлогу.

Це був страшний момент. Гро-Ален і Жоржетта побачили з захватом і жахом, як Рене-Жан, насупивши брови, напруживши м'язи, штовхнув з пюпітра важкий фоліант. Велична книга, що втратила поважність, має трагічний вигляд. Зсунутий з місця масивний фоліант з'їхав на край пюпітра, одною половиною звис униз, захитався нерішуче і нарешті, увесь пом'ятий, пошарпаний, розтерзаний, наполовину вибитий з оправи, гримнув на підлогу. На щастя, він не впав на дітей.

Вони були засліплені, приголомшені, але вціліли. Не всі пригоди завсйовників так добре кінчаються.

Як усі перехоги, і ця наробила багато шуму і зняла хмару пилюки.

Подолавши книгу, Рене-Жан зліз з стільця.

На мить запанували тиша й жах. Перемога часом лякає й переможців. Діти взялися за руки і, стоячи осторонь, дивилися на розтерзаний фоліант.

Але після недовгої задумливості Гро-Ален енергійно наблизився до нього і штовхнув ногою.

Це був кінець. Хіть до руйнування є в кожному. Рене-Жан теж штовхнув книгу ногою, Жоржетта теж, від чого сама сіла на підлогу. Вона скористувалася з цього, щоб кинутися на святого Варфоломія. Страху наче й не було. За нею слідом на книгу накинувся Рене-Жан та Гро-Ален. І ці троє хижих ангелів, рожеві, веселі й люті, напали на безборонного евангеліста і заходилися нещадно рвати гравюри, шматувати сторінки, висмикувати закладки, дерти оправу, витягати позолочені цвяхи з срібних її наріжників, ламати пергамент, півечити священний текст, працюючи руками, нігтями й зубами.

Вони знищили Вірменію, Іудею, Беневент, де покоя-
ться мощі сьятго Нафанаїла, про якого гадають, що він
і є святий Варфоломій, папу Геласія, що оголосив еван-
геліє Нафанаїла-Варфоломія апокрифічним, всі портре-
ти, всі карти, геть усе. Знищення старої книги так їх
захопило, що вони навіть не помітили мишки, яка пробіг-
ла по підлозі.

Пошматовувати історію, легенду, науку, чудеса, правдиві
чи вигадані, церковну латинь, марновірства, фанатизм,
таємниці, порвати зверху донизу всю релігію,— це робота
для трьох велетнів, а також для трьох дітей. Багато часу
пішло на це, але вони довели справу до кінця. Нічого не
лишилося від сьятго Варфоломія.

Коли все закінчилося, коли була видерта остання
сторінка, коли від книги лишилися тільки уривки тексту
та гравюр у кістяку оправы, Рене-Жан устав, поглянув
на всіяну розкиданими клаптиками підлогу і заляскав у
долоні.

Гро-Ален теж заляскав у долоні.

Жоржетта взяла з підлоги один з аркушків, підлізла
до вікна, підвелася на ноги, сперлася на підвіконня, що
доходило їй до підборіддя і заходилася роздирати арку-
шик на дрібні клаптики, пускаючи їх у вікно.

Побачивши це, Рене-Жан та Гро-Ален стали робити
те ж. Вони підіймали й рвали аркуші доти, доки мало не
вся старовинна книга, пошматована маленькими немилос-
сердними пальчиками, розлетілась по вітру. Жоржетта,
дивлячись задумливо на рій маленьких біленьких клапти-
ків, що тріпотіли в повітрі, сказала:

— Метеєнки.

І страта закінчилася розвіянням праху в блакиті.

VII

Так був удруге скараний смертю святий Варфоломій,
що вперше нібито був замучений у 49-му році після «на-
родження Христового».

Тимчасом надходив вечір. Спека ще збільшилась, все
вабило до відпочинку, і очі в Жоржетти затуманились.
Рене-Жан підійшов до свого ліжечка, витяг з нього мі-
шок соломи, що правив йому за матрац, приволік його
до вікна, вмонтився на ньому і сказав:

— Давайте спати.

Гро-Ален поклав свою голову на Рене-Жана, Жоржетта — на Гро-Алена, і троє злочинців заснули.

Крізь розчинене вікно проходили теплі вечірні подуви. Вони приносили пахощі диких квітів, що долинали із ярів і горбів. Навколо було тихо й лагідно. Все променило, все умирялося, все оповите було любов'ю. Сонце посилало всьому свою ласку — світло. Щось материнське було в безконечності.

По всьому невимовно заколисуючому пейзажу перебігали ті невліпові чудесні хвилі, які постають з переміщення світла й тіней на луках і ріках. Димок здіймався до хмар, як мрії до видінь. Над Тургом кружляли пташки, ластівки зазирали у вікна, наче хотіли подивитись, чи добре спиться дітям. А діти спали граціозною групою, нерухомі, напівголі, в таких позах, які бувають тільки у дітей. Вони, що не мали втрех і дев'яти років, були чарівні й чисті, бачили райські сни, які відбивалися легенькою усмішкою на їх устах. Люди всіма мовами називають дітей благословенними і шанують їх невинність. Все навколо мовчало, немов дихання їх грудей було справою цілого світу, немов усе в світі до нього прислухалося. Не шуміло листя, не шелестіла трава. Увесь зоряний світ, здавалося, затих, щоб не тривожити дитячого сну, і нічого величнішого не могло бути за цю неосяжну пошану, яку виявляла природа до маленьких істот.

Сонце заходило і майже торкалося горизонту. Раптом серед цього глибокого тихомир'я з лісу сяйнула блискавка, потім почувся страшний гуркіт. Це був постріл з гармати. Луна від вибуху прокотилася від горба до горба потворним гримотінням. Вона збудила Жоржетту.

Дівчинка трохи підвела голову, простягла палець, прислухалася і сказала:

— Бум!

Гуркіт стих, і знову зайшла тиша. Жоржетта поклала знову голову на Гро-Алена і заснула.

МАТИ

І. СМЕРТЬ ІДЕ

Цього вечора мати, як і цілий день, як і всі дні перед тим, була в дорозі. Майже навмання йшла вона все вперед і вперед, безупинно, не спочиваючи. Бо не можна назвати спочинком ті години, коли вона падала в знеможі і засинала де прийдеться, як не були годуванням ті крихти, які вона, немов пташка, перехоплювала то там, то там. Вона їла й спала якраз стільки, щоб не померти.

Попередню ніч вона перебула в закинутому сараї. Громадянські війни утворюють такі притулки. Серед пустого поля вона побачила чотири стіни з рештками даху, розчинені двері і трохи соломи в кутку. Вона лягла на цю солому; чула шарудіння пацюків у соломі, а крізь дах бачила зорі. Проспавши кілька годин, прокинулася серед ночі і зразу ж рушила в путь, щоб якомога далі пройти, доки настане спека. Для пішого подорожування ніч сприятливіша за полудень.

Вона старалася держатися того напрямку, який їй вказав селянин з Ванторта, йшла, скільки снаги було, на захід. Якби хтось був біля неї, то почув би, як вона безперестанку шепотіла: «Тург». Вона, здавалося, забула всі слова, крім цього та імен своїх дітей.

Ідучи, вона думала. Думала про те, що довелося пережити й вистраждати, про всі приниження заради притулку чи шматка хліба. Страшні були їй поневіряння. Та їй усе було байдуже, аби тільки знайшла вона своїх дітей. Перше, що трапилося їй на дорозі цього дня, було придорожнє село, Ще тільки починало світати. Проте двері

кількох будинків на великій вулиці були розчинені, з вікон визирали голови цікавих. Люди хвилювалися, як бджоли в стривоженому вулику. Вони почули стук коліс і брязкіт заліза.

На майдані перед церквою стояла сполошена юрба. Всі дивилися на дорогу, де щось спускалося з пагорка до села. Це був великий віз, який тягли ланцюгами замість посторонок п'ятеро коней. На возі лежали якісь довгі балки чи колоди, а серед них здіймалося щось безформне, прикрите, немов саваном, великим полотнищем. Поперед воза їхало десять верхівців, позаду теж десять. На них були трикутні капелюхи, а на плечі у кожного стриміло щось гостре, певно, гола шабля. Увесь цей похід помалу наближався, вимальовуючись на обрії виразним чорним силуетом: і коні, і віз, і верхівці здавалися зовсім чорними. Позаду ледве починав біліти світанок.

Віз з охороною в'їхав у село і попрямував до майдану.

Доки він спускався з горба, розвиднілось, і тепер ясно можна було розглянути цей кортеж, що здавався походом якихось примар, бо не чути було жодного слова.

Верхівці були жандарми. Вони справді тримали шаблі наголо. Брезент, що вкривав віз, був чорний.

Тимчасом нещасна мати теж входила в село. Вона підійшла до юрби селян якраз у ту хвилину, коли віз і жандарми в'їжджали на майдан. Люди в натовпі перешіптувалися. Чути було запитання й відповіді:

— Що це таке?

— Гільйотину везуть.

— Звідки?

— З Фужера.

— А куди?

— Не знаю. Кажуть, у якийсь замок в бік Паріньє.

— На Паріньє!

— Хай везуть куди хочуть, аби не до нас.

Цей великий віз із своїм вантажем, який був накритий неначе чорним саваном, п'ятеро коней, що бряжчали ланцюгами, мовчазні жандарми — все це в передранковій сутіні справляло враження якогось кошмару.

Віз виїхав через майдан з села, яке було в улоговині між двома пагорками. Через чверть години селяни, що стояли мов скам'янілі, побачили, як похмурий похід з'явився на вершині другого пагорка, з західного боку. Важ-

кі колеса гупали у вибоях, ланцюги бряжчали, шаблі виблискували. Сходило сонце. Дорога повернула вбік, і все зникло.

Цієї самої хвилини Жоржетта в залі бібліотеки прокинулася біля своїх ще сплячих братів і казала добридень своїм рожевим ніжкам.

II. СМЕРТЬ ГОВОРИТЬ

Мати бачила, як просунуло щось темне, але не зрозуміла і не старалася зрозуміти, що воно таке, маючи перед очима інше видіння — своїх дітей, загублених у темряві.

Вона теж вийшла з села незабаром після кортежу, який проїхав мимо, і пішла тою ж дорогою трохи позаду останніх верхівців. Раптом їй пригадалося слово «гільйотина». Що воно — «гільйотина»? — думала вона. Ця дикунка, Мішель Флешар, не знала, що це таке. Але інстинктом відчула щось недобре і затремтіла, сама не знаючи від чого. Їй здалося страшним іти слідом за дивним возом. Вона звернула з шляху ліворуч, між дерева. Це був Фужерський ліс.

Проблукавши якийсь час, вона побачила дзвіницю і дахи будинків. Це було село на узліссі, і вона попрямувала туди. Вона була голодна.

Це було одно з тих сіл, де республіканці мали свою варту.

Мішель вийшла на майдан біля мерії.

В цьому селі теж помітна була стривоженість. Схвильована юрба товпилася перед ганком мерії. На ганку стояв оточений солдатами чоловік із великим плакатом у руках. Праворуч від нього стояв барабанщик, ліворуч — розклеювач об'яв, що держав у руках горщик з клеєм та квач. Над ганком стояв на балконі мер села з трикольоровою перев'яззю поверх свого селянського одягу.

Чоловік з плакатом був громадський оповісник. На похідній перев'язі він носив дорожню торбу, а це було ознакою, що він мав ходити від села до села і щось оголошувати до відома всіх.

В ту хвилину, коли Мішель Флешар наблизилася, він розгорнув плакат і почав читати голосно:

«ФРАНЦУЗЬКА РЕСПУБЛІКА, ЄДИНА Й НЕПОДІЛЬНА...»

Барабан вибив дріб. Натовп захвилювався. Деякі зняли свої ковпаки, деякі глибше насунули свої капелюхи.

В цей час і в цьому краї майже з певністю можна було визначити політичні погляди по головному убору: роялісти носили капелюхи, а республіканці в'язані шапочки. Невизрашний гомін ушух, і оповісник прочитав:

— «На підставі даних нам наказів і повноважень Комітету громадського порятунку...»

Знову залунав дріб барабана. Оповісник продовжував:

— «...і виконуючи декрет Конвенту, який оголошує поза законом бунтівників, узятих із зброею в руках, і визначає найвищу міру кари кожному, хто дає їм притулок або допомагає втекти...»

Один селянин спитав у другого:

— Що те таке — найвища міра?

— Не знаю, — відповів сусід.

Оповісник махнув плакатом і продовжував:

— «У згоді з статтею сімнадцятою закону 30 квітня, що дає необмежені повноваження делегатам і субделегатам у боротьбі з бунтівниками, оголошено поза законом...»

Він якусь мить передихнув і продовжував:

— «...Осіб, прізвища й імена яких далі подано...»

Всі насторожили вуха.

Голос оповісника загримів. Він читав:

— «...Лантенака, розбійника...»

— Це наш сеньйор, — пробурмотів один селянин.

І в юрбі зашепотіли:

— Це монсеньйор...

Оповісник продовжував:

— «...Лантенака, колишнього маркіза, розбійника...»

— «...Імануса, розбійника...»

Двоє селян збоку презирнулися:

— Це Гуж де Брюан.

— Так, це Згуба Синіх.

Оповісник продовжував читати аркуш:

— «...Великосердного, розбійника...»

Почулися голоси:

— Це священик.

— Абат Тюрмо.

— Так, так. Недалеко від Шапельського лісу він був кюре.

— А в лісі розбійником, — додав хтось у ковпаку.

Оповісник читав:

— «...Новоліса, розбійника. Двох братів Гостросписів, розбійників, Гувара, розбійника...»

— Це пан де-Келан,— промовив хтось у натовпі.

— «...Короба, розбійника...»

— Це пан Сефер.

— «...Чистомісця, розбійника...»

— Це пан де-Жамуа.

— «...Гінуазо, розбійника. Шатене, прозваного Робі, розбійника...»

Один селянин шепнув:

— Гінуазо, це те ж саме, що й Білявий, а Шатене — з Сент-Уена.

— «...Гуанара, розбійника»,— читав оповісник.

В натовпі почулося:

— Він з Рюлье.

— Його прозивають Золота Гілка.

— Його брата вбито, коли нападали на Понторсон.

— Так, Гуанара-Малка.

— Красунь був і мав усього дев'ятнадцять років.

— Слушайте! — крикнув оповісник.— Список кінчається:

— «...Бель-Віня, розбійника, Ла-Мюзета, розбійника, Рубаку, розбійника, Паростка Кохання, розбійника...»

Якийсь хлопець штовхнув ліктем свою сусідку, молоду дівчину. Дівчина усміхнулась. Оповісник продовжував:

— «...Зимового Співака, розбійника. Кота, розбійника...»

Якийсь селянин сказав:

— Це Мулар.

— «...Табуза, розбійника...»

Якийсь селянин сказав:

— Це Гофр.

— Їх двоє, Гофрів,— додала якась жінка.

— Обидва добрі хлопці,— буркнув якийсь чоловік.

Оповісник стріпнув плакатом, і знову задріботів барабан.

Оповісник продовжував читати:

— «...Всі поименовані особи, де їх тільки впіймають, після встановлення їх особи, негайно будуть покарані смертю».

Хвилювання пройшло в натовпі.

Оповісник продовжував:

— «... Хто їм дасть притулок або допомагатиме їм

утекти, буде відданий воєнно-польовому суду і покараний смертю. Підписано...»

Настала глибока тиша.

— «...Підписано: делегат Комітету громадського порятунку Сімурден».

— Священик,— сказав якийсь селянин.

— Колишній кюре в Парінье,— сказав другий.

Якийсь міщанин додав:

— Тюрмо і Сімурден. Білий піп і піп синій.

— Обидва чорні,— поправив другий міщанин.

Мер, що стояв на балконі, скинув капелюх і крикнув:

— Хай живе республіка!

Барабан дав знати, що оповісник ще не скінчив. І справді він зробив знак рукою.

— Слухайте,— сказав він.— Ось останні чотири рядки урядового оголошення. Вони підписані командиром експедиційної колони Північного побережжя — Говеном.

— Увага! — почувся голос.

І оповісник прочитав:

— «...Під страхом смертної кари...»

Всі замовкли.

— «...у згоді з цим наказом забороняється подавати будь-яку допомогу дев'ятнадцяти пойменованим бунтівникам, що оточені і замкнені в Тургу».

— Що? — почувся чийсь голос.

Це був голос жінки. Це був голос матері.

ІІІ. СЕЛЯНИ РЕМСТВУЮТЬ

Мішель Флешар замішалася в натовпі. Вона не слухала, але іноді й не слухаючи чуеш. Вона почула це слово «Тург». Вона підвела голову.

— Що? — повторила вона.— Тург?

На неї оглядалися. Вона була як божевільна. Вона була в лахмітті. Почулися бурчання:

— Це, мабуть, злодійка.

Одна селянка, що несла кошик з гречаними коржами, підійшла до неї і сказала тихо:

— Мовчїть.

Мішель Флешар здивовано дивилася на цю жінку. Вона знову нічого не розуміла. Слово «Тург» осяяло її

свідомість, наче блискавка, і знову настала в ній темна ніч. Хіба вона не має права питатися? Чого всі так дивляться на неї?

Тимчасом барабан вибив останній дріб, чоловік з квачем наклеїв на стіну об'яву, мер пішов з балкона, оповісник рушив до інших сіл, і натовп став розходитись.

Невеличка група лишилась біля об'яви. Мішель Флешар підійшла до неї.

Говорили про людей, поставлених поза законом. Були в цій групі і селяни, і міщани, тобто і білі, і сині. Один селянин говорив:

— Все одно, всіх не спіймають. Що значить якісь дев'ятнадцять чоловік? Вони не впіймали Ріу, не впіймали Бенжамене Мулена, не впіймали Гупіля з парафії Андільє.

— І Льйор'еля, і Можана,— сказав другий.

Інші додавали:

— І Бріс-Дені.

— І Франсуа Дюдюе.

— Того, що з Лавалю.

— І Гюе з Лоне-Вільє.

— І Грежі.

— І Пілоа.

— І Фільєля.

— І Менісана.

— І трьох братів Ложере.

— І пана Лешандельє де-П'єрвіля.

— Дурні,— сказав суворий біловолосий старик.— Вони мають усе, коли взяли Лантенака.

— Ще не взяли,— пробурчав якийсь юнак.

Старий відповів:

— Взяти Лантенака — це взяти душу. Вбити Лантенака — це вбити Вандею.

— Хто, власне, цей Лантенак? — спитав один міщанин.

Другий відповів:

— Якийсь колишній.

А третій додав:

— Один з тих, що розстрілюють жінок.

Мішель Флешар почула і сказала:

— Це правда.

До неї повернулись. А вона додала:

— Бо й мене розстрілювали.

Слова були дивні. Немов жива говорила, що вона мертва. На неї стали поглядати скося.

Справді, на неї неприємно було дивитися. Знеможена, тремтяча, безтямна, скорботна, налякана так, що лякала інших. В жіночому розпачі є щось моторошно безпорадне. Немов бачиш безпорадну істоту над безоднею долі.

Але селяни розглядають такі речі простіше й грубіше. Один з них пробурчав:

— Це коли б не шпіонка.

— Мовчіть, кажу вам, і йдіть геть! — шепнула їй та ж добра жінка, яка вже говорила з нею.

Мішель Флешар відповіла:

— Я не роблю нічого поганого. Я шукаю своїх дітей.

Добра жінка поглянула на тих, що дивилися на Мішель Флешар, доторкнулася пальцем до лоба, підморгнула й сказала:

— Це юродива.

Потім вона одвела її вбік і дала їй гречаного коржа.

Мішель Флешар, не подякувавши, заходилася жадібно його гризти.

— Так,— казали селяни,— вона їсть, як тварина. Це справді юродива.

І решта зборів теж почала розходитися одне по одному.

Коли Мішель Флешар поїла, вона сказала селянці:

— Це добре, я поїла. А тепер, де Тург?

— Знову тієї ж! — скрикнула селянка.

— Мені треба іти в Тург. Покажіть мені дорогу на Тург.

— Ніколи! — сказала селянка.— Щоб вас там убили? Та я й не знаю. Чи ви й справді божевільна? Слухайте, бідолашна, у вас втомлений вигляд. Хочете відпочити в мене?

— Я не відпочиваю,— сказала мати.

— У неї ноги всі в виразках,— прошепотіла селянка.

Мішель Флешар продовжувала:

— Я ж вам сказала, що розшукую своїх дітей. Маленька дівчинка і двоє хлопчиків. Я йду із землянки в лісі. Можна спитати про мене у Тельмарша-Жебрака. І потім у того чоловіка, що я зустріла отам на полі. Це Жебрак мене врятував. Здається, у мене було щось пе-

ребите. Все це сталося справді. І ще сержант Радуб. У нього можна спитати. Він скаже. Бо це ж він зустрів нас у лісі. Троє. Я вам кажу, троє дітей. Старшенький зветься Рене-Жан. Я можу довести все це. Другий зветься Гро-Ален, а дівчинка зветься Жоржетта. Мій чоловік помер. Його вбили. Він був орендарем у Сікунярі. Ви на вигляд добра жінка. Покажіть мені дорогу. Я не божевільна, я мати. Я загубила своїх дітей. І шукаю їх. От і все. Я не знаю гаразд, звідки йду. Цієї ночі я спала на соломі в якомусь сараї. У Тург, ось куди я йду. Я не злодійка. Ви добре бачите, що я кажу правду. Треба мені допомогти знайти моїх дітей. Я не з цього краю. Мене розстріляли, але не знаю де.

Селянка похитала головою й сказала.

— Слухайте, прохожа. В часи революції не треба говорити те, чого не розумієш, бо за це вас можуть заарештувати.

— Але Тург! — скрикнула мати.— Ради любові до Ісуса Христа і святої богоматері я вас прошу, я вас благаю, я вас заклинаю, скажіть мені, як пройти на Тург.

Селянка розгнівалася.

— Я не знаю! А якби й знала, все одно не сказала б! Це погане місце. Туди не слід ходити.

— Але я йду туди,— сказала мати.

І рушила в дорогу.

Селянка подивилася, як вона віддалялася, і пробурчала:

— Проте їй треба ж їсти.

Вона побігла за Мішель Флешар і всунула їй в руку чорного коржа.

— Ось вам на вечерю.

Мішель Флешар взяла корж, не відповіла нічого, не повернула голови і продовжувала йти.

Вона вийшла з села. Коли минала останні хатки, зустріла трьох дітей, обшарпаних і босих. Підійшовши до них, вона сказала:

— Ні, це дві дівчинки й один хлопчик.

І побачивши, як діти розглядають її корж, віддала його їм.

Діти злякалися, проте корж узяли.

Вона увійшла в ліс.

ІV. ПОМІЛКА

Цього ж дня, вдосвіта, в темряві лісу, на шляху, що сполучає Жавене й Лекусс, відбувалося ось що:

Всі дороги, що перерізали Дібріву, зокрема шлях між Лекуссом і Жавене — лежали в низині. А дорога від Лекусса і Жавене була ще й дуже звивиста. Вона скидалася скоріше на ярок, ніж на дорогу. З обох боків її огороджував живопліт. Важко знайти краще місце для засідки.

Цього ранку — за годину до того, як Мішель Флешар вийшла на узлісся і мимо неї зловісним видінням промайнув віз, оточений жандармами, — у заростях, через які проходить дорога з Жавене, за мостом через Куенон сховалася в хащах група людей: Це були селяни, одягнені в широкі плащі з шерсті, які в шостому столітті носили бретонські королі, а у вісімнадцятому — мужики. Одні з них мали в руках рушниці, інші — сокири. Ті, що з сокирами, натягали на галявину велику купу сухого хмизу та кругляків, так що вмить можна було розпалити велике багаття. Ті, що мали рушниці, засіли обабіч дороги і застигли в чеканні. Якби хто заглянув за гілля, то побачив би дула рушниць, просунутих поміж гілками. Вони когось підстерігали. Всі рушниці були націлені на дорогу, що біліла в ранковій сутіні.

Люди розмовляли в напівтемряві тихими голосами:

— Ти точно знаєш?

— Так кажуть.

— І її саме тут провезуть?

— Кажуть, що вона вже десь поблизу.

— Її не можна пропустити.

— Її треба спалити.

— Для того ж і зібралися ми тут аж з трьох сіл.

— Гаразд, а охорона?

— Охоронців повбиваємо.

— Але чи цією ж дорогою її везтимуть?

— Кажуть, що цією.

— Але ж це дорога з Вітре.

— Ну то що?

— А казали, що її везтимуть із Фужера.

— Все одно, чи з Фужера, чи з Вітре, — вона від самого чорта їде.

— То так. Треба, щоб вона туди й повернулася.

— А так. Її везуть, здається, в Паріньє?

— Здається.

— Вона не потрапить туди.

— Ні.

— Ні, ні, ні!

— Тихше, мовчіть!

Справді, час було причаїтись, бо стало розвиднятися.

Раптом люди в засідці затамували подих. Почувся стукіт коліс і іржання коней. Вони дивилися крізь гілки і невиразно розрізняли на глибокій дорозі довгий віз, навколо нього охорона — верхівці, і щось велике на возі. Все це наближалося до них.

— Ось вона! — сказав один, як видно, начальник.

— Так, — підтвердив другий, — і верхівці.

— Скільки охоронців?

— Дванадцять.

— Казали, що буде двадцять.

— Дванадцять чи двадцять, — всіх поб'ємо.

— Заждіть, доки вони під'їдуть ближче.

Незабаром з-за повороту дороги з'явився віз і охоронці.

— Хай живе король! — вигукнув ватажок цього селянського загону.

Сотня рушниць випалила разом.

Коли дим розвіявся, охоронці зникли теж. Сім верхівців лежали на землі, п'ять — втекли. Селяни підбігли до воза.

— Стривай, — крикнув начальник, — це не гільйотина. Це драбина.

Справді, на возі лежала тільки довга драбина.

Двоє коней корчилося на дорозі. Візник теж був убитий, але в нього влучили випадково, не навмисно.

— Все одно, — сказав начальник, — коли драбину везуть під охороною, це вже підозріло. Її везли на Паріньє, певно, для тих, що обложили Тург.

— Спалити драбину! — закричали селяни.

І вони її спалили.

Щождо того воза, який вони підстерігали, то він проїхав іншою дорогою і був уже на два льє далі, в селі, де його бачила Мішель Флешар при сході сонця.

V. VOX IN DESERTO¹

Віддавши свій останній корж дітям, Мішель Флешар рушила в дорогу,— вона йшла навмання, просто через ліс.

Їй не хотіли показати дорогу, і вона сподівалася, що знайде її сама. Час від часу вона сідала, підводилася, потім сідала знову. Вона відчувала ту страшну втому, яка з мускулів переходить у кістки. Втому раба. І вона справді була рабом. Рабом своїх втрачених дітей. Вона хотіла їх знайти. Кожна згаяна хвилина могла бути для них загибеллю. Хто має на собі такий обов'язок, той не має більше права. Її заборонено було навіть перевести подих. Але вона була знеможена вкрай. При такій мірі виснаженості не знаєш, чи можеш зробити хоч один крок. Вона йшла від самого ранку, і їй не траплялися більше ні села, ні окремі будинки. Їй здавалося, що вона заблудилася, потім — що не заблудилася, далі вона знову блукала в хащах, де не було ніяких прикмет. Чи наближалася вона до мети? Чи буде колись кінець її мукам? Чи вона впаде на дорозі й сконає? В деякі моменти їй здавалося неможливим пройти вперед хоч би крок. Сонце заходило й вже не пробивалося в ліс, стежки губилися в траві. Вона не знала, що робити. Вона гукала, але ніхто їй не відповідав.

Вона роздивилася навколо, побачила просвіт між гілками, попростувала до нього і несподівано вийшла з лісу.

Перед нею була вузька, як траншея, долина, на дні якої тік ясний струмок. Вона відчула, що хоче пити. Підійшла до води, нахилилася, напилася.

Потім, скориставшись з того, що стояла навколішках, помолилася.

Підвівшись, стала розглядатись навколо.

Потім переступила струмок.

За маленькою долиною тяглося, скільки було видно, широке плато, вкрите низьким чагарником, який починався від струмка, а далі закривав увесь горизонт. Ліс був відлюдним, плато — пустинним. В лісі за кожним кущем вона могла когось зустріти; на плато, доки сягало око, вона не бачила нічого. Лише кілька пташок, які, наче рятуючись від чогось, літали над жуцями.

¹ Голос у пустелі (лат.).

Віч-на-віч з цим безмежним простором, відчуваючи, що в неї підгинаються ноги і голова паморочиться, мати розпачливо закричала:

— Чи є тут хто-небудь?

І чекала відповіді.

Відповідь надійшла.

Пролунав суворий і глибокий голос, що йшов з-за обр'ю, луна підхопила його. Він подібний був до удару грому або принаймні пострілу з гармати. І здавалося, що цей голос відповів на запитання матері:

— Так.

Потім запала тиша.

Мати підвелася, вона ожила. Тут був хтось. Їй здавалося, що вона має тепер з ким говорити. Вона напилася й помолилася, сили повернулися до неї, і вона стала вибиратися на плато, у той бік, звідки почула далекий голос.

Раптом на горизонті з'явилася перед нею висока башта. Ця башта була одинока серед дикого пейзажу. Проміння західного сонця червонило її. До цієї башти було понад льє. За цією баштою, зникаючи в передвечірній імлі, виднілася широка зелена смуга,— це був Фужерський ліс.

Башта показала в тому місці горизонту, звідки йшов гуркіт, що здавався їй закликem. Може, якраз ці звуки лунали саме там.

Мішель Флешар рушила до вершини плато. Перед нею не було нічого, крім рівнини.

Вона йшла до башти.

VI. СТАНОВИЩЕ ВИЗНАЧАЄТЬСЯ

Час настав.

Невблаганний тримав немилосердного.

Лантенак був у руках Сімурдена.

Старий рояліст-бунтівник був загнаний у своє лігво. Він ніяк не міг утекти. І Сімурден чекав, коли він стратить маркіза. Стратить тут же, на цьому місці, на його землях, так би мовити, в його домі, щоб це феодалне гніздо побачило, як скотиться голова феодала, щоб цей приклад запам'ятався всім.

Для того він і послав до Фужера по гільйотину.

Вбити Лантенака — означало вбити Вандею. Вбити Вандею — означало врятувати Францію. Сімурден не вагався. Цей чоловік міг виконати найжорстокіший обов'язок.

Здавалося, що маркіз загинув. Щодо цього Сімурден був спокійний, але його непокоїло інше. Бій мав бути страшний. Говен керуватиме ним і схоче взяти в ньому безпосередню участь. В цьому молодому командирі жив солдат. Він був людиною, здатною кинутись в найзапекліший бій. Що, як його уб'ють? Говена, дитя його душі! Єдину його любов на землі. Говенові досі щастило, але щастя — річ мінлива. Сімурден тремтів. Дивна доля поставила його між двома Говенами, одному з яких він бажав смерті, а другому — життя.

Постріл з гармати не тільки збудив Жоржетту і покликав матір з глибокої самотини. Випадково, чи з свідомого наміру качоніра, що націляв гармату, ядро, яке мало бути тільки попередженням, ударило в ґрати, що закривали отвір великої бійниці на другому поверсі башти, і наполовину вирвало їх з стіни. Обложені не мали часу лагодити це ушкодження.

Вони тільки похвалилися, що мають багато зарядів. А насправді бойових припасів у них було дуже мало. Слід підкреслити, що їхнє становище було ще критичнішим, ніж його уявляли обложники. Якби вони мали досить пороху, то висадили б Тург у повітря разом із собою і нападаючими. Але пороху ледве вистачило тільки на те, щоб приготувати по тридцять зарядів на кожного. Вони мали багато рушниць, мушкетів та пістолів і мало патронів. Вони зарядили усю свою зброю, щоб мати змогу підтримувати безперервний вогонь. Але на скільки часу вистачить зарядів? Вони мусили невпинно витрачати їх і водночас економити. Це була головна трудність. Щасливим випадком — зловісне щастя! — бій мав відбуватися врукопашну, на шаблях і кинджалах. Більше мали колоти й рубати, ніж стріляти. На це була вся їхня надія.

Башта всередині здавалася неприступною. У нижньому залі, де був пролом, барикада, майстерно збудована Лантенаком, перегороджувала вхід. За барикадою стояв довгий стіл, вкритий зарядженою зброєю, мушкетонами, карабінами, рушницями, а також шаблями, сокирами й кинджалами. Нижню камеру темниці не

було змоги використати для того, щоб висадити башту в повітря, і тому маркіз звелів замкнути двері до льоху. Над нижнім залом містилася кругла кімната другого поверху, до якої можна було пройти тільки дуже вузькими гвинтовими сходами. У цій кімнаті, як і в нижньому залі, стояв стіл з усякою можливою зброєю, до якої треба було тільки простягти руку, а освітлювався він тільки крізь велику бійницю, що в ній ядро вивернуло ґрати. Вгору від цієї кімнати гвинтові сходи вели в круглу ж кімнату третього поверху, де були залізні двері, що виходили до мостового замка. Кімната на третьому поверсі звалася «кімнатою залізних дверей», або «дзеркальною», бо на голих її стінах висіло на старих іржавих цвяхах багато дзеркал,—чудна мішанина вишуканості й дикунства. Вищі кімнати не було ніякої рації боронити, і тому цю кімнату можна було назвати тим, що Манессон-Мале, законодавець у справі укріплень, називає «останнім пунктом, де обложені мають здатися».

Як ми вже казали, йшлося про те, щоб не допустити сюди нападаючих.

Круглу кімнату третього поверху теж освітлювало крізь бійниці зовнішнє світло. Проте в ній горів факел. Цей факел, увіткнутий, як і факел у нижньому залі, в залізний підфакельник, засвітив Іманус, поклавши біля нього кінець сірчаного ґнота. Страшна завбачливість!

В глибині залу нижнього поверху на довгому помості стояла їжа, як у печері гомерівської доби: великі блюда з рисом, юшка з гречаними галушками, кришена телятина, коржі й оладки, компот із сухих овочів, глечики з сидром. Іли й пили хто скільки хотів.

Постріл з гармати сполошив усіх. Лишалось не більше як півгодини до штурму.

Іманус на вершині башти стежив за наближенням обложників. Лантенак звелів не стріляти і дати їм змогу увійти в башту. Він сказав:

— Їх чотири з половиною тисячі. Вбивати їх на рівнині марна річ. Будемо вбивати тільки всередині. Тільки всередині встановиться рівність.

І він додав, сміючись:

— Рівність і братерство.

Було умовлено, що як тільки ворог почне наступати, Іманус засурмить, подаючи цим сигнал.

Всі мовчки стали за барикадою або на сходах і чекали, тримаючи рушниці в одній руці і чотки в другій.

Становище визначилось.

Нападаючі мусили вдертися в пролом, захопити барикаду і в жорстокому бою взяти три поверхи та двоє гвинтових сходів, змагаючись під лютим обстрілом за кожний східець. Обложеним лишалося одне — вмерти.

VII. ПЕРЕД БОЄМ

Говен теж готувався до атаки. Він давав останні вказівки Сімурденові, що, як уже говорилося, мав пильнувати з боку мостового замка. Вирішено було, що ні нижня батарея, яка стояла в лісі, ні батарея на плато не стрілятимуть, коли не буде вилазки або спроб обложених утекти. Говен лишив собі командування штурмовою колоною, і це дуже непокоїло Сімурдена.

Сонце пішло на спочинок.

Башта у чистому полі нагадує судно у відкритому морі. Її можна атакувати тільки в такий же самий спосіб. Це скоріше абордаж, ніж штурм. Без гармат, без нічого зайвого. Ради чого обстрілювати мури п'ятнадцяти футів завтовшки? Пролом в борту, крізь який одні хочуть пробитися, а другі хочуть їм перешкодити, сокири, ножі, пістолети, кулаки й зуби, — така картина бою.

Говен зрозумів, що немає іншого способу здобути Тург. Нічого страшнішого не могло бути за таку атаку. Він знав, що являє собою башта, бо жив у ній в дитинстві.

Він глибоко замислився.

Тимчасом за кілька кроків від нього його помічник Гешан з підзорною трубою в руці оглядав горизонт у напрямі до Паріньє. Раптом він скрикнув:

— Ага, нарешті!

Цей вигук вивів Говена із задуми.

— Що таке, Гешан?

— Везуть драбину, командире.

— Рятувальну драбину?

— Так.

— Як? Ми досі її не мали?

— Ні, командире, і я дуже турбувався. Гонець, посланий до Жавене, давно повернувся.

— Я знаю.

— І повідомив, що в столярній майстерні в Жавене знайшов драбину потрібного розміру, ревізував її, звелів навантажити на віз, роздобув для неї охорону з дванадцяти верхівців і простежив, як віз виїхав на Паріньє. Тоді він повернувся назад.

— І доповів нам про це. Він сказав, що драбина має тут бути до заходу сонця. Я все це добре знаю. Ну й що?

— А те, командире, що сонце зайшло, а віз з драбиною ще не прибув.

— Як це можливо? Ми мусимо атакувати. Час настав. Якщо ми загаємось, обложені подумують, що ми не наважуємось.

— Можна атакувати, командире.

— Але рятувальна драбина необхідна.

— Безперечно.

— А в нас її нема.

— Буде.

— Як?

— Я ж ото й сказав — ага, нарешті! Віз не прибував, то я взяв підзорну трубу і став оглядати дорогу з Паріньє на Тург, і тепер я заспокоївся, командире. Віз он там, разом з охоронцями, спускається з горба. Ви можете його побачити.

Говен взяв трубу і подивився.

— Справді. Вже не так видно, щоб можна було все розглядіти. Але я добре бачу охоронців. Тільки їх там здається більше, ніж ви казали, Гешан.

— І мені так здається.

— Вони приблизно за чверть льє.

— Рятувальна драбина буде тут через чверть години, командире.

— Можна починати штурм.

Віз справді наближався, тільки на ньому було не те, що вони думали.

Говен, повернувшись, побачив перед собою сержанта Радуба, що стояв виструнчившись і опустивши очі.

— Що ви хочете, сержант?

— Громадянине командир, ми, люди батальону Червоного Ковпака, просимо у вас милості.

— Якої?

— Послати нас на смерть.

- А! — сказав Говен.
- Бажаєте виявити нам цю ласку?
- Але... там видно буде,— сказав Говен.
- Отже, командире, з часу бою в Долі ви нас бережете. Нас усе ще дванадцять.
- То що?
- Нам це прикро.
- Ви в резерві.
- Нам більше до вподоби бути в авангарді.
- Але ви потрібні мені, щоб вирішити успіх в кінці штурму. І я вас бережу.
- Даремно.
- Все одно. Ви ж будете в штурмовій колоні, наступатимете.
- Позаду. А право парижан іти попереду.
- Я про це подумаю, сержанте Радуб.
- Подумайте про це зараз, командире. Така добра нагода. Можна дати доброго гарту і дістати незгірш. Тург обпече пальці, що його торкнуться. Ми просимо милості бути там.

Сержант замовк, покрутив вус і продовжував схвильованим голосом:

— І потім, бачите, командире, у цій башті наші малята. Там наші діти, діти батальйону. Троє наших дітей. Цей паскудний йолоп, якого називають Згубою Синіх та Іманусом, цей Буж-ле-Грюан, чи Гуж-ле-Брюан, чи Фуж-ле-Трюан, чи чорт його знає, як його там звати, цей клятий демон загрожує нашим дітям. Нашим дітям, нашим крихіткам, командире. Нехай хоч земля провалиться, ми не допустимо, щоб з ними сталося нещастя. Чуєте, командире? Ми не допустимо. Недавно я скористався тим, що бою не було, піднявся на плато і подивився на них крізь вікно. Вони справді там, їх можна бачити з кручі, і я їх бачив і тільки налякав бідненьких. Командире, якщо єдиний волос впаде з цих любих голівок, я клянусь усім святим, що є на землі, я, сержант Радуб, не подарую цього богіві, і я помщуся. І от що каже батальйон: ми хочемо або врятувати малят, або загинути всім. Це наше право, чорт бери, так, наше право усім загинути. А тепер маю честь кланятися.

Говен простяг Радубові руку і сказав.

— Ви молодці. Ви будете в атакуючій колоні. Я вас

поділю надвоє. Шість поставлю в авангарді, щоб колона йшла без вагання, і шість в ар'єргарді, щоб не відставали.

— А я й досі командую дюжиною?

— Розуміється.

— Дякую, командире. Я буду, значить, в авангарді.

Радуб віддав честь і повернувся в ряди.

Говен витяг годинник, сказав кілька слів на вухо Гешанові, і штурмова колона почала строїтися.

VIII. МОВА І ГАРЧАННЯ

Тимчасом Сімурден, що досі не пішов на свій пост на плато і стояв обіч Говена, покликав сигналіста.

— Засурмі,— сказав він.

Ріжок засурмив, сурма відповіла.

І знову ріжок та сурма обмінялися сигналами.

— Що це таке? — спитав Говен у Гешана.— Що хоч Сімурден?

Сімурден підійшов до башти з білим платком у руках і сказав голосно:

— Люди в башті, ви знаєте мене?

Другий голос, голос Імануса, відповів з вершини башти:

— Знаємо.

Відбулася така розмова:

— Я уповноважений Республіки.

— Ти колишній кюре з Паріньє.

— Я делегат Комітету громадського порятунку.

— Ти піп.

— Я представник закону.

— Ти ренегат.

— Я комісар революції.

— Ти відступник.

— Я Сімурден.

— Ти демон.

— Ви мене знаєте?

— Ми клянемо тебе.

— Ви були б задоволені, якби мали мене в своїх руках?

— Нас тут вісімнадцять, які віддали б свої голови, щоб здобути твою.

— Гаразд, я йду віддати її вам.

На вершині башти вибухнув дикий регіт, потім почувся крик:

— Іди.

В таборі все затихло в чеканні.

Сімурден продовжував:

— З однією умовою.

— Якою?

— Слухайте.

— Говори.

— Ви мене ненавидите?

— Так.

— А я вас люблю. Я ваш брат.

Голос з вершини башти відповів:

— Так, Каїн.

Голос Сімурдена зазвучав якось особливо, в ньому були водночас і гордість, і лагідність:

— Ображайте, але слухайте. Я прийшов сюди парламентаром. Так, ви мої брати. Ви бідні спантеличені люди. Я ваш друг. Я світло і говорю з темрявою. Світло завжди прагне братства. Хіба ми не маємо одну спільну матір-батьківщину? Слухайте ж. Ви дізнаєтеся пізніше, або ваші діти дізнаються, або діти ваших дітей, що в усьому, що діється в цей момент, позначаються вищі закони. Доки надійде той час, коли всі, навіть і ви, зрозуміють це, коли всі пристрасті, навіть і наші, втишаться, хіба ніхто не зглянеться над вашою темрявою? Я йду до вас, я вам пропоную мою голову, я роблю більше — я простягаю вам руку. Я прошу у вас милості загубити мене, щоб врятувати вас. Я маю необмежену владу і зможу зробити те, про що говорю. Це вирішний момент, я роблю останню спробу. Так, до вас говорить громадянин, республіканець, якому ви не довіряєте, але в ньому багато лишилося від священика. Громадянин б'ється з вами, а священик вас благає. Слухайте. Багато з вас мають жінок і дітей. Я стаю на оборону ваших дітей і ваших жінок, я обороняю їх проти вас. О, браття мої...

— Ну, завів проповідь! — глузливо вигукнув Іманус.

Сімурден продовжував:

— Браття мої, не допустіть, щоб пробило страшну го-

дину. Почнеться жахна різанина, багато з нас, що стоять перед вами, не побачать сходу сонця ранком. Так, багато з нас загине, а ви всі, всі помрете. Майте милість до самих себе. Для чого марно проливати кров? Для чого вбивати стільки людей, коли досить двох?

— Двох? — спитав Іманус.

— Так. Двох.

— Кого?

— Лантенака і мене.

І Сімурден підвищив голос:

— Двоє людей тут зайвих: Лантенак для нас, я для вас. От що пропоную я вам, і ви врятуєте життя кожного: видайте нам Лантенака і візьміть мене. Лантенака гільйотинують, а ви зробите зо мною все, що схочете.

— Слухай, попе,— прогарчав Іманус,— якби ми дістали тебе до своїх рук, ми б спалили тебе живого на малому вогні.

— Згоджуюсь,— сказав Сімурден.

І продовжував:

— Ви, засуджені, що є в цій башті, ви можете через годину бути вільними. Я вам приніс порятунок. Приймаєте ви його?

Іманус вибухнув люттю.

— Ти не тільки злочинець, ти божевільний. Чого ти прийшов нас турбувати? Хто тебе просив говорити з нами? Щоб ми видали монсеньйора! Що ти хочеш?

— Я пропоную вам свою голову...

— Твою шкіру. Бо ми обдеремо тебе, як собаку, кюре Сімурден. Та тільки твоя шкіра не варта його голови. Іди геть.

— Це буде жахна річ. Востанне кажу, подумайте.

Під час цих зловісних переговорів, які чути було і всередині башти, і навколо неї, зайшла ніч. Маркіз де-Лантенак мовчав і не втручався. Вождем властивий цей жорстокий егоїзм. Це одно з прав відповідальності.

Іманус крикнув через голову Сімурдена:

— Гей, ви, люди, що нападаєте на нас! Ми вам зробили свої пропозиції і нічого не можемо додати. Приймайте їх, а як ні, то буде лихо! Згоджуєтесь? Ми вам повертаємо трьох дітей, які є в башті, а ви нам даєте змогу вільно пройти і врятувати життя усім нам.

— Усім, крім одного,— відповів Сімурден.

— Кого?

- Лантенака.
- Монсеньйора! Видати монсеньйора? Ніколи.
- Нам потрібен Лантенак.
- Ніколи.
- Ми можемо згодитися тільки на таку умову.
- Ну, то починайте.

Іманус, просурмивши тривогу, спустився вниз. Маркіз взяв шпагу в руки. Дев'ятнадцять обложених згуртувалися мовчки в нижньому залі за барикадою і стали на коліна. Вони чули мірну ходу штурмової колони, яка в темряві наближалася до башти. Раптом вони відчували, що колона вже біля пролomu. Тоді вони всі, стоячи навколiшки, просунули крізь отвори в барикаді свої рушницї та мушкети і один з них, Великодушний — це був священник Тюрмо,— підвівся і, держачи голу шаблю в правій руці, а розп'яття в лівій, сказав суворим голосом: — Во ім'я отця, сина і святого духа!

Всі разом випалили з рушниць, і бій почався.

ІХ. ТИТАНИ ПРОТИ ГІГАНТІВ

Це було щось жахне.

Цей рукопашний бій перевершував усяку уяву.

Щоб знайти щось подібне, треба вдатися до трагедій Есхіла * або до старовинної різни феодалів. До тих «атак короткою зброєю», які тривали до сімнадцятого сторіччя, коли укріплені місця здобували крізь пролomi. Бої були такі трагічні, що старий сержант з провінції Алантехо говорив: «Коли вибух зробив своє діло, нападаючі наближаються, прикриваючись оббитими бляхою дошками й круглими щитами та маючи достатню кількість гранат, і здобувають ретрашементи й барикади, вибиваючи всіх обложених, не лишаючи нікого».

Місце атаки було жахливе. Такий пролом у мові знавців цієї справи зветься «пролом під склепінням», тобто наскрізний вилом у стіні, а не широка розколина аж до верху. Порох діяв як свердел. Вибух міни подіяв так сильно, що башта розкололась більше як на сорок футів угору. Але це була тільки тріщина, і діра, крізь яку можна було пройти в нижній зал, нагадувала скоріше рану від удару списом, що проколює, а не від удару сокирою, що розвертає.

Це була проколина в боку башти, довгий наскрізний розлом, так ніби колодязь, покладений на землю, зміястий внутрішній коридор, що проходив крізь п'ятнадцятиметрову товщу стіни, якийсь безформний циліндр, завалений уламками каміння, де була сила перешкод, виступів. В темряві цього проходу лоб ударявся об граніт, ноги спотикалися об щєбінь.

Нападаючі мусили кинутися в чорну пашу безодні з страшними щелепами, що мала стільки зубів-виступів розваленого муру, скільки не має навіть акула. І в цю діру треба було увійти й вийти з неї.

Всередині свистіли кулі, далі стояла барикада. Такі люті бувають тільки сутички саперів у підземних галереях, коли міна натрапляє на контрміну, та ще бій сокирами й ножами в трюмі корабля при абордажах. Найжахливіша річ — бій на дні ями. І страшно вбивати одне одного, маючи стелю над головою.

В той момент, коли в пролом влилася перша хвиля нападаючих, вся барикада спалахнула блискавками, і наче грім розітнувся під землею. На грім засади відповів грім нападу. Постріли відповідали на постріли. Над вибухами їх пролунав крик Говена: «Вперед!» Потім крик Лантенака: «Тримайтеся міцніше!» Потім крик Імануса: «До мене, земляки!» Потім забряжчали шаблі, залпи гримотіли безперервно. Факел на стіні невиразно освітлював увесь цей жах. Неможливо було щось розпізнати в цій червонястій чорноті. Хто потрапляв сюди, ставав глухий і сліпий, глухий від гуркоту і сліпий від диму. Убиті й ранені лежали між уламками. Бійці йшли по трупах, наступали на свіжі рани, давили перебиті кістки. Ранені вили від болю, кусали за ноги проходячих. Іноді наставала тиша, жахливіша за весь шум бою. Хапали один одного за горло, чути було важке дихання, скреготіння, хрипи, прокляття. Потім знову починалися вибухи пострілів. Струмок крові витікав з башти крізь пролом, він розливався в траві широкою калюжею, яка диміла в темряві.

Немов сама велетенська башта сходила кров'ю, як поранений велетень.

Дивна річ, але зовні майже не чути було шуму. Ніч була дуже темна, і на рівнині та в лісі навколо атакованої фортеці нависла якась мертва тиша. Всередині бу-

ло пекло, зовні — могила. Люди в завзятій сутичці нищили одні одних, тріщали постріли, лунали зойки, крики люті, рев, виття, і увесь цей гамір гаснув серед товстих стін і склепінь. Шумові бракувало повітря, і до жаху битви додавалася задуха. А поза баштою майже нічого не було чути. Троє малят спали в цей час.

Запеклість зростала. Барикада держалася міцно. Немає нічого гіршого, як брати таку барикаду з вхідним кутом. Нападаючі незмірно переважали числом, але атакваних незмірно підсилювала їх позиція. Атакуюча колона втрачала багато людей. Витягнувшись біля підніжжя башти, вона помалу заглиблювалася у пролом і коротшала, як вуж, що влазить у нору.

Говен, необережний, як і всі молоді полководці, був у місці найдужчої сутички, де безперестанно гули кулі. Треба сказати, що він мав певність людини, ні разу ще не пораненої.

Повернувшись, щоб дати якесь розпорядження, він при блиску пострілів побачив біля себе знайоме обличчя.

— Сімурден! — скрикнув він. — Що ви тут робите? Це був справді Сімурден. Він відповів:

— Я прийшов, щоб бути біля тебе.

— Вас же можуть убити.

— Можуть. Але й тебе теж.

— Я необхідний тут, а ви ні.

— Раз ти тут, треба, щоб і я був тут.

— Ні, вчителю.

— Так, мій хлопче.

І Сімурден лишився біля Говена.

Мертві нагромаджувалися купою на підлозі нижнього залу.

Хоч барикада ще трималася, але кількість мала перемогти. Обложені були за укриттям, а нападники на видноті. Десять штурмуючих падало проти одного оборонця барикади, але їх усе прибувало. Нападаючих більшало, а оборонців меншало.

Дев'ятнадцять оборонців були всі за барикадою, коли почався штурм. Але тепер серед них були мертві й поранені. Битися могло щонайбільше п'ятнадцять. Один із найлютіших бійців, Зимовий Співець, був страшенно понівечений. Це був присадкуватий і кремезний бретонець, маленький і меткий. Йому викололи око і розбили щелепи. Але ходити він ще міг. Вибравшись на сходи,

він поплазував угору, сподіваючись спочити й помоли-
тися в кімнаті другого поверху.

Він притулювся спиною до стіни біля бійниці, щоб
подихати свіжим повітрям і набратися трохи сили.

Бійня унизу перед барикадою ставала дедалі жах-
ніша. В перерві між двома залпами Сімурден крикнув:

— Обложені! Ради чого маєте ви проливати далі
кров? Ви все одно загинете. Зважте, що нас чотири з по-
ловиною тисячі проти дев'ятнадцяти, тобто понад дві
сотні проти одного. Здайтеся.

— Годі патякати! — відповів маркіз де-Лантенак.

Двадцять куль були відповіддю Сімурденові.

Барикада не підіймалася до склепіння. Це давало
змогу обложеним стріляти через неї, але це ж давало
змогу нападаючим на неї вибратися.

— Треба вилізти на барикаду! — скрикнув Говен.—
Чи є хтось охочий зробити це?

— Я,— сказав сержант Радуб.

Х. РАДУБ

Нападаючі заціпеніли від подиву. Радуб увійшов
у пролом на чолі штурмуючої колони разом із
п'ятьма іншими парижанами, з яких чотири вже загину-
ло. Крикнувши «я», він не кинувся вперед, а метнувся
назад, зігнувся, майже між ногами нападаючих добрав-
ся до виходу і вийшов. Чи була це втеча? Щоб такий
чоловік міг тікати? Що ж це мало значити?

Вибравшись з пролomu, Радуб, ще засліплений ди-
мом, протер очі, наче щоб прогнати жах та темряву, і
при блиску зірок оглянув стіну башти. Він задоволено
хитнув головою, немов хотів сказати: «Я не помилився».

Радуб помітив, що глибока розколина від вибуху міни
підіймалася над проломом аж до бійниці другого повер-
ху, де ядро вирвало і погнуло залізні ґрати. Це давало
змогу вибратися нагору і пролізти в бійницю.

Але щоб зробити це, людина мусила мати котячу
спритність Радуб якраз мав її. Він належав до тієї по-
роди людей, яку Піндар називає «легкими атлетами». Можна
бути старим солдатом і молодою людиною. Радуб,
що служив ще у французькій гвардії, мав тільки сорок
років. Це був геркулес, але геркулес проворний,

Радуб поклав на землю свій мушкетон, скинув португез, камзол та жилет і лишив собі тільки два пістолети, які він заткнув за пояс, та шаблю, яку він узяв у зуби. Ручки пістолетів витикалися з-за пояса.

Звільнившись таким чином від усього зайвого, Радуб, якого проводили очима всі ті люди з колони, що не встигли ще зайти у пролом, став вибиратися по камінню тріщини в мурі, немов східцями. Він був босий, і це йшло йому на користь. Немає нічого чіпкішого, як боса нога. Він чіплявся пальцями за камінні виступи. Він упирався в них кулаками й колінами. Підійматися було дуже важко, немов по зубцях пилки. «На щастя,— думав він,— нікого немає в цій кімнаті другого поверху, хто міг би мені перешкодити влізти».

Йому треба було лізти таким способом щонайменше сорок футів. В міру того, як він підіймався, розколина ставала вужча, ручки пістолетів дедалі дужче заважали йому, а підійматися було дедалі трудніше. Що глибша ставала прірва, то небезпечнішим ставало падіння.

Нарешті він досяг виступу під бійницею. Він розсунув ґрати і зробив досить широкий прохід, щоб можна було пролізти. Сильним рухом він піднявся над виступом, тримаючись обома руками за ґрати, і намірявся вже лізти всередину, тримаючи шаблю в зубах.

Йому вже лишалося тільки переступити виступ, щоб опинитися в залі.

Але в цей час у бійниці з'явилося чийсь лице.

Радуб несподівано побачив у темряві перед собою щось страшне: залиту кров'ю маску, на якій одне око витекло і щелепа була розбита.

Ця маска, що мала тільки одне око, розглядала його.

І ця маска мала дві руки. Ці дві руки виткнулися з темряви і наблизилися до Радуба. Одна вихопила в нього пістолети з-за пояса, друга — шаблю з зубів. Радуб був обеззброєний. Його коліно ковзало по схилу карниза, руки були прикуті до ґрат, що ледве могли витримувати його вагу, а під ним була прірва сорок футів глибини.

Це лице і ці руки — це був Зимовий Співець.

Задихаючись від диму, що підіймався знизу, він жадібно дихав біля бійниці. Чисте повітря його відсвіжило,

нічна прохолода спинила кровотечу, і він знову набрався трохи сили. Раптом він побачив, що в бійниці виткнулося чийсь тіло. У Радуба не було вибору: він мусив або впасти, або дати себе обеззброїти. Зимовий Співець, страшний і спокійний, відібрав у нього пістолети й шаблю.

Почалася небачена дуель. Поєдинок між беззбройним і раненим.

Здавалося, переможе вмираючий. Одної кулі було досить, щоб скинути Радуба з страшної висоти.

На Радубове щастя, тримаючи два пістолети в одній руці, Зимовий Співець мусив вдатися до шаблі. Він завдав Радубові удар по плечу. Цей удар поранив Радуба і врятував його.

Радуб, беззбройний, але при всій силі, не зважаючи на рану, яка не зачепила кістки, рвонувся вперед, випустив грати і вскочив у кімнату.

Тут він опинився віч-на-віч з Зимовим Співцем, що відкинув шаблю і взяв пістолети в обидві руки.

Зимовий Співець, підвівшись на коліна, прицілився в Радуба майже впритул, але його ослабла рука тремтіла, і він не міг відразу вистрелити.

Радуб скористався з цього, щоб розреготатися йому в лице.

— Ти, гидка мордо, чи ти думаєш злякати мене своєю розчавленою пікою? А добре тобі оздобили вродливе личко!

Зимовий Співець цілився. Радуб продовжував:

— Нічого сказати, добре тебе поколупали наші кулі, чорт бери. Ну, що ж, стріляй уже з свого пістолетика, бідолашний.

Пролунав постріл, і куля відтяла Радубові половину вуха. Зимовий Співець підняв другу руку з пістолетом, але Радуб не дав йому часу прицілитися.

— У мене вже на піввуха поменшало,— крикнув він.— Ти мене ранив двічі. Тепер моя черга.

І він кинувся до Зимового Співця, підбив його руку вгору, і куля полетіла в безвість. Потім здавив йому рукою розбиту щелепу.

Зимовий Співець заревів і знепритомнів.

Радуб переступив його і лишив біля бійниці.

— Тепер, коли ти знаєш мій ультиматум,— сказав він,— лежи й не рипайся. Лишайся там, лихий плазуне.

Плазуї собі, свояче моїх шкарбанів. Я не маю часу тебе добити. Та ти й сам незабаром здохнеш і дізнаєшся, що твій кюре патякав тобі дурниці. Рушай на той світ, мужичок!

І він зробив кілька кроків у залі другого поверху.

— Хоч око виколи,— пробурчав він.

Зимовий Співець борсався і ревів у агонії. Радуб обернувся до нього.

— Тихо! Зроби мені таку приємність, замовкни, не-свідомий громадянине. Я не втручаюся більше в твої справи. Я гребую тим, щоб тебе добити. Дай же і мені спокій.

І він стурбовано почухав потилицю, все ще розглядаючи Зимового Співця.

— Що ж його робити? Це все добре, але ж я беззбройний. Я мав два пістолети, і ця тварюка їх у мене вкрала! А тут ще дим так і їсть очі!

Він випадково зачепив своє поранене вухо.

— Ага,— сказав він.— Ти добре відтяв мені вухо, але зрештою, це тільки прикраса, обійдусь і без нього. Ти мені обдряпав також плече, але це пусте. Здихай, землячок, я тобі прощаю.

Він прислухався. Шум у нижньому залі був страшний. Бій став ще лютіший.

— А здорово б'ються. Все ревуть: «Хай живе король!» Вони благородно подихають.

Його ноги спіткнулися об шаблю, що лежала на підлозі. Він її схопив і сказав до Зимового Співця, який уже не ворухився і, можливо, був мертвий.

— Бачиш, лісовик, для тієї справи, яку я хочу робити, шабля мені ні до чого. Я беру її тільки з приязні. Мені потрібні пістолети, чорт би тебе забрав, дикуне! Але що ж його робити? Тепер я й сам тут ні до чого.

Він ступив далі, намагаючись бачити й орієнтуватися. Раптом у півсутіні за колоною посеред кімнати він помітив довгий стіл, на якому щось неясно блищало. Він помацав. Це були мушкети, пістолети й карабіни, цілий арсенал наготованої зброї, яку лишилося тільки взяти в руки. Це був резерв, приготований обложеними для другої фази штурму.

— Цілий скарб! — скрикнув Радуб.

І він жадібно кинувся до нього.

Тепер він став грізним.

Двері на сходах, що сполучали нижній і верхній поверхи, були широко розчинені якраз з того боку, де стояв стіл із зброєю.

Радуб відкинув свою шаблю, взяв в обидві руки по пістолету і вистрелив з них навмання крізь двері вниз, потім схопив мушкет і знову вистрелив, далі схопив мушкетон, набитий великим дробом, і вистрелив ще раз. Цей мушкетон виригнув п'ятнадцять кульок, що здавалися картеччю. Потім Радуб крикнув на всю силу своїх легенів: «Хай живе Париж!»

І, схопивши новий мушкетон, ще більший, ніж перший, він спрямував його на вузькі гвинтові сходи і став чекати.

Неможливо описати переполох, що зчинився внизу. Такі несподіванки завжди викликають паніку і паралізують оборону.

Одним із пострілів Радуб убив старшого з братів Гостросписів, другим — Гузара, тобто пана де-Квелена. — Вони нагорі,— крикнув маркіз.

Цей крик вирішив долю барикади. Її захисники, як зграя сполоханих птахів, кинулися сходами вгору. Маркіз підбадьорював втікаючих.

— Біжіть швидше,— сказав він.— Тепер відвага в тому, щоб утекти. Підіймемося на третій поверх. Там ми почнемо знову боронитися.

І останнім залишив барикаду.

Ця хоробрість врятувала його.

Радуб, що засів на другому поверсі, держачи палець на спуску мушкетона, підстерігав утікаючих. Перші, що з'явилися на повороті сходів, дістали прямо в лице страшний заряд. Якби маркіз був між ними, він би загинув. Доки Радуб схопив нову зброю і повернувся до дверей, всілілі втікачі встигли пробігти. Маркіз пройшов останнім і повільніше від інших. Вони думали, що в залі другого поверху повно нападаючих, і не спинилися в ній, поспішаючи до залу третього поверху, до дзеркальної кімнати. Це була кімната з залізними дверима і сірчаним гнотом, це було місце, де вони мали здатися або вмерти.

Говен, не менш, ніж вони, здивований пострілами на сходах за барикадою, не міг втямити, звідки прийшла допомога, але, не витрачаючи часу, щоб це зрозуміти,

скористувався з неї, перескочив разом з своїми людьми через барикаду і погнався за обложеними до другого поверху.

Там він знайшов Радуба.

Радуб віддав честь і сказав:

— Одну хвилиночку, командире. Це я стріляв. Я згадав про Доль і зробив, як ви. Я взяв ворога між два вогні.

— Добрий учень,— сказав Говен, усміхаючись.

Коли довго пробути в темряві, очі пристосовуються до неї, як очі нічних птахів. Говен помітив, що Радуб увесь закривавлений.

— Але тебе поранено, товаришу.

— Не звертайте уваги, командире. Що значить — одним вухом більше чи менше? Я дістав також удар шаблею, але це пусте. Коли розбиваєш шибку, завжди подряпаєшся. А потім — це не тільки моя кров.

В залі другого поверху, здобутому Радубом, зробили ніби перепочинок. Принесли ліхтар. Сімурден та Говен радилися. Справді, було над чим замислитися. Нападаючі не знали дійсного становища обложених, не знали, що в тих закінчилися бойові припаси і майже не було пороху. Третій поверх був останньою їх твердинею. Нападаючі могли думати, що під сходи підкладено міну.

Чого вони були певні, так це що ворог не може втекти. Ті, що лишилися ще живі, були немов під замком. Лантенак потрапив у пастку.

Мавши таку певність, можна було собі дозволити пошукати деякий час кращого способу нападу. Вони мали вже досить убитих. Треба було постаратися втратити далі якомога менше.

Риск цієї вирішної атаки був великий. Можна було сподіватися, що їх зустрінуть лютим вогнем.

Бій на час припинився. Нападаючі, захопивши нижній і другий поверхи, ждали команди начальника, щоб продовжувати штурм. Говен та Сімурден радилися. Радуб мовчки слухав їхню розмову.

Він знову виструнчився і, віддаючи честь, нерішуче сказав:

— Командире!

— Що таке, Радуб?

— Я маю право на маленьку нагороду?

— Певна річ. Проби все, що ти хочеш.

— Я прошу, щоб мене послали першого.

Йому не можна було відмовити. А втім, він зробив би це й без дозволу.

ХІ. ПРИРЕЧЕНІ

Доки на другому поверсі радилися, на третьому поверсі споруджували барикаду. Успіх викликає лютість, безнадія — шаленість. Два поверхи мали зійтися в не-самовитім бою. У можливості перемоги є щось п'янке. Це була б одна з найдужчих людських сил, якби не існувало відчаю.

Угорі панував відчай.

Відчай спокійний, холодний, зловісний.

Прибувши до цього залу, після якого для них уже нічого не лишалося, обложені насамперед подбали за-городити вхід. Замикати двері було ні до чого, краще було загородити сходи. В таких випадках перешкода, через яку можна бачити й стріляти, далеко краща, ніж замкнені двері.

Факел, який Іманус увіткнув у підфакельник і запалив біля сірчаного гнота, освітлював кімнату.

В кутку залу обложені знайшли важку й велику дубову скриню. В такі скрині складали одяг, доки не з'явилися комоди с висувними шухлядами.

Вони витягли цю скриню і поставили її сторч у дверях. Поверх неї ледве могла пролізти людина, їм це було дуже зручно, щоб бити нападників поодиночі. Тільки навряд чи вони зважилися б на такий ризик.

Загородивши вхід, обложені мали змогу передихнути.

Вони підрахували свої сили.

З дев'ятнадцяти лишилося тільки сім, між ними й Іманус. Крім Імануса та маркіза, всі були поранені.

Проте п'ятеро ранених почували себе бадьоро, бо в запалі бою кожна не смертельна рана не заважає рухатися й битися. Поранені були Шатене, прозваний Робі, Гінуазо, Гуанар Золота Гілка, Паросток Кохання і Велікодущий. Всі інші були мертві.

Вони не мали більше припасів. Патронташі були порожні. Вони порахували патрони. Скільки вони мали на всіх пострілів? Чотири.

Надходив момент, коли їм лишалося тільки вмерти. Вони немов стояли на краю провалля, зяючого і страшного. Здавалося, неможливо було не впасти в нього.

Тимчасом наступ почався знову. Але помалу і тим певніше. Чулися удари прикладами — нападаючі випробували кожний східець.

Не було ніякого способу врятуватися. Через бібліотеку? Але на плато стояло наготові шість гармат, біля яких каноніри тримали запалені гноти. Через кімнати вищого поверху? Ради чого? Щоб потрапити на верх башти, звідки можна було хіба кинутися вниз сторч головою.

Ці сім, які вціліли з усїєї епічної банди, бачили, що вони невмолимо замкнуті між цими товстими мурами, які охороняли їх і які їх видавали. Їх ще не схопили, проте вони були вже полоненими.

Маркіз промовив голосно:

— Все кінчається, друзі!

І, помовчавши трохи, додав:

— Великодушний знову має стати абатом Тюрмо.

Всі опустилися навколїшки з чотками в руках. Стук прикладів об сходи наближався.

Великодушний, увесь закривавлений, бо куля обдряпала йому череп, підняв у правій руці своє розп'яття. Маркіз, невіруючий у глибині душі, теж поставив одне коліно на землю.

— Нехай кожен,— сказав Великодушний,— покається у своїх гріхах. Монсеньйор, починайте.

Маркіз відповів:

— Я убивав.

— Я убивав,— сказав Гуанар.

— Я убивав,— сказав Гїнуазо.

— Я убивав,— сказав Паросток Кохання.

— Я убивав,— сказав Шатене.

— Я убивав,— сказав Іманус.

Великодушний промовив:

— В ім'я пресвятої трїйці я прощаю вам ваші гріхи. Хай відїдуть ваші душі в мирі.

— Амінь,— відповіли всі.

Маркіз підвівся.

— Тепер,— сказав він,— будемо вмирати.

— І вбивати,— додав Іманус.

Удари прикладами посипалися на скриню, що заго-
роджувала двері.

— Думайте про бога,— сказав священник.— Земля не
існує для вас більше.

— Так,— озвався маркіз.— Ми в могилі.

Всі нахилили голови і почали хреститися. Тільки
маркіз та священник стояли. Очі всіх дивилися в землю,
священник молився, селяни молилися. Маркіз думав.
Скриня, по якій ударили неначе молотом, дзвеніла по-
хоронним дзвоном.

В цей момент молодий і сильний голос, що прозвучав
раптом за ними, крикнув:

— Я ж вам казав, монсеньйор.

Всі голови здивовано повернулися.

У мурі відкрилася діра.

Один камінь, добре припасований до інших, але не-
зацементований, мав скоби вгорі й унизу і повернувся
круг самого себе, як турнікет, відкриваючи отвір у стіні.
Камінь повертався круг своєї осі і лишав два проходи,
ліворуч і праворуч, обидва вузькі, але пройти людині
крізь них було можна. За цими несподіваними дверима
видно було перші приступки гвинтових сходів. Обличчя
якогось чоловіка з'явилося в цих дверях.

Маркіз упізнав Гальмало.

ХІІ. РЯТІВНИК

— Це ти, Гальмало?

— Я, монсеньйор. Тепер ви добре бачите, що камені,
які обертаються, існують, і що звідси можна вийти.
Я прибув вчасно, але поспішайте. Через десять хвилин
ви будете в гущавині лісу.

— Господь всемогутній,— сказав священник.

— Рятуйтеся, монсеньйор,— скрикнули всі.

— Спершу ви всі,— сказав маркіз.

— Ви перший, монсеньйор,— сказав абат Тюрмо.

— Я останній.

І маркіз додав суворим голосом:

— Боротьба великодушності ні до чого. Ми не має-
мо часу на ніжності. Ви всі поранені. Я вам наказую
жити і рятуватися. Швидше скористайтеся цим виходом.
Дякую, Гальмало.

— Пане маркіз,— сказав абат Тюрмо.— Ми повинні будемо розлучитися?

— Унизу? Розуміється. Втікати можна тільки по-одинці.

— А монсеньйор призначить нам побачення?

— Так. На галявині в лісі. Біля каменя Говенів. Ви знаєте місцевість?

— Знаємо всі.

— Я там буду завтра опівдні. Всі, хто може ходити, хай прийдуть туди.

— Ми всі там будемо.

— І ми знову почнемо війну,— сказав маркіз.

Тимчасом Гальмало, натискуючи на обертний камінь, хотів перевірити, чи можна його повернути знову. Це йому не вдавалося. Закрити вхід не було змоги.

— Монсеньйор,— сказав він,— поспішаймо, камінь не рухається. Я зміг відкрити прохід, але я не можу його закрити.

Камінь справді наче примерз до свого шарніра. Зрушити його не було ніякої можливості.

— Монсеньйор,— сказав Гальмало,— я сподівався закрити прохід для синіх, і, зайшовши сюди, вони б нікого не знайшли і нічого б не зрозуміли. Вони подумали б, що ви розтанули, як дим. Але от камінь, що не хоче повертатися. Ворог знайде прохід відкритим і зможе кинутися переслідувати. Тож не втрачаймо і хвилини. Швидше всі на сходи.

Іманус поклав руку на плече Гальмало.

— Товаришу, скільки часу треба, щоб пройти звідси до безпечного місця в лісі?

— Ніхто не поранений серйозно? — спитав Гальмало.

Йому відповіли:

— Ніхто.

— Ну, тоді досить чверть години.

— Отже, якщо вороги не зайдуть сюди раніше, як за чверть години, то...

— Вони можуть гнатися за нами скільки хочуть і не наженуть.

— Але,— сказав маркіз,— вони будуть через п'ять хвилин, бо ця стара скриня не затримає їх довго. Кілька ударів прикладом розіб'ють її на тріски. Чверть години! Хто затримає їх на чверть години?..

— Я,— сказав Іманус.

— Ти, Гуж-ле-Брюан?
— Я, монсеньйор. Слухайте. Із нас семи п'ять поранених. Я не маю й подряпини.
— І я теж,— сказав маркіз.
— Ви вождь, монсеньйор. А я солдат. Вождь і солдат — це не однаково.
— Я це знаю, ми маємо різний обов'язок.
— Ні, монсеньйор, і я і ви ми маємо той самий обов'язок,— врятувати вас.

Іманус повернувся до товаришів.

— Товариші, треба затримати ворога якомога довше і не дати йому змоги переслідувати. Слухайте. Я не втратив жодної краплини крові і зберіг всю свою силу. Я зможу довше протриматися, ніж хто інший. Ідіть і залишіть мені вашу зброю. Я добре нею скористаюся. Я обіцяю затримати ворога на добрі півгодини. Скільки в нас заряджених пістолетів?

— Чотири.

— Покладіть їх на підлогу.

Вони зробили те, що він хотів.

— Це добре. Я лишаюся. Вони знайдуть з ким говорити. А тепер швидше виходьте.

У такому становищі не до подяк. Вони ледве встигли потиснути йому руку.

— До скорого побачення,— сказав йому маркіз.

— Ні, монсеньйор. Я сподіваюсь, що ні. Не до побачення. Бо я хочу вмерти.

Всі спустилися один по одному на сходи, поранені найперше. Поки вони спускалися, маркіз вийняв із своєї кишенькової записної книжки олівець і написав кілька слів на камені, що не міг більше повертатися і лишив відкритим потайний прохід.

— Ідіть, монсеньйор, лишилися тільки ви,— сказав Гальмало.

І почав сам спускатися.

Маркіз рушив за ним.

Іманус лишився сам.

ХІІІ. КАТ

Чотири пістолети лежали на плитах, бо в цьому залі не було підлоги. Іманус взяв два, по одному в кожную руку.

Він наблизився з боку до виходу на сходи, які загороджувала скриня.

Нападаючі, певно, боялися якоїсь несподіванки, одного з тих фінальних вибухів, що знищують переможців разом з переможеними. Наскільки перша атака була навальна, настільки друга була повільна й обережна. Вони не могли, а можливо, й не хотіли остаточно розбити скриню. Вони тільки пробили її прикладами та проткнули кришку багнетами і крізь пробоїни намагалися заглянути в кімнату.

Світло від ліхтарів, якими вони освітлювали сходи, проходило крізь ці діри.

Іманус помітив в одній з цих дір чиїсь очі, що заглядали всередину. Він просунув у цю діру дуло одного з пістолетів і вистрелив. Іманус з радістю почув страшний крик. Куля пробила око й пройшла крізь голову, і солдат, що заглядав у кімнату, упав навznak на сходи.

Нападаючі пробрили з боків скрині унизу два досить широкі отвори, що стали ніби двома бійницями. Іманус скористався одним із них, просунув у нього руку і навмання вистрелив удруге в купу нападаючих. Куля, певно, пішла рикошетом, бо почулося кілька криків, так наче двоє або троє були вбиті чи поранені. На сходах зчинилася велика колотнеча, почувся тупіт утікаючих.

Іманус відкинув два використані пістолети і взяв два останні. Потім, тримаючи по пістолету в кожній руці, він виглянув крізь одну з дір.

Він відзначив, що перші постріли вплинули як слід.

Нападаючі звільнили сходи. Кілька вмираючих корчилися на східцях. До повороту сходів видно було тільки три чи чотири приступки.

Іманус чекав, прислухаючись.

— Певний час уже виграно,— подумав він.

Раптом він побачив чоловіка, що ліз на животі угору, і водночас трохи нижче голову солдата, що з'явилася за стовпом на сходах. Іманус прицілився в цю голову і вистрелив. Почувся крик, солдат упав, а Іманус взяв з лівої руки в праву останній заряджений пістолет.

В цей момент він відчув жахний біль і страшенно крикнув. Шабля розпорола йому живіт. Рука чоловіка, що ліз на животі угору, просунулася у нижній отвір скрині, і ця рука проколола йому живіт.

Рана була страшна. Живіт був розпоротий увесь.

Іманус не впав. Заскреготавши зубами, він сказав:
— Добре.

Потім, хитаючись, дотягся до факела, що горів обіч залізних дверей, поклав пістолет на землю, витяг факел і, підтримуючи лівою рукою кишки, він правою рукою підніс факел до сірчаного гноту.

Гніт зайнявся, Іманус кинув факел, що горів на підлозі, схопив свій пістолет і, впавши на плити, ще підвівся на лікті і рештою свого дихання став роздмухувати вогонь.

Полум'я побігло по гноту, пройшло за залізні двері і досягло мостового замка.

Побачивши, що його гидотний замір удався, можливо, більше задоволений з свого злочину, ніж з своєї відваги, цей чоловік, що міг бути героєм і був тільки вбивцею, усміхався вмираючи.

— Вони пам'ятатимуть про мене,— пробурчав він.— На їхніх малятах я мщуся за нашого короля, ув'язненого в Тамплі.

XIV. ІМАНУС ТЕЖ ВІДХОДИТЬ

В цей момент почувся великий тріск, скриня з силою була перекинута і відкрила прохід для чоловіка, що вскочив у залу з шаблею в руці.

— Це я, Радуб. Мені набридло чекати. Я рискнув зайти. Хай мене вб'ють. Все одно, комусь я розпоров живіт. Тепер я хочу атакувати вас усіх. Чи йде хто за мною, чи ні, однаково. Скільки вас тут?

Радуб справді був сам.

Після бійні, яку вчинив Іманус на сходах, Говен, боячись якоїсь замаскованої міни, відкликав своїх людей і радився з Сімурденом.

Радуб, держачи шаблю в руці і стараючись роздивитися в цій темряві, яку ледве освітлював факел, повторив своє запитання:

— Я сам. Я сам-один. Скільки вас тут?

Не почувши відповіді, він рушив далі. Факел, перед тим як погаснути, яскраво спалахнув і освітив увесь зал.

Радуб побачив дзеркальце на стіні, підійшов до нього, поглянув на своє закривавлене обличчя й поранене вухо і сказав:

— Здорово розписали.

Потім він повернувся, здивовано бачачи порожній зал.

— Немає нікого! — скрикнув він.— Нікогісінько.

Він помітив повернутий камінь, отвір і сходи.

— А, розумію. Вони втекли. Заходьте, товариші, заходьте. Їх тут нема. Втекли. Намазали салом п'яти, дали драла. Ця клята стара башта має таємні проходи. Ось діра, крізь яку вони пролізли, каналії. Як тут покладеш край Піттові та Кобургові, коли тут такі штучки? Сам чорт прийшов їм на допомогу! Немає нікого!

Пролунав постріл з пістолета, куля зачепила його лікоть і вдарилася об мур.

— Але ні! Хтось є. Хто це послав мені такий ніжний привіт?

— Я,— відповів хрипкий голос.

Радуб придивився і побачив у півтемряві якусь постать. Це був Іманус.

— А! — крикнув Радуб.— Я маю одного. Інші втекли, але ти, голубчику, не втечеш.

— Ти так гадаєш? — відповів Іманус.

Радуб зробив один крок і спинився.

— Слухай, чоловіче, що лежиш на землі, хто ти такий?

— Я той, що лежить на землі і сміється з тих, які стоять.

— Що то в тебе в правій руці?

— Пістолет.

— А в лівій?

— Мої кишки.

— Я беру тебе в полон.

— Спробуй.

І Іманус, дихнувши останнім своїм подихом на сірчаний гніт, сконав.

Через кілька хвилин Говен та Сімурден і всі інші були в залі. Всі побачили отвір у стіні. Обшукали всі закутки. Обдивилися сходи: вони виводили в яр. Сумніву не було, обложені втекли через цей прохід. Підняли Імануса. Він був мертвий. Говен з ліхтарем у руці оглядав камінь, що відкрив прохід обложеним. Йому говорили колись про цей обертний камінь, але він теж вважав це за казку. Пильно розглядаючи камінь, він помі-

тив щось написане олівцем. Присвітивши ліхтарем, він прочитав:

«До побачення, пане віконт.

Лантенак».

До нього підійшов Гешан. Погоня була, безумовно, марна, бо часу минуло чимало, за втікачів був увесь край, кущі, яр, зарості, жителі. Вони, безумовно, були вже досить далеко. Не було ніякого способу їх затримати. І весь Фужерський ліс являв собою суцільну схованку. Що робити? Все мало початися знову. Говен та Гешан ділилися своїм розчаруванням і своїми планами.

Сімурден, серйозний і замислений, слухав їх, не кажучи їй слова.

— До речі, Гешан,— питав Говен,— а де драбина?

— Вона не прибула, командир.

— Але ж ви бачили віз, який охороняли жандарми.

Гешан відповів:

— На ній була не драбина.

— А що ж було на ній?

— Гільйотина,— сказав Сімурден.

XV. НЕ СЛІД КЛАСТИ В ОДНУ КИШЕНЮ ГОДИНИК І КЛЮЧ

Маркіз де-Лантенак був не так далеко, як вони гадали.

Він був недалеко і проте в цілковитій безпеці.

Він ішов слідом за Гальмало.

Сходи, якими вони з Гальмало спускалися слідом за іншими втікачами, кінчалися в яру під арками мосту вузьким склепінчастим проходом. Прохід виводив до глибокої природної розколини в ґрунті, що починалася в яру і кінчалася в лісі. Ця розколина так густо заросла кущами, що була зовсім невидима. Неможливо було впіймати в ній людину. Втікач, добравшись до розколини, міг тільки повзти в ній, як вуж. Вхід до таємного проходу на сходи так заріс терном, що будівники цього підземного проходу визнали за непотрібне прикривати його ще якимось.

Маркізові лишалося тільки вийти. Йому не було потреби переодягатися. Від часу, коли він прибув до

Бретані, він не скидав селянського одягу, почувуючи себе в ньому ще більшим паном.

Він тільки зняв свою шпагу разом з перев'яззю, на якій вона висіла.

Коли Гальмало та маркіз вийшли з проходу в щілину, п'ять інших втікачів, Гінуазо, Гуанар Золота Гілка, Паросток Кохання, Шатене та абат Тюрмо, були вже десь далі.

— А вони не барилися з утечею,— сказав Гальмало.

— Зроби так, як вони,— сказав маркіз.

— Монсеньйор хоче, щоб я його залишив?

— Безперечно. Я ж тобі вже сказав. Найкраще тікати самому. Там, де пройде один, не пройде двоє. Вкупі ми привертаємо увагу. Через тебе мене можуть упіймати, через мене — тебе.

— Монсеньйор знає цей край?

— Так.

— Монсеньйор призначив побачення біля каменя Говенів.

— Завтра, опівдні.

— Я буду там. Ми будемо.

Гальмало заговорив про інше.

— Ах, монсеньйор, коли я подумаю, що ми були з вами у чистому морі, були самі, і я хотів вас убити, не знаючи, що ви — мій сеньйор, а ви могли мені про це сказати і не сказали. Яка ви людина, монсеньйор!

Маркіз сказав замість відповіді:

— Англія. Немає іншого виходу. Треба, щоб англійці через два тижні були у Франції.

— Я повинен ще дати звіт, монсеньйор. Я виконав усі доручення.

— Ми говоритимемо про це завтра.

— Хай буде завтра, монсеньйор.

— До речі, ти не голодний?

— Можливо, монсеньйор. Я так послішав, що не мав змоги сьогодні поїсти.

Маркіз витяг з кишені плитку шоколаду, переломив її надвое, одну половину віддав Гальмало, а другу став їсти сам.

— Монсеньйор,— сказав Гальмало,— праворуч од вас яр, а ліворуч ліс.

— Гарзд. Залиш мене, іди.

Гальмало послухався. Він зник у темряві. Чулося

шелестіння розсовуваних кущів, дедалі тихіше. Через кілька секунд важко було знайти його слід. Цей гай, поритий ярами, вкритий непрохідними лісами, є добрий помічник втікачів. В ньому людина зникає умить. Ця можливість швидкого розпорошення і спиняла наші армії перед Вандеєю, перед цими бійцями, що так загрозливо зникали.

Маркіз деякий час стояв нерухомо. Він був з тих людей, які стараються нічого не почувати. Але й він не міг подавити хвилювання від того, що дихав вільним повітрям після запаху крові, після страшної різанини. Почувати себе цілком врятованим після того, як вважав, що загинув! Після могили, яку бачив так близько, відчувати себе в цілковитій безпеці! Вирватися від смерті і повернутися до життя. Все це потрясло навіть таку людину, як Лантенак. Хоч він бував уже в подібному становищі, проте навіть ця загартована душа втратила на хвилину рівновагу. Він признався сам собі, що був задоволений. Але він швидко подавив у собі цей порух, майже подібний до радості.

Він витягнув свій годинник і натиснув пружину. Котра була година?

На його превелике здивування, пробило тільки десять. Людину, яка пережила таку пригоду, коли все ставиться на карту, завжди дивує, що ці хвилини, такі повні переживаннями, не довші за інші. Попереджуючий постріл з гармати був зроблений перед заходом сонця, а атакуюча колона підступила до пролomu через півгодини після того, між сьомою і восьмою годинами вечора, коли заходила ніч. Отже, колосальний бій, почавшись о восьмій годині, закінчився о десятій. Вся ця епопея тривала тільки сто двадцять хвилин. Іноді катастрофи дорівнюють швидкістю блискавиці. Події можуть відбуватися за дивовижно коротким часом.

Та, як подумати гаразд, то слід було дивуватися саме з іншого: як могла така маленька жменька бійців триматися стільки часу проти такої великої кількості? Отже, бій не був короткий, не скінчився враз, ця битва дев'ятнадцяти проти чотирьох тисяч тривала досить довго.

А втім, уже був час і йому йти. Гальмало відійшов уже далеко, і не було ніякої потреби для маркіза лишатися тут далі. Він поклав годинник у кишеню. Але вже в іншу кишеню, бо помітив, що годинник лежав раніше

в одній кишені з великим ключем від залізних дверей, який приніс йому Іманус після огляду замка, і можна було роздавити скло годинника. Він теж збирався йти до лісу. Коли він повертав ліворуч, йому здалося, що якийсь неясний промінь упав на нього.

Він повернувся і крізь кущі, які тепер виразно виступали на червоному фоні неба і видні були до останнього листочка, побачив у ярку яскраву заграву. Лише кілька кроків віддаляло його від ярка. Він рушив було туди, але потім схаменувся — при цьому світлі його легко могли помітити. Хіба не все одно йому, що це за світло? І він пішов у тому напрямі, який вказав йому Гальмало.

Раптом маркіз, закритий і схований терновими кущами, почув над головою страшний крик. Цей крик, здавалося, виходив з краю плато, якраз над ярком. Маркіз підвів очі і спинився.

IN DAEMONE DEUS¹

І. ЗНАЙДЕНІ, АЛЕ ВТРАЧЕНІ

В ту мить, коли Мішель Флешар помітила башту, червону від західного сонця, вона була від неї далі, ніж на льє. І вона, що ледве мала сили зробити один крок, не злякалася цієї віддалі. Жінки тендітні, але матері — дужі. Вона рушила далі.

Сонце зайшло. Спустилися сутінки, потім настала глибока темрява. Ідучи безперестанку, вона чула здалеку, як на невидимій дзвіниці вибило восьму, потім дев'яту годину. Це, певно, була дзвіниця в Паріньє. Час від часу вона спинялася, щоб прислухатися до глухого гуркоту, що, можливо, був тільки невиразним гудінням ночі.

Вона йшла прямо перед собою, скривавленими ногами ламаючи гілки терну, наступаючи на гострі колючки. Вона простувала на слабеньке світло, що блищало в далекій вежі, наче сповиваючи її таємничим сяйвом. Це світло ставало яскравішим, коли гуркотіння дужчало, потім воно зникало.

Широке плато, по якому йшла Мішель Флешар, геть усе було вкрите тільки травою, терном та вереском, не було на ньому жодного дімка, жодного високого дерева. Воно увесь час невідчутно підвищувалося, і, доки сягало око, його пряма суха лінія упиралася в осяяний зорями горизонт, зливаючись з ним. Її сили підтримувало тільки те, що вона увесь час мала башту перед очима.

¹ В демоні бог (лат.).

Башта потроху більшала, вищала.

Глухі вибухи і бліді відсвіти з'являлися з перервами. Вони затихали й гасли, потім сяяли і вибухали знову, задаючи змученій і нещасній матері болісну загадку.

Раптом вони припинилися. Все затихло й погасло, і світло, і шум. Настала цілковита тиша, немов могильний спокій.

Це було якраз у той момент, коли Мішель Флешар підійшла до краю плато.

Вона помітила внизу яр, дно якого зникало в густій темряві ночі. На деякій віддалі на вершині плато була мішанина коліс, насипів і амбразур — перед нею була республіканська батарея, неясно освітлювана запаленими гнотами, а по другий бік величезна будівля, що здавалася спорудженою з ще чорнішої темряви, ніж та, що оточувала її.

Ця будівля складалася з моста, арки якого заглиблювалися в яр, і з якоїсь подоби замка, що зводився на мосту. І замок і міст упиралися в темну круглу башту, до якої мати йшла так далеко.

У віконцях башти миготіло світло, і, судячи з гомону, який чувся з неї, там було повно людей, частина з яких піднялася аж на вершину башти.

Біля батареї був цілий табір. Мішель Флешар бачила вартових, а вони не бачили її в темряві між кущами.

Вона підійшла до самого краю плато, так близько до мосту, що, здавалося, до нього можна було доторкнутися рукою. Її відділяв від нього тільки яр. Вона розрізняла в темряві три поверхи мостового замка.

Жінка сама не знала, скільки часу стояла тут, бо почуття часу стерлося з її розуму, заціпеніло перед цим зяючим ярком і цією темною будівлею. Що це було? Що там діялося? Чи був це Тург? Їй паморочилося в голові, вона запитувала себе, як вона тут опинилася.

Вона дивилася, вона слухала. Раптом вона перестала будь-що бачити.

Завіса з диму оповила все, на що вона дивилася. Їй защеміло від диму в очах, та не встигла вона зажмуритися, як повіки її стали червоні, мов засвітилися. Вона розплющила очі.

Вже не ніч була перед нею, а ясний день. Але день зловісний, страшний — день, утворений вогнем. Вона бачила перед своїми очима початок пожежі.

Дим з чорного став багряним, і велике полум'я буяло в ньому. Це полум'я спалахувало, потім зникало, ясно звиваючись, немов гадюка.

Це полум'я виходило, наче із якоїсь паші, з широкого вікна. Це вікно, загратоване залізними прутами, що вже розпеклися до червоного жару, було на другому поверсі мостового замка. На всій будівлі видно було тільки це вікно. Дим оповивав усе, і плато теж, і виднівся тільки край ярка на багряному фоні.

Мішель Флешар дивилась здивовано. Дим — як хмара, а хмара — як сон. Вона не втямлювала, що вона бачила. Чи їй тікати, чи їй лишатися? Вона почувала себе майже поза дійсністю.

Порив вітру розірвав завісу диму, і вона побачила всю цю трагічну Бастілію — башту, міст, замок. Все це було сліпуче, страшне в чарівній позолоті пожежі, що оповивала будівлю зверху донизу. Мішель Флешар могла все це бачити у зловісній ясності.

Нижній поверх мостового замка увесь палав.

Над ним виднілося ще два поверхи, поки що не зачеплені вогнем, але вони стояли наче в полум'яній клумбі. З краю плато, де була Мішель Флешар, крізь звої диму й полум'я можна було заглянути всередину. Всі вікна були відчинені.

Крізь дуже великі вікна другого поверху Мішель Флешар помітила уздовж стін великі засклені шафи, повні книг, а біля одного вікна на підлозі у півсутіні маленьку неясну групу, ніби гніздо або виводок, що якусь мить немов ворушилося.

Вона розглядала цю групу.

Що це могло бути?

На такій віддалі ця група здавалася їй живою. Її мучила пропасниця, вона нічого не їла від самого ранку, вона йшла без спочинку, вона була зморена й виснажена і відчувала, що починає ніби марити, і боролася з цим інстинктивно. Проте її очі все пильніше й пильніше вдивлялися в цю невиразну купку, можливо, неживу, з вигляду нерухому, яка виднілася на підлозі цього залу, що був над пожежею.

Раптом огонь, немов він мав свідому волю, видовжився і кинувся на сухий плющ, що вкривав майже увесь той фасад, на який дивилася Мішель Флешар. Вогонь немов тільки тепер помітив ці сухі гілки, які враз

спалахнули. Вогонь побіг ними вгору, немов по сірчаному гноту. В одну мить полум'я охопило другий поверх, освітивши його середину. В ясному блиску на мить вирізнилися три малі істоти, що спали вкупі.

Це була чудесна група,— руки й ноги сплелися, повіки були сплющені, біляві голівки усміхалися.

Мати впізнала своїх дітей.

І в неї вирвався страшний крик.

Таким криком безмежної туги може кричати тільки мати. Немає нічого лютішого і нічого зворушливішого. Коли такий крик виривається у матері, здається, що це кричить вовчиця. Коли так кричить вовчиця, здається, що це крик жінки.

Цей крик Мішелі Флешар був виттям. «Гекуба завилала», казав Гомер.

Цей був той крик, який почув маркіз де-Лантенак.

І почувши його, спинився.

Маркіз був між виходом з потайного ходу, що ним його вивів Гальмало, і ярком. Крізь кущі, які спліталися над його головою, він бачив міст у полум'ї і весь Тург, укритий червоними відблисками. Розсунувши дві гілки, він при світлі пожежі помітив над своєю головою з другого боку край плато, якраз проти палаючого замка, несамовиту й жалюгідну постать жінки, що схилилася над ярком.

Ця постать — вже не була Мішель Флешар, це була Горгона. Нещасні у розпачі стають страшні. Селянка перетворилася в Евменіду¹. Ця проста, темна, несвідома, груба селянка дійшла раптом до епічних розмірів відчаю. Велике горе колосально розширяє душі. Ця мати — то було вже материнство. Те, що вмщає в собі все людське, стає надлюдським. Вона стояла там, край яру, перед цим бушуванням вогню, перед цим злочином, наче якась моторозна сила. Вона кричала, як тварина, а на вигляд була, як богиня. Це лице, що кидало прокльони, здавалося вогненною маскою гніву. Не було нічого величнішого за блиск її очей, сповнених сліз. Її погляд метав на пожежу громи.

Маркіз слухав. Все це падало на його голову. Чулися незв'язні зойки замість слів, але вони рвали душу.

¹ Евменіди — казкові богині помсти. В старогрецькій міфології їх змальовували із зміями на голові, з бичем в одній руці і з світильником у другій.

— А! Господи! Діти мої! Це ж мої діти! Рятуйте! Гасіть! Поможіть! Але ж ви розбійники! Чи є хтось тут? Але ж мої діти згорять! А, он Жоржетта! Мої діти, Гро-Ален, Рене-Жан! Та що ж це робиться? Хто кинув туди моїх дітей? Вони сплять. Я божеволію! Це щось неможливе. Рятуйте!

Тимчасом велика метушня зчинилася в Турзі і на плато. Увесь табір збігся до огню. Обложники після картечі мали тепер справу з пожежею. Говен, Сімурден, Гешан давали розпорядження. Що робити? У пересохлому струмку можна було набрати хіба кілька відер води. Розгублення й жах зростали. Увесь край плато був укритий зляканими обличчями, які невідривно дивилися на пожежу.

Це справді була страшна річ.

Дивитися і не мати змоги нічого зробити!

Полум'я по сухому плющу перекинулося на верхній поверх. Там було горище, повне соломи, і воно враз спалахнуло. Вогонь танцював. Радість огню — зловісна й страшна річ. Здавалося, що чиясь злочинне дихання роздмухує вогонь. Так немов жакхливий Іманус геть увесь перетворився у страшний вихор, немов це його потворна душа стала пожежею. Поверх, де містилася бібліотека, ще не був охоплений полум'ям, висота його стелі і товщина його мурів відсувала на якийсь час момент, коли він спалахне, але ця фатальна хвилина наближалася. Пожежа лизала його знизу і гладила зверху. Його торкалися страшні поцілунки смерті. Внизу був киплячий льох, вгорі — палаюче склепіння. Проломиться стеля, і його засипле червоним жаром. Провалиться підлога, і все впаде в киплячий казан. Рене-Жан, Гро-Ален та Жоржетта ще не прокинулися. Вони спали глибоким і чистим дитячим сном. І крізь заслону полум'я та диму, що то закривала, то відкривала вікна, їх видно було в цьому вогненному гроті, в цьому метеоричному світлі. Вони лежали спокійні, граціозні, нерухомі, немов це трое дітей-Ісусів довірливо спали в пеклі. Тигр заплакав би, бачачи ці троянди в страшному вогнищі, ці колиски в могилі.

Тимчасом мати ламала руки.

— Горить! Чи ви глухі, що не біжите на допомогу? Там же згорять мої діти! Людоньки, рятуйте! Я йшла сюди дні і ночі, і от що я знайшла. Рятуйте, допоможіть! Це ж ангелята, ви бачите, це ж ангелята! Що

вони зробили, ці невинні душі? Мене розстріляли, а їх палять! Що ми зробили такого? Рятуйте, допоможіть, врятуйте моїх дітей! Чи ви чуєте мене! І собаку б пожаліли, і до собаки мають жалість! Мої діти, діти мої! Вони сплять. А, Жоржетта! Я бачу її маленький животик. Рене-Жан! Гро-Ален! Це ж так їх звати. Ви ж добре бачите, що я їхня мати. Та що ж це твориться тут? День і ніч я йшла. І сьогодні ранком я говорила з однією жінкою. Допоможіть, допоможіть! Рятуйте! Та ви ж страхо-вища, а не люди. Це ж жах страшний. Старшому тільки п'ятий рік, а маленькій тільки два. Я бачу їхні маленькі голі ніжки. Вони сплять, пречиста діво! Рука неба мені їх повертала, і рука пекла забирає їх. Тільки сказати, скільки я пройшла! Я ж годувала моїх дітей молоком. Я вважала за таке нещастя, що не могла їх знайти! Майте ж жалість до мене! Я хочу мати своїх дітей, мені потрібні мої діти! І це правда, що вони там у огні! Погляньте на мої бідні ноги, які вони скривавлені. Допоможіть! Хіба ж це можливо, щоб були на землі люди, які залишать бідолашних малюків отак померти. Допоможіть! Та це ж вбивство! Хіба може бути ще щось подібне. Ах, розбійники! Що це за страшний дім? У мене вкрали їх, щоб убити! Боже милосердний, я хочу своїх дітей. О, я не знаю, що я зроблю! Я не хочу, щоб вони померли. Допоможіть, допоможіть, допоможіть! О, коли вони так умруть, я вб'ю самого бога!

Водночас із страшними благаннями матері на плато і в ярку лунали голоси:

- Драбину!
- Нема драбини.
- Води!
- Нема води.
- Там угорі, в башті, на другому поверсі, є двері.
- Вони залізні.
- Вибийте їх.
- Неможливо.

А мати з подвоєною силою кидала свої розпачливі заклики:

— Та гасіть же! Поможіть! Поспішайте ж! Або вбийте мене! Мої діти, о мої діти! Вирвіть їх з вогню або киньте й мене туди.

В перервах між цими зойками чулося спокійне потріскування пожежі.

Маркіз помацав кишенью і витяг з неї ключ від залізних дверей. Потім, нахилившись, він увійшов під склепіння і повернувся в прохід, крізь який він врятувався.

II. ВІД КАМ'ЯНИХ ДВЕРЕЙ ДО ДВЕРЕЙ ЗАЛІЗНИХ

Вся армія була в нестямі через неможливість урятувати дітей. Чотири тисячі людей не могли допомогти трьом дітям. Таке було становище.

Драбини дійсно не було. Послану з Жавене драбину не привезли. А пожежа розливалася, як розверстий кратер. Смішно було б думати залити її водою з напіввисхлого струмка. Це було б все одно, що вилити склянку води у вулкан.

Сімурден, Гешан та Радуб спустилися в ярк. Говен піднявся у зал третього поверху башти, де був обертний камінь, таємний прохід і залізні двері до бібліотеки. Це звідси Іманус запалив сірчаний гніт, це звідси вийшла пожежа.

Говен взяв з собою двадцять саперів. Був єдиний спосіб добратися до бібліотеки — це виламати залізні двері. Відімкнути їх було неможливо.

Почали рубати сокирами. Сокири ламалися. Один із саперів сказав:

— Сталь кришиться об це залізо.

Дійсно, двері були з кутого заліза, скріплені болтами в три дюйми завтовшки.

Взяли ломи і пробували ними пробити двері. Залізні ломи ламалися.

— Як сірники,— сказав сапер.

Похмурий Говен пробурчав:

— Хіба що ядро зможе відчинити ці двері. Треба спробувати підняти сюди гармату.

— Марна річ! — сказав сапер.

І всі на мить занепали духом. Всі руки безсило опустилися. Мовчазні, переможені, приголомшені, ці люди розпачливо дивилися на страшні двері. Червоний відблиск пробивався з-під них унизу. За ними палахкотіла пожежа.

Страшний труп Імануса лежав обіч, зловісний, триумфуючий.

Може, ще кілька хвилин лише, і все завалиться.

Що робити? Надії вже більше не було.

Говен розпачливо скрикнув, пильно дивлячись на обертний камінь в мурі, що відкривав прохід.

— А маркіз де-Лантенак вийшов он туди.

— І звідти повертається,— почувся голос.

І сива голова показалася у кам'яній рамі проходу.

Це був маркіз.

Говен багато років не бачив його так близько. Він відступив.

Усі, що були тут, немов застигли.

Маркіз тримав у руках великий ключ, він величним поглядом відсторонив кількох саперів, що були перед ним, підійшов прямо до дверей, нахилився під склепінням і вставив ключ у замок. Замок зарипів, двері відчинилися, видно стало полум'яну безодню, і маркіз ступив у неї.

Він увійшов туди твердим кроком, високо тримаючи голову.

Всі, тремтячи, проводили його очима.

Ледве маркіз зробив кілька кроків у залі, як паркет, підточений вогнем і зрушений його ходом, провалився, і між ним і дверима утворилася прірва. Маркіз навіть не повернув голови. Він зник у диму.

Більше не видно було нічого.

Чи зможе він пройти далі? Чи не поглине його нове вогненне провалля? Чи не згубив він марно сам себе? Нічого не можна було сказати. Вони бачили перед собою тільки стіну з диму й полум'я. І маркіз був за нею, живий чи мертвий.

III. ДІТИ ПРОКИДАЮТЬСЯ

Тимчасом діти порозплющували очі.

Пожежа, що не охопила ще бібліотечний зал, кидала на стелю рожеві відблиски. Діти ще ніколи не бачили такого світанку. Вони його розглядали. Особливо зацікавилася цим Жоржетта.

Пожежа розгоралася в усій своїй пишноті. У безформному чорному й багряному димі виникали чорні гідри і сяючі вогнем дракони. Іскри пронизували темряву, немов комети, змагаючись, ганялися одна за одною. Вогонь — марнотрат. Він розвіює свої скарби по вітру. Недарма ж вугіль і діаманти однакові своїм складом. У стінах третього поверху поробилися тріщини, і кризь

них сипалися в ярк каскади самоцвітів. Купи соломи та вівса, що горіли на горищі, почали виливатися звідти лавиною золотого пороху. Овес став аметистами, солома перетворилася в карбункули.

— Гално! — сказала Жоржетта.

І вони попідводилися всі троє.

— А! — кричала мати, — вони встають.

Рене-Жан піднявся, за ним Гро-Ален, потім Жоржетта.

Рене-Жан потягнувся, підійшов до вікна і сказав:

— Мені жарко.

— Жалко, — повторила Жоржетта.

Мати гукнула:

— Мої діти! Рене! Ален! Жоржетта!

Діти стали озиратися. Вони намагалися зрозуміти. Там, де дорослі люди жахаються, діти цікавляться. А хто легко дивується, того не легко злякати. Невідання не знає страху. Діти, навіть побачивши пекло, певно, розглядали б його з цікавістю.

Мати знову крикнула:

— Рене! Ален! Жоржетта!

Рене-Жан повернув голову. Цей голос вивів його з задуми. Діти мають коротку пам'ять, але вони швидко згадують. Все минуле було для них наче вчора. Рене-Жан побачив свою матір, ніскільки з того не здивувався, і в тому дивному оточенні, в якому вони були, відчув не-виразну потребу підтримки. Він крикнув:

— Мамо!

— Мамо! — повторив Гро-Ален.

— Мма! — сказала Жоржетта.

І вона простягла свої рученята.

А мати несамовито ричала:

— Мої діти!

Усі троє підійшли до краю вікна. На щастя, пожежа бушувала з іншого боку.

— Мені дуже жарко, — сказав Рене-Жан.

І додав:

— Печеться.

І він шукав очима матір.

— Іди ж, мамо.

— Йди, мма, — повторила Жоржетта.

Мати, розпатлана, розхристана, закривавлена, покотилася, хапаючись за куші, в ярк. Там були Сімурден

та Гешан, такі ж безсилі унизу, як Говен угорі. Солдати, поійняті відчаєм від своєї безпорадності, копошилися круг них. Жара була нестерпна, але ніхто її не відчував. Вони з жахом дивилися на міст, на висоту арок та поверхів, на недосяжність вікон, їх пекла необхідність допомогти якнайшвидше. Три палаючі поверхи, і ніякої можливості добутися до них! Радуб, поранений шаблею у плече, з відірваним вухом, обливаючись потом і кров'ю, теж прибіг сюди. Він побачив Мішель Флешар.

— Стривай,— сказав він,— це ж розстріляна! Ви таки воскресли?

— Мої діти! Дітоньки мої! — сказала мати.

— Це правда,— відповів Радуб,— у нас нема часу клопотатися виходцями з того світу.

І він став лізти на міст. Та спроби його були марні. Впиваючись нігтями в каміння, він вибрався трохи вгору. Але мури були рівні, каміння було припасоване щільно одне до одного, як у новій стіні. І Радуб впав униз. А пожежа буяла. В осяяному червоним відблиском вікні всі помітили три біляві голівки. Радуб посварився стиснутим кулаком у небо, немов шукав чийогось погляду, і сказав:

— Так ось так ти поводишся, господе?

Мати, обхопивши руками і колінами кам'яний стовп мосту, кричала:

— Змилуйтеся!

Глухий гугіт палаючого дерева змішувався з сичанням вогню. В шафах бібліотеки лопалися шибки, з бряжчанням падаючи на підлогу. Було ясно, що балки та крокви довго не витримають. Ніяка людська сила не могла вже нічого зробити. Ще якийсь момент, і все провалиться в безодню. Уже не ждали нічого, крім катастрофи. І чули голоси малят, що повторяли: «Мамо, мамо!» Це був пароксизм жаху.

Раптом у вікні, сусідньому з тим, звідки визирали діти, на вогненному пурпурному фоні з'явилася висока постать.

Всі голови піднялися, всі очі прикипіли до цієї постаті. Там угорі був чоловік, чоловік був у бібліотеці, чоловік був у цьому розжареному горні. Ця фігура окреслювалась в полум'ї чорним силуетом, але видно було, що волосся в неї сиве. Можна було впізнати маркіза де-Лантенака.

На мить він зник, потім з'явився знову.

Страшний старик випростався біля вікна, держачи величезну драбину. Ця рятувальна драбина, втягнута в бібліотеку, лежала притулена до стіни. Він притяг її до вікна, з силою схопив і, піднявши з вправністю атлета, просунув крізь вікно і став спускати вниз, на дно ярка. Радуб, не тямлячись з радості, простяг руки, схопив драбину, стиснув її в руках і закричав:

— Хай живе Республіка!

Маркіз відповів:

— Хай живе король!

А Радуб пробурчав:

— Ти можеш кричати все, що ти хочеш, говорити які хочеш дурниці, але ти наче сам господь бог.

Драбина була поставлена. Утворилося сполучення між палаючим залом і землею. Двадцять людей підбігло до неї з Радубом на чолі, і вмить вони полізли вгору, відкрили всю драбину, притулившись спинами до щаблів, як це роблять муляри, коли підіймають або спускають каміння. На дерев'яній драбині була драбина з людей. Радуб на самому її кінці доторкався до вікна.

Невелика армія, що розсипалася між вереском та на схилах, товпилася, схвильована всіма людськими почуттями, на плато, в ярку, навіть на верху башти.

Маркіз знову зник, потім з'явився, несучи дитину.

Залунали гучні оплески.

Це був перший, хто трапився йому під руку. Це був Гро-Ален.

Гро-Ален кричав:

— Я боюся.

Маркіз віддав Гро-Алена Радубові, який передав його нижньому солдатові, той передав його далі, і тимчасом, як Гро-Ален, що дуже злякався й кричав, переходив з рук в руки аж до низу драбини, маркіз знову відійшов і повернувся до вікна з Рене-Жаном, що борсався й плакав і вдарив Радуба в той момент, коли маркіз передавав його сержантові.

Маркіз знову повернувся до залу, де вирувало полум'я. Жоржетта лишилася сама. Він підійшов до неї. Вона усміхалася. Цей гранітний чоловік відчув, що щось вогке підступає йому до очей. Він спитав:

— Як тебе звати?

— Олзета,— сказала вона.

Він узяв її на руки, вона все усміхалася, і в той момент, коли він передав її Радубові, його душа, така гордовита й похмура, була вражена сяйвом невинності, і старий, передаючи маленя, поцілував його.

— Це ж наша маленька лялечка! — кричали солдати.

Жоржетту теж передавали з рук до рук під захоплені вигуки. Солдати ляскали в долоні, тупотіли ногами. Старі гренадери плакали, а вона усміхалася їм.

Мати була внизу біля драбини, задихана, безтямна, наче п'яна від цієї несподіванки, із пекла кинута враз у рай. Раптова, несподівана радість теж вбиває серце. Вона простягла руки, вона схопила Гро-Алена, потім Рене-Жана, потім Жоржетту, вона вкривала їх поцілунками, потім зайшлася сміхом і впала непритомна.

Пролунав грімкий крик:

— Всі врятовані.

Справді, всі були вже врятовані, крім маркіза.

Але ніхто не думав про його врятування, можливо, й він сам.

Він постояв якийсь час у задумі край вікна, немов хотів дати змогу полум'яній безодні зробити вибір. Потім не поспішаючи, помалу, спокійно він переступив через вікно і, не обертаючись, прямий, випростаний, сперся на щабель, маючи позад себе пожежу, а перед собою безодню, і став спускатися по драбині в мовчанні, з величністю привида. Ті, що були на драбині, кинулися вниз, з тремтінням і священним жахом відступаючи перед цим чоловіком, як перед видінням. А він тимчасом серйозно і спокійно спускався в темряву, що була перед ним. І в той час, як вони відступали, він до них наближався. Жоден м'яз не ворухився на його мармурово-білому лиці, а в його застиглому погляді, здавалося, не було й іскри життя. І з кожним кроком, який він робив до цих людей, очі яких пильно дивилися на нього з п'єтми, він наче ставав все більшим, драбина здригалася і рипіла під його важкими ногами, і здавалося, що це статуя командора спускається в свою могилу.

Коли маркіз був унизу, коли він з останнього щабля ступив на землю, чиясь рука лягла йому на плече.

Він обернувся.

— Я заарештовую тебе, — сказав Сімурден.

— Я схвалюю твій вчинок, — промовив Лантенак.

ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ — БОРОТЬБА

І. ЛАНТЕНАК У ПОЛОНІ

Маркіз справді спустився в могилу.

Його повели.

Підземна темниця Турга негайно була відкрита під пильним наглядом Сімурдена. Туди поставили лампу, кухоль води і поклали солдатський хліб та вкинули оберемок соломи. Менш ніж через чверть години після того, як рука колишнього священика схопила маркіза, двері в'язниці зачинилися за Лантенаком.

Після цього Сімурден пішов шукати Говена. В цей момент далека дзвіниця Паріньє вибила одинадцятую годину вечора. Сімурден сказав Говену:

— Завтра я скликаю військовий суд. Ти не братимеш у ньому участі. Ти — Говен і Лантенак — Говен. Ти занадто близький йому родич, щоб бути суддею, я ганьблю Егаліте за те, що він судив Капета. Суд складатиметься з трьох осіб: одного офіцера — капітана Гешана, одного унтер-офіцера — сержанта Радуба, і з мене, як голови. Все це тепер тебе не обходить. Ми діятимемо на підставі декрету Конвенту. Ми обмежимося встановленням особи колишнього маркіза Лантенака. Завтра буде суд, після-завтра — гільйотина. Вандея вмерла.

Говен не відповів і слова, а Сімурден, заклопотаний справами, які ще йому треба було зробити, залишив його. Сімурден мав призначити годину і вибрати місце. Він, як і Лекінію в Гранвілі, як Тальєн в Бордо, як Шальє в Люні, як Сен-Жюст у Страсбурзі, мав за звичай бути особисто при страті, що вважалося тоді за добрий при-

клад. Суддя приходив дивитися на роботу ката. Цей звичай терор дев'яносто третього року запозичив у середньовічних французьких парламентів та іспанської інквізиції.

Говен теж був дуже заклопотаний.

У лісі віяв холодний вітер. Говен, залишивши Гешана давати необхідні розпорядження, пішов до свого намету, що стояв у лузі на узліссі біля підніжжя Турга, взяв там свій плащ з капюшоном і загорнувся в нього. Цей плащ був обшитий простим галуном, що за республіканською модою, ворожою до пишних прикрас, був відзнакою старшого начальника. Він став ходити по закривавленому лузі, звідки почався штурм. Він був тут сам. Пожежа продовжувалася, але ніхто на неї вже не зважав. Радуб був біля дітей та матері, виявляючи майже стільки ж материнства, скільки й вона. Мостовий замок догорав, сапери боролися з вогнем. Солдати копали могили та ховали мертвих, перев'язували поранених, ламали барикаду, звільняли від мертвих кімнати та сходи, чистили місце бою, вимітали купи страшного бруду перемоги. Солдати з військовою швидкістю робили те, що можна назвати господарюванням після закінченого бою. Говен нічого цього не бачив.

У задумі він ледве поглянув на подвоєну варту, поставлену біля пролomu з наказу Сімурдена.

Від цього пролomu, який він розрізняв у темряві, було кроків з двісті до кінця лугу, де ходив Говен з своїми думами. Він бачив цей чорний отвір. Це там почався штурм три години тому. Це крізь нього Говен вдерся з своїми людьми в башту. Це там у нижньому поверсі була барикада. Це там з нижнього поверху відчиняються двері до темниці, де сидів маркіз. Ця варта біля пролomu охороняла в'язницю.

В той момент, коли його погляд невиразно помітив цей пролом, в його ушах знову зазвучали, мов глухий похоронний дзвін, слова: «Завтра суд, післязавтра гільйотина».

Пожежа, поширення якої вдалося припинити і на яку сапери вилили всю воду, що тільки могли дістати, не здавалася без опору і спалахувала час від часу. Іноді чути було, як тріщали стелі і завалювалися один по одному обгорілі поверхи. Тоді вихор іскор вилітав, як від факела, коли ним тріпнути, і все навколо освітлювалося

немов блискавкою аж до далекого горизонту. Тінь від башти враз ставала гігантською і простягалася аж до лісу.

Говен повільно ходив у цій тіні перед штурмовим проломом. Він іноді закладав обидві руки за голову, накриту військовим капюшоном. Він думав.

II. ГОВЕНОВІ ДУМН

Його думи були важкі.

Нечувана зміна сталася перед його очима.

Маркіз де-Лантенак був невпізнаним.

Говен був свідком його перетворення.

Ніколи він не міг думати, що збіг хоч яких обставин може спричинити такі наслідки. Ніколи не міг він уявити, навіть уві сні, щось подібне.

Несподіванка, те невідоме, що так гордовито грається людиною, схопила його і тримала.

Говен бачив перед собою неможливе, що стало дійсністю — видимою, відчутною, неминучою, невмолимою.

Що думав про все це він, Говен?

Тут не можна було чимсь відбутися. Треба було зробити рішучий висновок.

Питання було поставлене перед ним. І не було змоги втекти від нього.

Ким поставлене?

Подіями.

І не тільки подіями.

Бо коли події, що є минушими, ставлять нам запитання, справедливість, яка завжди незмінна, змушує нас відповісти.

За хмарою, що кидає на нас свою тінь, є зірка, що кидає нам світло.

Ми не можемо уникнути ні світла, ні тіні.

Говен витримував допит.

Він стояв перед грізним суддею.

Перед своєю совістю.

Говен відчував, що все хитається в ньому. Його найтвердіші переконання, найнепохитніші обітниці, найміцніші рішення, — все це похитнулося в глибинах його волі.

Душа зазнає іноді великих струсів.

І чим більше він думав над тим, що довелося йому побачити, тим ставав збентеженіший і стривоженіший.

Говен, республіканець, гадав, що досяг абсолютного. Тепер йому відкрився вищий абсолют.

Над абсолютотом революційним був абсолют людський.

Цього не можна було обминути. Діялося занадто важливе, і Говен брав у ньому участь. Він не міг, не смів відступити. Гаразд, Сімурден сказав йому: «Це тебе не обходить». Але він почував себе так, як відчуває себе дерево в той момент, коли його відривають від кореня.

Кожна людина має підвалину. Коли захитається ця підвалина, стається глибокий душевний розлад. Говен відчував такий розлад.

Він стискував обома руками голову, мов хотів видавити з неї істину. Не легко з'ясувати таке становище, не могло бути нічого скрутнішого. Він мав перед собою страшні цифри, які мусив підсумувати. Зробити підсумок долі — яке паморочливе завдання! Він пробував, старався доміркуватися. Він силкувався зібратися з думками, угамувати протест, що зростав у ньому, знову переглянути факти. Він викладав їх у порядку собі самому.

Кому не траплялося давати собі звіт, запитувати, куди ж іти, чи вперед, чи назад?

Говен був присутній при чуді.

В той самий час, як відбувався кривавий земний бій, відбувався і бій небесний.

Бій добра проти зла.

І страшне серце було переможене.

З людиною, сповненою усього найгіршого — жорстокості, насильства, засліплення, лихої впертості, незмірної гордовитості, егоїзму, — перед очима в Говена сталося чудо. Це була перемога людяності над людиною.

Людяність перемогла нелюдськість.

І яким засобом? Яким способом? Як подолала вона цього колоса гніву й ненависті? Яку зброю вона вживала? Яке знаряддя війни? — Колиску.

В розпалі громадянської війни, в розпачі ворожнечі й помсти, у момент найбільшого розгулу темряви й люті, в годину, коли злочин все віддав огню, а ненависть оповила все п'ютьмою, у запеклій боротьбі, де все стає руйнівним знаряддям, де все так перемішалось, що не

знаєш, у чому справедливість, у чому честь, у чому істина,— раптом з'являється невідомий таємничий напутник людських душ і все осяє вічним сяйвом.

Над похмурим двобоєм облуди і відносної справедливості раптом з'являється лице істини.

Троє бідолашних дітей, що недавно народилися, не-свідомих, покинутих, осиротілих, самотніх, дітей, що вміли тільки усміхатися та лепетати, мали проти себе громадянську війну, страшну логіку репресій, душогубство, різанину, братовбивство, гнів та нелюдську злобу, і перемогли. Підпалення, що мало призвести до небувалого злочину, не досягло мети. Жахливий замір не здійснився. Стара феодальна лють, закореніле презирство до нижчих, гадане знання воєнних потреб, державні міркування, гордовиті упередження жорстокосердої старості розтанули під голубим поглядом тих, які майже не жили. І це цілком проста річ, бо ті, що не жили, не робили зла, вони були сама справедливість, сама істина, сама чистота, і в цих малих дітях були небесні ангели.

Повчальне видовище. Порада, урок. Шалені бійці громадянської війни раптом побачили, як на боротьбу з злочинами, з лихими задумами, з фанатизмом, помстою, що роздмухує вогнища, назустріч смерті, що йшла з факелом в руках, проти величезного легіону злочинств виступила ця всемогутня сила — невинність.

І невинність перемогла.

Можна було сказати: ні, громадянська війна не існує, варварство не існує, ненависть не існує, злочинство не існує, темрява не існує. Щоб розвіяти ці страшні при-мари, досить було ранкової зорі — дитинства.

Ніколи, ні в якому бою бог і сатана не видні були так ясно.

Бій відбувався на арені людської совісті.

Совісті Лантенака.

Тепер він починався ще з більшою запеклістю й рішучістю в іншій совісті.

Совісті Говена.

Яке велике поле бою — людина!

Ми віддані на поталу цим богам, цим страхови-щам — нашим думкам. Часто ці страшні бійці топчуть ногами нашу душу.

Говен міркував. Маркіз де-Лантенак, оточений, обло-жений, засуджений, поставлений поза законом, замкне-

ний, як тварина в цирку, як цвях у тисках, загнаний у своє лігво, що стало його в'язницею, відрізаний з усіх сторін стіною з вогню й заліза, зміг визволитися. Йому вдалося найскладніше у такій війні — втеча. Він знову мав у своєму розпорядженні ліс, щоб укріпитися, країну, щоб битися, темряву, щоб зникати. Він міг стати знову грізним і неловимим, начальником невидимих, вождем підземних людей, господарем нетрів. Говен досяг перемоги, але Лантенак був на волі. Лантенак був у безпеці, мав необмежене поле діяльності, невичерпаний вибір притулків. Він був недосяжний, неприступний. Лев був упійманий у пастку і вирвався.

І от він повернувся в неї знову.

Маркіз де-Лантенак своєю волею, з власного бажання, з вільного вибору покинув ліс, темряву, безпеку, волю, щоб повернутися до страшної небезпеки. Говен бачив, як він безстрашно кинувся у вир пожежі, ризкуючи не вернутися з неї, а потім спустився цією драбиною до своїх ворогів, драбиною, що була рятувальною для одних і згубною для нього.

І ради чого зробив він це?

Щоб врятувати трьох дітей.

І тепер що мають зробити з цим чоловіком?

Гільйотинувати його.

Ради трьох дітей,— його власних? — ні; рідних йому? — ні; з його стану? — ні; для цих трьох бідолашних малюків, перших зустрічних, невідомих, обідраних, босоногих, цей аристократ, цей принц, цей старик, врятований, визволений, переможець, бо така втеча дорівнює перемозі,— усе кинув, знехтував усім, усе поставив на карту, і у той самий момент, коли він врятував дітей, віддав ворогам свою голову, досі страшну, а тепер величну.

І що мають з нею зробити?

Прийняти цю жертву.

Маркіз де-Лантенак мусив зробити вибір між чужим життям і своїм. І він гордо вибрав смерть.

І на цей його вибір згоджуються.

Його мають убити.

Яка відплата за героїзм!

Відповісти дикунством на великодушність.

Показати таку підкладку революції!

Так здібнити ідею республіки!

В той час як людина, наскрізь просякнута забобонами й рабством, раптом перетворюється, повертається до людяності, вони, визвольники, поборники свободи, лишаться тільки людьми громадянської війни, неспроможними перемогти рутину, людьми, що тільки проливатимуть кров у братовбивчій війні.

І найвищий закон прощення, самозречення, самопожертви, спокути існуватиме для оборонців облуди і не існуватиме для борців за істину!

Як! Поступитися у боротьбі великодушності, скоритися цій поразці, будши дужчими, стати слабшими, будши переможцями, стати вбивцями, дати змогу говорити, що прихильники монархії врятовують дітей, а прихильники республіки вбивають стариків!

Цей загартований воїн, цей могутній вісімдесятилітній старик, цей обеззброєний борець, скоріше впійманий, ніж полонений, захоплений на доброму ділі, зв'язаний з власного дозволу, після того як вчинив величний подвиг, має зійти на ешафот, як на найвищу вершину слави. І вони покладуть під ніж гільйотини цю голову, круг якої літатимуть, благаючи, три душі маленьких урятованих ангелів. І перед цією стратою, ганебною для катів, зневажлива і горда усмішка з'явиться на лиці цієї людини, а лице Республіки залле краска сорому!

І це станеться в присутності його, Говена, воєначальника.

І маючи змогу перешкодити цьому, він ухилиться! І він задовольниться цією гордовитою порадою: «Це тебе не обходить!» І він не скаже собі, що в таких випадках стояти осторонь — це бути спільником! І він не зрозуміє, що в такій величезній справі той, хто чинить злочин, менший злочинець, ніж той, хто дозволяє злочинові статися.

Але хіба не обіцяв він цю смерть? Він, Говен, людина милосердна, хіба не заявив Сімурденові, що він робить виняток з свого милосердя для Лантенака? Хіба не поклявся він видати Лантенака Сімурденові?

Він винен йому цю голову, і він її віддає. От і все. Але чи ж це та сама голова?

Досі Говен бачив у Лантенакові тільки дикого воїна, фанатичного рояліста та феодала, вбивцю полонених, душоуба, що лютував у час війни, людину кровожерну. Коли б він досі був такий, Говен не боявся б, не заду-

муючись, засудив би його на смерть. З цим немилосердним і він був би немилосердний. Не було нічого простішого, дорога була прокладена, і дуже легко було нею йти, все було визначено, треба було тільки вбивати того, хто вбиває. Це була жахлива, але пряма лінія. Раптом ця пряма лінія урвалася, за несподіваним поворотом дороги з'явився новий обрій, сталася метаморфоза. Новий Лантенак несподівано з'явився на сцені. Герой вийшов із страховища. Та ні, більше ніж герой — людина. Більше ніж душа — серце. Це не був убивця, якого Говен досі мав перед собою, це був рятівник. Говен був подоланий хвилиною небесного світла. Лантенак вразив його блискавкою доброти.

І перетворення Лантенака хіба не перетворить Говена? Як! Цей блиск світла не дістане відповіді? Людина минулого піде вперед, а людина майбутнього назад? Людина варварства і марновірства розкриє крила, піднесеться в височинь і згори буде дивитися на людину ідеалу, що борсатиметься в багні й темряві. Говен лишиться в старій колії лютості, тоді як Лантенак ширятиме у величній високості.

І ще одне.

Споріднення.

Ця кров, яку він має пролити, — бо дозволити пролити все одно, що пролити самому, — хіба ця кров не є його кров, кров Говена? Його дід помер. Але його двоюрідний дід живе. І цей двоюрідний дід є маркіз де-Лантенак. Хіба той з братів, що лежить у могилі, не піднявся б, щоб не дати другому в неї увійти? Хіба не звелів би він своєму внукові віднині шанувати цю голову, вкриту сивиною, рідною сестрою його власної сивини? Хіба не було між Говеном і Лантенаком цього обуреного погляду привида?

Хіба революція має за мету спотворювати людську природу? Хіба вона повинна зруйнувати сім'ю, задушити в людині людяність? Зовсім ні. Вона прийшла ствердити, зміцнити одвічні цінності, а не відкидати їх. Зруйнувати Бастілію — це визволити людськість, знищити феодалізм — це створити міцну сім'ю. Немає більшого авторитету за авторитет батьківства. От чому матка у бджіл вважається за царицю. Вона цариця тому, що мати. Безглуздість королівської влади якраз у тому, що це влада людини, яка, не будши батьком, не може бути

й володарем. Через те й знищено королівську владу, встановлено республіку. Що таке республіка? Це сім'я, це людськість, це революція. Революція — це запанування народу. А в основі народу — людина.

Треба було вирішити, чи мусить Говен після того, як Лантенак повернувся до людськості, повернутися до сім'ї.

Треба було вирішити, чи з'єднаються внук і дід у цьому найвищому світлі, чи тоді, коли дід піднявся до цього світла, внук збентежено відступить. В цьому патетичному змаганні Говена з своєю совістю саме так ставилося питання, і відповідь випливала сама собою: треба врятувати Лантенака.

Гаразд. А Франція? Тут запаморочлива проблема враз змінювала лице.

Як! Франція у такій скруті, Францію зрадили, відкрили для ворога. Вона не має більше кордонів — Німеччина перейшла через Рейн. Вона не має більше murів — Італія переступила через Альпи, а Іспанія через Піренеї. Їй лишилася тільки одна велика підпора — океан. Вона мала за собою безодню. Вона могла спертися на неї і, могутня, велика, перемогти всю землю. Ця підпора була непоборна. Але хіба не відбирають її в неї? Океан вже належить не тільки їй. На океані і Англія. Це правда, Англія не знає, як його переступити. І от з'являється людина, щоб перекинути для неї міст, щоб простягти їй руку, людина, що хоче сказати Піттові, Крегові, Корнуельсові, Дундасові, всім піратам: «Ідіть!» Людина, що хоче крикнути: «Англія, бери Францію!» І ця людина — маркіз де-Лантенак.

Вони тримають цього чоловіка в руках. Три місяці полювали на нього, невпинно переслідували і нарешті схопили. Рука революції лягла на плече цього бандита. Рука дев'яносто третього року взяла за горло цього ката-рояліста. Доля судила, щоб у підземеллі свого родового замка цей вбивця тепер чекав своєї кари. Феодал був у феодалній темниці. Каміння його замка повстало проти нього і замкнуло його в собі, і той, хто хотів зрадити свою батьківщину, був зраджений своїм домом. В усьому цьому видно волю божу. Година відплати настала, і революція кинула у в'язницю цього ворога народу. Він не може більше битися, не може змагатися, не може чинити шкоду. У цієї Вандеї тисячі рук і тільки

едина голова. Відтяти її — це покласти кінець громадянській війні. І вони мають цю голову в руках. Це трагічна і щаслива розв'язка. Після такої кривавої бійні й ризанини людина, що стільки вбивала, тепер мусила сама вмерти.

І невже знайдеться хтось, хто її врятує?

Сімурден, тобто дев'яносто третій рік, тримає Лантенака, тобто монархію, і невже знайдеться хтось, хто вирве цю здобич з залізних тисків? Лантенак, людина, у якій сконцентрувалися всі жахи минулого, маркіз де-Лантенак був у могилі, важкі двері вічності замкнулися за ним, і от прийде хтось зовні і відімкне їх. Цей злочинець проти суспільства — мертвий, а з ним мертвий і бунт, мертва братовбивча звіряча війна. І от хтось воскресить усе це.

О, як тоді насміхатиметься оця мертва голова!

Як гордовито скаже цей привид: «От і добре, йолопи, я все-таки — живий!»

З яким запалом він знову візьметься за свою огидну справу! З яким триумфом немилосердний Лантенак знову порине в безодню ненависті й війни! І завтра ж знову запалають оселі, чинитимуться розправи над полоненими. Знову добиватимуть поранених, розстрілюватимуть жінок.

Та й крім усього іншого, чи не переоцінює Говен цей вчинок, що так зачарував його?

Трое дітей мали загинути. Лантенак врятував їх. Але хто прирік їх на загибель?

Хіба не Лантенак?

Хто закинув їхні колиски у полум'я пожежі?

Хіба не Іманус?

А хто такий Іманус?

Помічник маркіза.

Відповідальність лежить на начальникові.

Підпалювач і вбивця — це Лантенак.

І чи такий прекрасний його вчинок?

Адже він тільки не довершив початого і більше нічого.

Підготувавши злочин, він відступив перед ним. Він жахнувся самого себе. Крик матері пробудив у його серці ту одвічну людську жалість, яка вкладена в кожную живу душу, навіть найзапеклішу. І цей крик повернув його назад. Із моруку, в який він поринув, він обернувся

до денного світла. Вчинивши злодіяння, він припинив його. В цьому вся його заслуга. Він тільки не став по-творним страховищем до кінця.

І за цю дрібницю повернути йому все? Повернути йому простір, поля, рівнини, повітря, світло, ліс, який він використовує для бандитизму, волю, яку він використовує для поневолення, життя, яке він використовує, щоб чинити смерть? Смішно було б пробувати дійти з ним згоди, порозумітися з цією гордовитою душею, пропонувати йому свободу, змогу врятувати життя з умовою, що він відмовиться від усякої ворожнечі і всякого бунту. Було б помилкою дати йому таку перевагу. Яким глузуванням, яким ляпасом була б його відповідь. Лантенак, безперечно, скаже: «Залиште безчестя собі, вбийте мене».

Ні, цю людину можна було або вбити або просто звільнити. Ця людина стояла немов на високій скелі, була завжди готова і на злочин і на подвиг, і злетіти орлом у піднебесся і звалитися в безодню. Це була дивна душа.

Вбити його? Який жах! Звільнити? Яка відповідальність!

Звільнити Лантенака значить знову починати боротьбу з Вандеєю, як з гідрою, якій не відтяли голову. За одну мить з швидкістю метеора знову спалахне полум'я пожежі, яка погасла, коли цей чоловік зник. Лантенак не відступить, доки не здійснить свій гидотний план, доки не накриє республіку гробовою кришкою монархії, труп Франції — Англією. Врятувати Лантенака — це пожертвувати Францією. Життя Лантенака — це смерть тисяч невинних чоловіків, жінок, дітей, захоплених домашньою війною. Це десант англійців, відступ революції, розгромлені міста, розтерзаний народ, кровоточаща Бретань. Звільнити Лантенака — це кинути здобич у пазури хижака.

У хиткому світлі суперечливих доводів проступала невиразна думка, що він, Говен, хоче випустити на волю тигра.

А потім знову питання поставало у початковому вигляді. Сізіфів камінь боротьби людини з самою собою знову котився вниз: а чи дійсно ж Лантенак тигр?

Можливо, він був тигром, але тепер?.. Думка Говена кружляла на одному місці, увесь час повертаючись до вихідної точки, звиваючись спіраллю, як змія. Справ-

ді, навіть після найсуворішої перевірки фактів, чи можна не бачити у вчинку Лантенака стоїчного самозречення, благородної самопожертви, безкорисливої доброти? Під загрозою всіх роззявлених пащ громадянської війни виявити людяність! В розпалі боротьби нижчих істин стати провісником істини вищої! Довести, що вище за всіх королів, вище за всю революцію, вище за все земне стоїть душа людська, яка відгукується на чуже страждання, проголошує, що дужий мусить допомагати слабшому, що, врятувавшись, він мусить рятувати гинучих, що всі діти мають право на батьківське піклування всіх стариків. І довести ці високі істини ціною своєї голови.

Бути полководцем і зректися стратегії, боїв, відплати. Бути роялістом і, поклавши на терези по один бік короля Франції, монархію, що існувала п'ятнадцять століть, відновлення старих законів, повернення старого ладу, а по другий якихось трьох селянських дітей, і прийти до висновку, що король, трон, скіпетр і п'ятнадцять сторіч монархії не можуть переважити трьох малят! І на все це не зважати? І той, хто все це зробив, лишається проте тигром, і до нього треба ставитися, як до дикого звіра?.. Ні, ні і ні! Не був страховищем чоловік, що осяяв божественним світлом великодушного вчинку чорну безодню громадянської війни. Меченосець перетворився в носія світла. Сатана знову став небесним Люціфером. Всі свої звірячі вчинки Лантенак спокутував актом самопожертви: гублячи своє тіло, він врятував свою душу. Тепер він чистий: своєю рукою він підписав собі прощення всіх гріхів. Хіба не можна простити самому собі? Він заслужив пошану.

Лантенак показав себе людиною незвичайною.

Тепер була Говенова черга. Чим він відповість на це?

У ту добу боротьба благородних і гидотних пристрастей створювала хаос у всьому світі. Піднявшись над цим хаосом, Лантенак виділив із нього ідею людяності. Говен повинен був тепер виділити з нього ідею сім'ї.

Як він вчинить?

Чи зловживе він довір'ям творця?

І він повторяв у думці: «Я врятую Лантенака».

«Чудово! — чувся в душі його інший голос. — Іди, допомагай англійцям. Дезертируй. Передавайся до ворога. Рятуй Лантенака і зраджуй Францію».

Він тремтів від цього голосу: «Ти не можеш нічого вирішити, мрійнику!» говорив він собі і бачив крізь пільму зловісну усмішку сфінкса.

Ця боротьба з самим собою завела його в глухий кут, на роздоріжжя суперечливих істин, де пильним поглядом дивилися один на одного три найвищі принципи, до яких тільки додумалася людина — людськість, батьківщина, сім'я.

Кожен підносив свій голос, і кожен говорив правду. Як тут вибрати? Кожен із трьох, здавалося, стояв на твердих підвалинах мудрості й справедливості, кажучи: «Ось як ти повинен зробити». Але чи справді це треба було робити? — Так. Ні. Логіка говорила одне, почуття — інше: поради були цілком протилежні. Але логіка — тільки розум. Почуття ж часто буває совістю.

Логіка є робота людського розуму, почуття ж часто спадає в нашу душу зверху. Тому почуття не таке ясне, як розум, але дужче за нього.

А разом з тим, яка сила — строго логічний розум!

Говен вагався.

Це було страшне вагання.

Перед ним відкривалися дві безодні. Він повинен був або погубити Лантенака, або врятувати його. І треба було зважитися.

Яка з цих двох безодень мусила стати його обов'язком?

ІІІ. ПЛАЩ КОМАНДИРА

Дійсно, йшлося якраз про обов'язок.

Зловісний стояв цей обов'язок перед Сімурденом, грізний — перед Говеном.

Простий перед одним; складний, многогранний, звивистий перед другим.

Вибило північ, потім першу годину.

Говен, сам не помітивши як, підійшов до пролomu.

Пожежа згасала і кидала тільки невиразне світло.

Плато з другого боку башти, куди падав відсвіт, то освітлювалося, то зникало в темряві. Від цих раптових змін світла й темряви речі набирали якихось неприродних розмірів, і вартові в таборі мали вигляд привидів. Говен, заглибившись у свої думки, неуважно стежив, як то полум'я закривало дим, то дим закривав полум'я.

Ця поява й зникання світла перед його очима були немов якоюсь аналогією до появи й зникнення істини в його думках.

Раптовий спалах, що вилетів між двома клубами диму із згасаючого вогнища, яскраво освітив вершину плато, і виразно виступив багрянний силует якогось воза. Говен дивився на цей віз. Він був оточений вершниками в жандармських капелюхах. Йому здалося, що це той самий віз, який вони з Гешаном бачили у підзорну трубу на горизонті кілька годин тому, коли сонце заходило. На возі були люди, і вони наче щось вивантажували. Те, що вони витягали з воза, було, певно, важке, часом щось бряжчало. Важко було сказати, що це таке. Воно скидалося на зруб. Двоє зсаджували на землю ящик, у якому, судячи по формі, мала бути якась трикутна річ. Спалах погас, і все знову вкрила темрява. Говен стояв у задумі, не відриваючи погляду від того, що було в пітьмі.

Засвітили ліхтарі, при їх світлі на плато вешталися люди, але рухливі постаті були невиразні. Зрештою Говен знизу, по другий бік ярка, міг бачити тільки край плато. Чулися голоси, але він не розрізняв слів. Десь дзвеніли удари сокири по дереву. Чувся якийсь невідомий металічний скрегіт, немов хтось гострив косу.

Вибило другу годину.

Говен помалу, як людина, що охоче робила б два кроки вперед і три назад, увійшов у пролом. При його наближенні вартовий, розпізнавши в темряві обшитий галунами плащ командира, віддав йому рушницею честь. Говен увійшов до залу нижнього поверху, перетвореного в кордегардію. Під склепінням висів ліхтар. Він освітлював приміщення лише настільки, щоб можна було, не наступаючи на тіла, пройти повз караульних, які лежали на підлозі і майже всі спали.

Вони лежали там, де билися кілька годин тому. Залізні й свинцеві кульки картечі лишилися не виметені під солом'яною підстилкою і заважали їм спати. Але вони були втомлені і спочивали. Цей зал був страшним місцем. Тут відбувався штурм, тут вони рубали, кололи, стріляли, вбивали і вмирили. Тут ричали, вили від болю, скреготіли зубами, конали. Багато з них упало тут мертвими на плити, на яких тепер вони відпочивали. Солома, що правила їм за підстилку, напоена була кров'ю їхніх товаришів. Тепер це скінчилося, кров висох-

ла, шаблі були витерті, мертві були мертві. А вони спокійно спали. Така є війна. І потім, завтра, усі спатимуть таким же сном.

Коли Говен зайшов, кілька з цих людей підвелось, між ними й офіцер, що командував караулом. Говен показав йому на двері до темниці.

— Відчиніть,— сказав він.

Засуви були відсунуті, двері відчинилися.

Говен зайшов у темницю.

Двері замкнулися за ним.

ФЕОДАЛІЗМ І РЕВОЛЮЦІЯ

І. ПРЕДОК

На кам'яній підлозі склепу, біля квадратної відтулини нижньої камери, стояв ліхтар.

Тут же видно було повний кухоль води, солдатська порція хліба і оберемок соломи. Склеп був висічений у скелі, і якби в'язневі спало на думку підпалити солому, щоб викликати пожежу, то його намір був би марний, бо темниця не могла згоріти, а він напевне б задихнувся.

В ту хвилину, коли двері повернулися на петлях, маркіз крокував по своїй камері. Так з кутка в куток ходять усі хижакі, посаджені в клітку.

На скрип дверей старий підвів голову, і ліхтар, що стояв на підлозі між Говеном і маркізом, освітив обличчя обох.

Вони глянули один на одного, і така сила була в цьому погляді, що обое застигли на місці.

Маркіз зареготав і вигукнув:

— Добрий вечір, пане. Чимало років я не мав щастя з вами зустрічатися. Ви мені зробили ласку завітати до мене. Дуже вам дякую. Я не хочу нічого кращого, як трохи побалакати. Я починав уже нудьгувати. Ваші друзі марно витрачають час. Нащо треба встановлювати особу, провадити воєнно-польовий суд, всі ці довгі церемонії? У мене такі справи робилися простіше. Я тут у себе. Будьте ласкаві, заходьте. Ну, якої ви думки про все те, що тепер діється? Оригінально, правда ж? Жили собі король і королева. Король це був король, королева — це була Франція. Королю відтяли голову, а коро-

леву одружили з Робесп'єром. Від цього пана та цієї пані народилася дочка, названа Гільйоїною, з якою мені, певно, доведеться познайомитися завтра вранці. Буду вельми радий з того, як радий бачити вас. Може, ви в цій справі й прийшли? Може, вас підвищили в чині? Може, ви вже стали катом? Якщо це просто дружній візит, то я зворушений. Пане віконт, ви, мабуть, вже забули, що таке дворянин. Так ось перед вами один — це я. Подивіться як слід. Адже цікаво? Він вірить у бога, вірить у традиції, вірить у сім'ю, вірить у своїх предків, вірить у гідність свого батька, у відданість і вірність, в обов'язок перед своїм монархом. Він шанує старі закони, добродієність, справедливість,— усе те, що ви з великою радістю знищили б. Сідайте, прошу. Доведеться, правда, на підлогу,—крісел у цьому салоні, на жаль, немає. Але хто живе в бруді, може сидіти на землі. Я це кажу не для того, щоб вас образити, бо те, що ми зємо брудом, ви називаєте народом. Ви ж не будете вимагати, щоб я проголошував: свобода, рівність, братерство? Це одна з кімнат мого старовинного замка. Колись сеньйори кидали сюди мужиків, тепер мужики сюди кидають сеньйорів. Ця нісенітниця зветься революцією. Коли не помиляюсь, мені через тридцять шість годин мають відтяти голову. Я не відчуваю від цього прикрасі. А от без тютюну погано. Якби ви були ввічливі, ви б прислали мені табакерку, яку я забув там нагорі, у дзеркальній кімнаті, де ви гралися малим хлоп'ям і гойдалися на моїх колінах. Пане, я хочу вам дещо сказати. Вас звать Говен, і, дивна річ, у ваших жилах тече благородна кров, така ж, як і моя. І ця кров, що зробила з мене людину честі, зробила з вас якесь чорт зна що. Бувають такі своєрідні явища. Ви мені скажете, що це не ваша вина. Але й не моя. Очевидно, людина стає злочинцем, не усвідомлюючи цього. Все залежить від того, хто яким повітрям дихає. У такі часи, як наші, ніхто не відповідає за свої вчинки, революція — це дурисвітка, що обкручує всіх. І всі ваші великі злочинці тільки великі простаки. Почати хоча б з вас. Мушу вам сказати, що я від вас у захваті. Так, я дивуюся такій людині, як ви. Людина славного роду, з добрим становищем у суспільстві, віконт, власник ось цього самого замка Тур-Говен, принц Бретонський, маючи змогу пролити кров за велику справу, в майбутньому герцог і пер Франції, маючи майже все,

чого може бажати на землі розсудлива людина,— стає тим, чим ви є, і так старанно цього добивається, що вороги вважають вас злочинцем, а ваші друзі — дурнем. До речі, передайте мої вітання пану абатові Сімурдену.

Маркіз говорив невимушено, просто, нічого не підкреслюючи, наче у світській розмові, спокійно дивлячись своїми ясними очима на онука і заклавши руки в кишені жилета. Він спинився, передихнув і продовжував:

— Не буду критися від вас: я зробив усе можливе для того, щоб вас убити. Я сам особисто своїми руками тричі націлював на вас гармату. Це нечемно, я визнаю. Але дивно було б сподіватися від ворогів, щоб вони чинили вам приемність. Бо ж ми на війні, пане мій онук. Все в огні і крові. Короля ж убили. Чудові часи!

Він знову спинився, потім продовжував:

— І тільки подумати, що нічого б цього не сталося, якби в свій час повісили Вольтера та заслали Руссо на галери. Ах, це справжній бич — ці розумники! До речі, що ви можете закинути монархії? Правда, абата Пусселя заслали в його абатство Корбін'є, але дали йому змогу їхати не поспішаючи і в якому завгодно екіпажі. А щодо вашого пана Тітона, який був, треба сказати, добрий розпусник і негідник, то його спровадили із Венсенського замка в замок Гам у Пікардії, який стоїть, слід визнати, в досить поганій місцевості. От і всі провини. Я це пам'ятаю. Я теж кричав свого часу, я теж був такий же дурний, як і ви.

Маркіз помацав у кишені, немов шукав табакерку, і продовжував:

— Але не такий лихий. Ми говорили, щоб поговорити. Ми також обурювалися тоді всякою судовою тяганиною. Потім прийшли панове філософи. Їхні твори палили, а слід було палити самих авторів. До всього доміщувалися ще придворні інтриги. І були всі ці йолопи, Тюрго, Кене, Мальзебер, фізіократи і так далі. Ну й пішло! Всьому причиною писакі та віршомазі. Як же! Енциклопедія! Дідро! Аламбер! Ах, дурні недотепи! І така благородна людина, як прусський король, теж упіймався на їхній гачок! Я б розправився з усіма цими борзописцями! О, ми колись уміли чинити суд. Тут на стінах видно знаки коліс для четвертування. Ми не жартували. Ні, ні, не треба ніяких писак, бо коли будуть Вольтери, будуть і Марати. Коли будуть люди, що пере-

водять папір, будуть і негідники, які вбивають. Доки буде чорнило, буде й чорнота. Доки руки людей триматимуть гусяче перо, дурість перетворюватиметься на лють і жорстокість. Книги породжують злочин. Слово «химера» має подвійне значення; воно означає і мрію, і страховище. Як доводиться розплачуватися за дурощі! Що ви нам співаєте про ваші права? Права людини! Права народу! Вигадки, дурні байки! Чисте безглуздя, пусте патякання! Коли я кажу: Авуаза, сестра Конана II, принесла Бретань в посаг Гоелові, графові Нантському і Корнуельському, який лишив свій трон Аленові Ферганові, дядькові Берти, дружини Алена Чорного, сеньйора Ла-Рош-Сюріон, матері Конана Малого, прадіда Гі та Говена де-Туар, нашого предка, я кажу ясну річ. І от вам право. Але ваші пройдисвіти, ваші шахраї, ваші нікчеми, що вони називають своїми правами? Боговбивство і царевбивство! Хіба ж це не гидота? О, мерзотники! Мені соромно за вас, пане. Адже в вас тече ця горда бретонська кров. Ви і я — ми походимо від Говена Туарського. Нашим предком був великий герцог Монбазон, пер Франції, що був вшанований орденським ланцюгом; він узяв штурмом Тур і був поранений у бою під д'Арком і помер обер-егермейстером Франції у своєму замку Кузьєр в Турені на вісімдесят сьомому році. Я можу вам також назвати герцога Лодюнуа, сина пані де-ла-Гарнаш, Клода де-Лоррена, герцога де-Шеврез і Анрі де-Ленонкур та Франсуазу де-Леваль-Буадофен. Але для чого? Пан має честь бути ідіотом, і він домагається рівності з моїм конюхом. Я був уже старий, коли ви були ще хлопчиком. Я втирав вам тоді носа і втру тепер. Ви якось примудрилися рости і в той же час лишатись малим. Відтоді, як ми бачилися, ми обидва йшли кожен своїм шляхом. Я шляхом честі, ви — протилежним. О, я не знаю, чим це скінчиться. Але панове ваші друзі — мерзенні негідники. Так, справді, я з цим охоче згоджуюсь, — прогрес надзвичайний. У нас в армії солдата за пиятику карали водою: три дні підряд він мусив випивати перед фронтом пляшку води. Цю кару скасовано. Ви завели обмеження цін. Ви маєте Конвент, єпископа Габеля, пана Шометта і пана Ебера і знищуєте гуртом усе минуле, від Бастилії до календаря, де святих замінили овочами. Дуже добре, панове громадяни, будьте господарями, царюйте, порядкуйте, не соромтесь. Все це не за-

вадить релігії бути релігією, все це не викреслить п'ятнадцяти століть з нашої історії, коли Франція була королівством, і стара французька аристократія, навіть якщо їй відтяти голову, буде вища за вас. А щодо вашого глузування з історичного права королівських родів, то ми тільки знизуємо плечима. Гільперіх справді був тільки монахом на ім'я Даніель. Це Ренфруа вигадав Гільперіха, щоб зробити прикрість Карлові Мартелеві. Ми це знаємо не гірше за вас. Та не в тому річ. Річ у тому, щоб бути великим королівством, бути старою Францією, чудово впорядкованою державою, де насамперед шанували священну особу монарха, самодержавного володаря, потім принців, потім королівських офіцерів, що охороняли нашу землю на суші і на морі, потім керівників та управителів фінансів. Далі були вищі й нижчі судді, збирачі мита й державних податків, нарешті, королівська поліція. От що зветься добрим і зразковим державним ладом. Ви його знищили. Ви знищили провінції, як жалюгідні неукі, не знаючи, чим вони були. Геній Франції увібрав у себе геній всього континенту, і кожна з провінцій Франції репрезентує якусь гідність Європи: німецьку прямоту — Пікардія, шведську великодушність — Шампань, голландську працездатність та хазяйновитість — Бургундія, польську жвавість — Лангедок, іспанську гордість — Гасконія, італійську мудрість — Прованс, грецьку кмітливість — Нормандія, швейцарську вірність — Дофіне. Ви не знали нічого про це, ви розбили, поламали, потрошили, а самі лишилися дикунами й звірюками. А, ви не хочете більше мати аристократів! Гаразд, ви їх не матимете. Та ви ще пошкодуєте за ними. У вас не буде більше рицарів, не буде героїв. Прощай, колишня велич! Знайдіть мені тепер іншого д'Асса! Ви всі тремтите за вашу шкуру! Де тепер рицарі Фонтене, які вклонялися ворогові перед тим, як його вбивати? Де ті воїни у шовкових панчохах, що билися при Леріді! Минули ті дні військової слави, коли кавалерійські султани пролітали, як метеори? Ви пропавший народ. Ви потрапите під іноземне ярмо. Якщо воскресне Аларіх II, назустріч йому не виступить більше Хлодвіг; якщо воскресне Абдерам, його не зустріне Карл Мартель; якщо знову нападуть сакси, їм не дасть відсіч Піпін. Не буде таких боїв, як при Агнедалі, Рокруа, Лансі, Стаффарді, Нервінді, Штейнкірхені, Марселі, Року,

Лоуфельді, Магоні. Не бачити вам Маріньяна з Франсіском і Бовена з Філіппом Августом, що одною рукою взяв у полон Рено, графа Болонського, а другою — Феррана, графа Фландрського. Ви ще матимете Азенкур, але ви не матимете Бакевілля, цього великого прапороносця, що, загорнувшись у прапор, дав себе вбити. Робіть своє, продовжуйте! Будьте новими людьми. Нікчемнійте.

Маркіз на хвилину замовк, потім продовжував:

— Але дайте нам змогу бути великими. Вбивайте короля, вбивайте, вигублюйте, топчіть усе під ноги. Кидайте старі закони, традиції, звичаї під свої підбори, перекидайте трон, зганыблюйте вівтарі, трощіть бога і танцюйте над усім тим! Це ваша справа. Ви зрадники і боягузи, нездатні на подвиг, на порив самозречення. Я все сказав. Тепер гільйотинуйте мене, пане віконт. Маю честь кланятися.

І він додав:

— Я наговорив вам багато гірких істин! Але чого ж мені боятися? Я мертвий.

— Ви вільні,— сказав Говен.

Говен підійшов до маркіза, скинув свій плащ командувача, накинув йому на плечі і насунув йому капюшон на очі. Обидва були однакові на зріст.

— Що ж це ти робиш? — спитав маркіз.

Говен крикнув:

— Лейтенант, відчиніть мені.

Двері відчинилися.

Говен крикнув:

— Потурбуйтеся замкнути за мною.

І він випхнув за двері приголомшеного маркіза.

Нижній зал, перетворений у кордегардію, був освітлений, як ми вже говорили, тільки одним ліхтарем. В цьому невиразному світлі ті з солдатів, які не спали, побачили високого чоловіка у плащі командувача, обшитому галуном. Вони віддали йому честь, і чоловік вийшов.

Маркіз повільно пройшов через кордегардію, крізь пролом, не раз стукнувшись головою, і вийшов.

Вартовий, думаючи, що це Говен, віддав йому честь.

Коли він був уже надворі і відчув під ногами траву, побачив, за двісті кроків від себе, ліс, широкий простір, ніч, волю, життя, він спинився і стояв якийсь момент

нерухомо, як людина, що розгубилася від несподіванки, випадково потрапивши в розчинені двері і вагаючись, чи йти вперед, чи повернутися назад? Струснувши з себе глибоку задуму, він підняв праву руку, клацнув пальцями і сказав:

— Та-а-ак!

І пішов далі.

Двері в'язниці замкнулись. Говен лишився в темряві.

II. ВІЙСЬКОВИЙ СУД

Тоді військові суди ще не мали твердо встановленого порядку. Генерал Дюма у Законодавчих зборах накреслив проект військових законів. Цей проект пізніше переробив і доповів Раді п'ятисот Тало, але остаточно кодекс військових судів був заведений тільки за часів Імперії. Між іншим, за Імперії було запроваджено порядок, за яким у військових судах голосування провадиться, починаючи з найнижчого чину. В роки революції цього закону не було.

В 1793 році голова Військового трибуналу являв собою майже весь суд. Він призначав членів суду, встановлював порядок розгляду справи та голосування. Він був водночас і суддею, і повновладним господарем.

Сімурден призначив місцем засідання військового суду той самий зал у нижньому поверсі, де була барикада, а тепер кордегардія. Він хотів усе спростити, скоротити — і дорогу від в'язниці до трибуналу, і дорогу від трибуналу до ешафота.

Опівдні, згідно з його розпорядженням, суд зібрався в такій обстановці: три солом'яні стільці, сосновий стіл із двома свічками на ньому, табурет перед столом.

Стільці були для суддів, а табурет — для підсудного. З двох кінців столу були два інші табурети, один для комісара-аудитора, призначеного з інтендантів, другий для секретаря — це був один з капралів.

На столі стояли дві чорнильниці, лежала паличка червоного сургучу, мідна печатка Республіки, дві папки з чистим папером і два розгорнуті друковані плакати: один із списком оголошених поза законом, другий — декрет Конвенту.

За середнім стільцем було поставлено кілька трикольорових прапорів. В ці часи суворої простоти декорування було нескладне, і не треба було багато часу, щоб перетворити кордегардію в судовий зал.

Стілець посередині призначався для голови, що сидів прямо проти дверей до темниці.

За публіку були солдати.

Два жандарми охороняли «лаву підсудних».

Сімурден сидів на середньому стільці, праворуч від нього — капітан Гешан, перший суддя, ліворуч — сержант Радуб, другий суддя.

На голові у Сімурдена був капелюх з трикольоровим султаном, шабля при боці і два пістолети за поясом. Шрам на лиці, що був яскравочервоний, підкреслював його похмурий вигляд.

Радуб врешті дозволив себе перев'язати. Круг його голови була обмотана носова хустка, на якій дедалі ширшала кривава пляма.

Опівдні судове засідання ще не починалося; біля столу стояв гонець, а надворі бив копитами його кінь.

Сімурден писав. Він написав такі два рядки:

«Громадяни члени Комітету громадського порятунку, Лантенака ввіймано. Завтра він буде страчений».

Він поставив число, підписав, згорнув і, запечатавши депешу, простяг її гінцеві. Гонець вийшов.

Зробивши це, Сімурден сказав голосно:

— Відчинить в'язницю.

Два жандарми відсунули засуви, відчинили двері і увійшли всередину.

Сімурден підняв голову, схрестив руки, глянув на двері і крикнув:

— Введіть в'язня.

Під дверним склепінням з'явилися два жандарми і якийсь чоловік.

Це був Говен.

Сімурден здригнувся.

— Говен! — скрикнув він.

Потім сказав:

— Я велів привести заарештованого.

— Це я, — сказав Говен.

— Ти?

— Я.

— А Лантенак?

- Він на волі!
- На волі?
- Так.
- Утік?
- Утік.

Сімурден пробурмотів тремтячим голосом:

— І справді, це ж його замок, він знає усі проходи й лазівки. Певно, камера сполучалася з якимсь проходом; я мусив би про це подумати. Він знайшов спосіб утекти, для того йому не треба було допомоги.

— Йому допомогли,— сказав Говен.

— Утекти?

— Утекти.

— Хто допоміг?

— Я.

— Ти мариш?

— Я зайшов у в'язницю, був там наодинці з полоненим. Я скинув свій плащ, накинув на нього, насунув йому на лице капюшон, і він вийшов замість мене, а я лишився на його місці. От і все.

— Ти не зробив цього!

— Я це зробив.

— Це неможливо!

— Це було.

— Приведіть Лантенака!

— Його тут нема. Солдати, побачивши плащ командувача, подумали, що то я, і пропустили його. Це ж було вночі.

— Ти збожеволів?

— Я сказав те, що є.

Настала тиша. Сімурден насилу промовив:

— В такому разі ти заслуговуєш...

— На смерть,— закінчив Говен.

Сімурден зблід, як мрець. Він сидів нерухомо, як людина, вражена блискавкою. Він, здавалося, не дихав. Велика краплина поту виступила на його лобі.

Нарешті, він сказав здавленим голосом:

— Жандарми, посадіть підсудного на його місце.

Говен сів на табурет.

Сімурден додав:

— Жандарми, шаблі наголо.

Це була формула, уживана тоді, коли підсудному загрожувала смертна кара.

Жандарми витягли шаблі.

Голос Сімурдена знову набрав звичайного виразу.

— Підсудний,— сказав він,— встаньте.

Він уже не говорив Говенові «ти».

III. ГОЛОСУВАННЯ

Говен підвівся.

— Як ваше ім'я? — спитав Сімурден.

— Говен.

Сімурден продовжував допит:

— Хто ви такий?

— Командувач експедиційної колони Північного побережжя.

— Ви родич чи свояк утікача?

— Я його двоюрідний внук.

— Ви знаєте декрет Конвенту?

— Я бачу об'яву про нього у вас на столі.

— Що ви скажете про цей декрет?

— Що я його скріпив своїм підписом, наказував пильно його виконувати і що я складав цю приписку, під якою стоїть мій підпис.

— Виберіть собі оборонця.

— Я захищатиму себе сам.

— Ви маєте слово.

Сімурден став знову незворушним. Тільки це була дужче незворушність скелі, ніж спокій людини.

Говен якийсь момент мовчав, немов збираючись з думками.

Сімурден спитав:

— Що ви можете сказати на свій захист?

Говен помалу підвів голову, не дивлячись ні на кого, і відповів:

— За одним я не побачив іншого. Один добрий вчинок, побачений зблизька, закрив для мене сотні злочинних вчинків. З одного боку старик, з другого врятовані діти — все це стало між мною і моїм обов'язком. Я забув про спалені села, про сплюндровані поля, про вбитих полонених, про добитих поранених, про розстріляних жінок, забув про Францію, видану Англії. І я випустив на волю убивцю батьківщини. Говорячи так, я немовби говорю проти себе, але це не так. Я говорю за себе. Коли

винний визнає свою вину, він рятує єдине, що можна врятувати,— свою честь.

— І це все,— спитав Сімурден,— що ви можете сказати на свій захист?

— Я додаю тільки, що, будучи начальником, я мусив давати приклад, і що ви, будучи суддями, повинні його дати.

— Якого прикладу ви хочете?

— Моєї смерті.

— Ви це визнаєте справедливим?

— І необхідним.

— Сідайте.

Прокурор підвівся і почав читати—спочатку постанову, що оголошувала поза законом колишнього маркіза Лантенака, потім декрет Конвенту про смертну кару для кожного, хто допомагатиме втечі полоненого бунтівника. І закінчив кількома рядками, приписаними внизу об'яви про декрет, що забороняли «давати будь-яку допомогу бунтівникам під страхом смертної кари» і підписані були: «Командувач експедиційної колони Говен».

Скінчивши, прокурор сів.

Сімурден схрестив руки і сказав:

— Підсудний, будьте уважні. Публіка, слухайте, дивіться і мовчіть. Ви маєте перед собою закон. Ми переходимо до голосування. Вирок буде прийнятий простою більшістю голосів. Кожен суддя по черзі висловиться вголос, при підсудному, правосуддя не має чого таїти.

Зробивши паузу, Сімурден продовжував:

— Слово має перший суддя. Говоріть, капітан Гешан.

Капітан Гешан, здавалося, не бачив ні Сімурдена, ні Говена. Він втупив очі в об'яву про декрет і немов бачив перед собою безодню. Він сказав:

— Закон ясний. Суддя і менший і більший, ніж людина. Він менший від людини, бо не повинен мати серця. Він більший від людини, бо в його руці меч. 414 року до нашої ери Манліус звелів стратити свого сина за такий злочин, як перемога без дозволу. Порушення дисципліни заслуговує кари. А тут зламано закон. Закон же вищий за дисципліну. Через надмірну жалість республіка знову в небезпеці. Жалість може набирати розмірів злочину. Командувач Говен випустив бунтівника Лантенака. Говен винен. Я голосую за смерть.

— Запишіть, секретарю,— сказав Сімурден.
Секретар написав: «Капітан Гешан: смерть».

Говен сказав голосно:

— Гешан, ви добре голосували, дякую вам.

Сімурден продовжував:

— Слово має другий суддя. Говоріть, сержант Радуб.

Радуб підвівся, повернувся до Говена і віддав йому по-військовому честь. Потім він скрикнув:

— Коли так, гільйотинуйте мене, бо, клянусь богом і всім найсвятішим на землі, я б хотів зробити те, що зробив старий, а потім те, що зробив мій командир. Коли я побачив, як цей вісімдесятилітній чоловік кинувся в огонь, щоб врятувати трьох малят, я сказав: «Чоловіче, та ти ж молодець!» І коли я дізнався, що мій командир врятував цього старого від вашої клятої гільйотини, хай чорти її візьмуть, я сказав: «Командире, ви повинні бути моїм генералом, ви справжня людина, і я, побий мене грім, я б дав вам хрест святого Луї, якби були ще хрести, якби були ще святі! Як це! Хіба ми стали цілковитими дурнями? Хіба для того ми перемагали при Жемаппі, при Вальмі, при Флеру і при Ваттіньє? Коли для того, то так треба й сказати. Як це! От командир Говен понад чотири місяці з барабанним боем б'є й жене цю роялістську наволоч, своєю шаблею рятує республіку, робить те, що він зробив у Долі, а для того треба було мати добру голову, і от ви, маючи таку людину, хочете зжити її з світу! Замість зробити його генералом, ви хочете йому відтяти голову! Та це ж все одно, що кинутися сторч головою з Нового мосту. І ви самі, громадянине Говен, командире, якби замість того, щоб бути моїм генералом, ви були моїм капралом, то я сказав би вам, що ви плели страшні нісенітници увесь цей час. Старий добре зробив, що врятував дітей. Ви добре зробили, що врятували старого. І коли гільйотинують людей за добрі вчинки, то хай все йде під три чорти. Я не знаю, про що тут говорити. Це все-таки певно, справді? Я щипаю себе, щоб пересвідчитись, що я не сплю. Я не розумію. Хіба треба було, щоб старий залишив дітей у вогні? Хіба треба, щоб мій командир дозволив відтяти голову старикові? Стривайте. Гільйотинуйте мене. Так буде краще. Хіба б ви хотіли, щоб наші малята були мертві, а батальйон Червоного Ковпака був беззеще-

ний? Цього ви хотіли? Тоді давайте пожирати один одного. Я теж знаюся на політиці не згірше за вас. Я був у клубі секції Пік. Чи ми осатаніли вкрай? Так от я кінчаю. Я терпіти не можу таких справ, коли не знаєш уже, що до чого. Ради якого чорта маємо ми вбивати один одного? Ради чого вбивати нашого командира? А здуськи, Лізетто! Я хочу мати свого командира й далі. Мені потрібен мій командир. Я люблю його сьогодні ще дужче, ніж учора. Послати його на гільйотину, та це ж сміх! Ми всі тут, ми не хочемо цього. Я вже наслухався. Можете казати все, що ви хочете, проте це неможливо, цього не повинно бути.

І Радуб сів. Його рана відкрилася. Кров з-під пов'язки текла на шию з того боку, де було його поранене вухо.

Сімурден повернувся до Радуба:

— Ви за те, щоб виправдати підсудного?

— Я голосую за те,— сказав Радуб,— щоб його зробити генералом.

— Я питаю, чи ви хочете, щоб він був виправданий?

— Я за те, щоб зробити його першою людиною в республіці.

— Сержант Радуб, ви голосуєте за те, щоб командир Говен був виправданий, так чи ні?

— Я голосую за те, щоб мені відтяли голову замість нього.

— За виправдання,— сказав Сімурден.— Пишіть, секретарю.

Секретар написав: «Сержант Радуб: виправдати».

Потім секретар сказав:

— Один голос за смерть, один голос за виправдання.

Голоси поділились.

Тепер мав голосувати Сімурден.

Він підвівся. Скинув свій капелюх і поклав на стіл.

Він не був уже блідий, його лице було кольору землі.

Якби всі присутні лежали в трунах, то й тоді тиша не була б глибша.

Сімурден сказав урочисто, повільно й твердо:

— Підсудний Говен, слухайте. В ім'я республіки, військовий суд більшістю двох голосів проти одного...

Він спинився, немовби вагаючись. Чи він вагався перед смертю? Чи він вагався перед життям? Всі затаїли подих, Сімурден продовжував:

— ...ви засуджені до смертної кари.

Його обличчя виражало муку зловісного тріумфу. Коли Іаков у темряві примусив подоланого ним ангела благословити його, на обличчі його, певно, була така ж усмішка.

Та це був тільки відблиск, що швидко зник. Сімурден знову застиг, сів, надів свій капелюх і додав:

— Говен, ви будете страчені завтра при сході сонця.

Говен підвівся, уклонився і сказав:

— Я дякую судові.

— Виведіть засудженого,— сказав Сімурден.

Сімурден подав знак, двері темниці відчинилися, пропустили Говена і замкнулися за ним. Два жандарми лишилися з обох боків дверей, держачи шаблі наголо.

Радуба винесли — він упав непритомний.

ІV. ПІСЛЯ СІМУРДЕНА-СУДДІ — СІМУРДЕН-УЧИТЕЛЬ

Військовий табір — як осине гніздо. А в часи революції особливо. Жало громадянськості, яке є в солдатів, висувається охоче й швидко. І не спиняється перед тим, щоб ужалити начальника після того, як ворога прогнано. Відважний загін, що взяв штурмом Тург, загув на всі лади. Спершу, коли дізналися, що командувач Говен випустив Лантенака. Коли побачили, що з темниці, де, як гадали, був Лантенак, вийшов Говен, це електричною іскрою за одну мить рознеслося по всьому табору. Вся маленька армія загомонила, спочатку бурчали: «Говена мають судити. Але це тільки для годиться. Хіба церковник засудить колишнього! Ми бачили віконта, що врятував маркіза, і ми бачитимемо священика, що виправдає аристократа!» Коли дізналися про засудження Говена, почалося інше бурчання: «Ні, це надто. Засудити нашого начальника, нашого хороброго командира, нашого молодого командувача, нашого героя! Це правда, що він віконт, але тим більша його заслуга, що він став республіканцем! Як! Його, що звільнив Понторсон, Вільдьє, Понт-Бо! Переможця в Долі і Тургу! Того, хто зробив нас непереможними! Того, хто був мечем республіки в Вандеї! Чоловіка, що п'ять місяців б'є шуанів і виправляє всі дурниці Лешеля та інших! Цей Сімурден насмілився засудити його на смерть!

За що? За те, що він урятував старика, який урятував трьох дітей? Піп сміє вбивати солдата!»

Так гув переможний і незадоволений табір. Темний гнів оточував Сімурдена. Чотири тисячі чоловік проти одного. Їм здавалося, що вони становлять силу. Але це була помилка, бо ці чотири тисячі були юрбою, а Сімурден — це була воля. В глибині душі вони знали, що Сімурденові досить наморщити брову, щоб держати армію в покорі. В ці суворі часи досить було тіні Комітету громадського порятунку позаду людини, щоб збити цю людину грізною і щоб всяке ремство припинилося. Як і до цього обуреного бурчання, Сімурден лишився владним господарем долі Говена, та й долі всіх. Вони знали, що вимагати в нього не можна, що просити марно, що він послухається тільки голосу своєї совісті, того надлюдського голосу, який він чує тільки сам. Все залежало від нього. Те, що він зробив, як військовий суддя, тільки він міг скасувати, як делегат республіки. Тільки він міг помилювати. Він мав необмежені повноваження. Єдиний його знак міг повернути Говенові волю. Він був господарем життя і смерті. Він розпоряджався гільйотиною. В цей трагічний час він був людиною всемогутньою.

Нічого не лишалося, як тільки ждати.

Настала ніч.

V. ТЕМНИЦЯ

Судовий зал знову перетворився в кордегардію. Варта була подвоєна. Два жандарми охороняли замкнені двері темниці.

Опівночі чоловік, що тримав у руках ліхтар, зайшов у кордегардію і звелів відкрити темницю. Це був Сімурден.

Він зайшов туди, і двері за ним лишилися напіввідчинені.

В камері було темно й тихо. Сімурден зробив у цій темряві крок, поставив ліхтар на землю і спинився. Чулося рівне дихання сплячої людини. Сімурден задумливо слухав цей мирний шум.

Говен лежав у глибині камери на оберемку соломи. Це його дихання чулося. Він міцно спав.

Сімурден, стараючись якнайменше шуміти, наблизився до Говена і уважно дивився на нього. І в погляді матері, що розглядає своє дитя, не могло бути більше ніжності й виразності. Цей погляд, можливо, був сильніший за Сімурдена. Сімурден приклав, як це іноді роблять діти, кулаки до очей і якусь мить стояв нерухомо. Потім він став навколішки, ніжно підняв Говенову руку і підніс її до губ.

Говен заворушився. Він розплющив очі з несвідомим здивуванням збудженої людини. Ліхтар тьмяно освітлював льох. Говен упізнав Сімурдена.

— А, це ви, учителю!

І він додав:

— Мені снилося, що смерть поцілувала мою руку.

Сімурден здригнувся, як здригаються від раптового напливу хвилі думок. Іноді ця хвиля така висока й бурхлива, що здається, вона от-от погасить душу. Але ніщо не вирвалося з глибини Сімурденового серця. Він міг тільки сказати,

— Говен!

І обидва дивилися один на одного. Сімурден з очима, сповненими того полум'я, від якого висихають сльози, Говен з м'якою усмішкою.

Говен підвівся на лікті і сказав:

— Цей шрам, який я бачу на вашому обличчі, це від удару шаблею, який ви дістали за мене. Ще вчора ви були у жорстокій сутичці біля мене і через мене. Якби провидіння не поставило вас біля моєї коліски, де був би я сьогодні? — В темряві. Якщо я маю свідомість обов'язку, я дістав її від вас. Я народився зв'язаний, бо ж забобони — це пуга. Ви зняли їх з мене, ви дали мені змогу вільно зростати, і з мене, що був уже тільки мумією, ви зробили справжню людину. В мертвонародженого ви вдихнули живу душу. Без вас я був би карликом. Я існую, завдяки вам. Я був тільки сеньйором, ви зробили з мене громадянина. Я був тільки громадянином — ви зробили з мене мислячу людину. Ви зробили мене здатним до земного життя, а мою душу здатною до життя небесного. Ви дали мені, щоб увійти в людську дійсність, ключ до істини і ключ до світла. О мій учителю! Я вам дякую. Це ви мене створили.

Сімурден сів на соломі біля Говена і сказав йому:

— Я прийшов повечеряти з тобою.

Говен розломив чорний хліб і подав йому. Сімурден узяв шматок.

Потім Говен простяг йому кухоль з водою.

— Пий перший,— сказав Сімурден.

Говен напився і передав кухоль Сімурдену, що напився після нього. Говен випив тільки один ковток.

Сімурден пив довго й жадібно.

Під час цієї вечері Говен їв, а Сімурден пив,— певна ознака спокою першого і хвилювання другого.

Якийсь страшний спокій був у темниці. Ці двоє людей розмовляли.

Говен казав:

— Великі події насуваються. Те, що революція робить у цей момент, сховано від нас. За видимим діянням є невидиме. Одне закриває друге. Видиме діяння жорстоке, невидиме — велично-прекрасне. Я розпізнаю це тепер дуже ясно. Як дивно й гарно! Треба було гаразд використати матеріал минулого. Звідси цей надзвичайний дев'яносто третій рік. Під риштованням варварства будується храм цивілізації.

— Так,— відповів Сімурден,— із тимчасового вийде остаточне. Остаточне, тобто відповідність права і обов'язку, прогресивний і пропорціональний податок, обов'язкова для всіх військова служба, зрівняння всіх без ніяких відхилень. І над цим усім пряма лінія — закон. Республіка абсолюту.

— Мені миліша,— сказав Говен,— республіка ідеалу.

Він спинився, потім продовжував:

— О вчителю, в усьому тому, що ви сказали, де приділяєте ви місце самовідданості, самопожертві, великодушності, любові? Зрівняти все — це добре, але привести в гармонію — це краще. Ліра вища за терези. Ваша республіка розважує, розміряє і регулює людину. Моя — підносить у ясну блакить. Це відмінність між геометром і орлом.

— Ти витаєш у хмарі.

— А ви загрузли в обрахунку.

— Гармонія — це мрія.

— Мрія є і в алгебрі.

— Я хотів би, щоб людина була створена Евклідом*.

— А мені,— сказав Говен,— більше до вподоби бути створеним Гомером,

Серйозна усмішка Сімурдена спинилася на Говенові, ніби щоб затримати цю душу на землі.

— Поезія. Не вір поетам.

— Так, я знаю ці слова. Не вір подувам вітру, не вір промінню сонця, не вір пахошам, не вір квітам, не вір сузір'ям.

— Нічого цього не можна споживати.

— Звідки ви знаєте? Ідея теж пожиточна. Думати — це жититися.

— Не треба абстракцій. Республіка — це два і два — чотири. Коли я дам кожному, що йому належить...

— Вам лишиться тільки дати кожному те, що йому не належить.

— Що ти розумієш під цим?

— Я розумію безмежну взаємну поступку кожного для всіх і всіх для кожного, що означає суспільне життя.

— Поза точно означеним правом немає нічого.

— Є все.

— Я бачу тільки право.

— А я дивлюся вище.

— А що ж є вище за право?

— Справедливість.

Іноді розмова уривалася, наче кожен заглиблювався в свої думки.

Сімурден перепитав:

— Скажи точніше, бо так я не розумію.

— Гаразд. Ви хочете обов'язкової військової служби. Проти кого? Проти інших людей. Я не хочу зовсім військової служби. Я хочу миру. Ви хочете допомоги бідним, а я хочу знищити бідність. Ви хочете пропорційного податку, я не хочу ніяких податків. Я хочу, щоб загальні витрати зведені були до найпростішого і сплачувалися з надміру громадського прибутку.

— Що ти розумієш під цим?

— А от що: найперше, знищьте паразитизм. Паразитизм священика, паразитизм судді, паразитизм солдата. Потім використайте ваші багатства. Ви кидаєте добриво в помийну яму, кидайте його в борозну. Три чверті ґрунту лежить облогом, заоріть усю землю Франції, оберніть на поля зайві пасовища, розподіліть комунальну землю. Щоб кожен чоловік мав землю і кожна земля мала чоловіка. Ви у сто разів збільшите громадську продуктив-

ність. Франція в цей час дає своїм селянам м'ясо тільки чотири рази на рік. Коли краще налагодити її господарство, вона прогодує триста мільйонів людності, всю Європу. Використайте природу, могутню помічницю, яку досі зневажали. Примусьте працювати на себе кожен подув вітру, всі водопади, всі магнітні струми. Земна куля має цілу мережу підземних жил, і в них відбувається дивний обіг води, олії, вогню. Проколить ці земні жили, нехай бризне звідти вода для ваших фонтанів, олія для ваших ламп, огонь для ваших печей. Подумайте про рух хвиль, про силу припливу і відпливу, про морський прибій. Що таке океан? Величезна сила, яка марно витрачається. Яка дурна земля, що не використовує океан!

— Все це цілковита мрія.

— Тобто цілковита дійсність.

Говен продовжував:

— А жінка? Що ви з неї зробили?

Сімурден відповів:

— Те, чим вона є. Служницю чоловіка.

— Згоден. Але з одною умовою.

— Якою?

— Щоб чоловік був слугою жінки.

— Як! Та що ти говориш?— скрикнув Сімурден: — Чоловік — слугою! Ніколи. Чоловік — господар. Я визнаю тільки самодержавство в домі. Чоловік у себе король.

— Так. З одною умовою.

— Якою?

— Щоб жінка була королевою.

— Тобто ти хочеш для чоловіка і для жінки...

— Рівності.

— Рівності! Про це ти мрієш? Між двома цілком різними істотами?

— Я сказав рівність. Я не сказав тотожність.

І знову настала пауза, немов перемир'я між цими двома розумами, що метали блискавки. Сімурден урвав її:

— А дитина! Кому ти даси її?

— Найперше батькові, що її зароджує, потім матері, що народжує її, потім учителеві, що виховує, потім місту, що її вирощує, потім батьківщині, як найвищій матері, потім людству, цьому великому предкові,

Сімурден зробив жест, як людина, що застерігає іншу.

— Говен, не заносься так високо в небо. Ми хочемо здійснити можливе.

— Можна і можливе зробити неможливим.

— Можливе можна здійснити завжди.

— Зовсім не завжди. Коли поводитися грубо в утопію, це її вбиває. Немає нічого беззахиснішого, як яйце.

— Проте треба вставити утопію в оправу з фактів. Абстрактну ідею треба перетворити в ідею конкретну. Вона втратить тоді на красі, але виграє на корисності, вона зменшиться, але покращає. Треба, щоб право стало основою закону. І коли право стане законом, воно абсолютне. От що я називаю можливим.

— Можливе більше, ніж це.

— А, знову мрія!

— Можливе є таємничий птах, що кружляє над людиною.

— Треба впіймати його.

— Живим.

Говен продовжував:

— Моя думка така: завжди вперед. Якби бог хотів, щоб людина відступала, він би дав їй очі позаду голови. Дивімося завжди в напрямі ранкової зорі, розквіту, зародження. Те, що відживає, підбадьорює те, що підіймається. У тріску старого дерева є заклик до дерева нового. Кожен вік творить своє діло, сьогодні громадянське, завтра людське. Сьогодні питання права, завтра питання винагорода. Винагорода і право — це, по суті, одне слово. Людині мають платити за те, що вона живе. Бог, даючи їй життя, стає їй винним. Право — це вроджена винагорода. Винагорода — це набуте право.

Говен говорив із зосередженістю пророка. Сімурден слухав. Ролі змінилися. І тепер здавалося, що учень став учителем.

Сімурден буркнув:

— Дуже вже ти швидкий.

— Це, мабуть, через те, що в мене лишилося мало часу.

І він продовжував:

— От де, вчителю, відмінність між нашими двома утопіями. Ви хочете обов'язкової казарми, а я хочу шко-

ли. Ви мрієте про людину-солдата, я — про людину-громадянина. Ви про людину грізну, а я — про мислячу істоту. Ви створюєте республіку меча, а я створюю...

Він запнувся:

— А я створив би республіку духу.

Сімурден розглядав підлогу камери. Потім сказав:

— А поки що чого ти хочеш?

— Того, що є.

— Ти виправдуєш теперішній момент?

— Так.

— Чому?

— Бо це буря. Буря завжди знає, що вона робить.

На один розбитий блискавкою дуб скільки оздоровлених лісів! Цивілізація заражена чумою, цей великий вітер звільняє її від неї. Він, можливо, не дуже розбирається, що вимітати. Але чи може він інакше? Він має зробити таку величезну чистку! Перед жахом зарази я розумію лютість вітру.

Говен продовжував:

— А втім, чого мені боятися бурі, коли я маю компас, і що лихого зроблять мені події, коли я маю живу совість.

І він додав низьким голосом, що звучав урочисто:

— Є хтось, кому не можна заважати.

— Хто? — спитав Сімурден.

Говен підняв палець над головою. Сімурден стежив поглядом за напрямом цього піднятого пальця, і йому здавалося, що крізь склепіння темниці він бачить зоряне небо.

Вони знову помовчали.

Сімурден заговорив:

— Суспільство вище над природу? Кажу тобі, що це неможливо, це мрія.

— Це мета. Інакше навіщо потрібне суспільство? Лишайтеся в природі. Будьте дикунами. Таїті — рай. І в цьому раї не думають. Але краще людське пекло, ніж тваринний рай. Та ні, ніякого пекла. Будьмо людським суспільством. Вищим за природу. Так, так. Коли ви нічого не додасте до природи, для чого ж виходити з неї? Отже, задовольняйтеся роботою, як мурашка, і медом, як бджола. Лишайтеся робочою худобою замість бути мислячими істотами. Коли ви додаєте щось до природи, ви неминуче стаєте більшими за неї. Додавати — це

збільшувати, а збільшувати — це підносити. Суспільство — це звеличена природа. Я хочу мати усе те, чого бракує вуликові, усе те, чого бракує мурашникові — монументи, мистецтво, поезію, героїв, геніїв. Носити одвічні тягарі — це не закон для людини. Ні, ні, ні, не треба паріїв, не треба рабів, не треба каторжників, не треба вигнанців! Я хочу, щоб кожен з атрибутів людини був символом цивілізації і рушієм прогресу. Я хочу волі для розуму, рівності для серця, братерства для душі! Геть ярмо! Людина створена не для того, щоб носити кайдани, а щоб розправити крила. Геть людину-плазуна! Я хочу перетворення лялечки в комаху, я хочу, щоб земляний черв'як перетворився в живу квітку і полетів, я хочу...

Він спинився. Його очі сяяли.

Його губи ворухилися. Він перестав говорити.

Двері лишилися відчиненими. Якийсь шум зовні пробивався в темницю. Чути було неясні звуки ріжків, певно, грали зорю. Потім загупали приклади рушниць об землю — змінювалися вартові. Потім зовсім близько біля башти почувся якийсь рух, немов перетягали дошки та балки, а потім переривчастий стук, наче удари молотка.

Сімурден, збліднувши, слухав. Говен не чув нічого.

Його думи ставали дедалі глибшими. Здавалося, він не дихав, так він прислухався до того, що зароджувалося в його мозку. Він відчував якесь тепле тріпотіння. Сяйво ранкової зорі було в його розширених зіницях.

Так минув досить довгий час. Сімурден спитав його:

— Про що ти думаєш?

— Про майбутнє, — сказав Говен.

І він знову заглибився у свої думи. Сімурден підвівся із солом'яного ложа, на якому вони сиділи обидва. Говен цього не помітив. Сімурден, не відриваючи пильного погляду від задуманого молодого чоловіка, відступив по малу до дверей і вийшов. Темниця замкнулася.

VI. ТИМЧАСОМ СХОДИТЬ СОНЦЕ

Незабаром на обрії стало світати.

Разом із днем щось незвичайне, нерухоме, дивовижне, чого не знали небесні птахи, з'явилося на плато біля Турга під Фужерським лісом,

Воно поставлене було тут уночі. Здалека на горизонті підіймався силует із прямокутних і жорстких ліній, що мав вигляд єврейської літери або одного з тих єгипетських ієрогліфів, з яких складається загадкова старовинна азбука.

При першому погляді виникала думка, що ця річ тут зайва. Вона була тут серед розквітлого вереску. Виникало запитання: для чого вона могла тут стояти? Потім людина, що бачила цю річ, відчувала якесь несвідоме тремтіння. Це був ніби поміст на чотирьох стовпах. В кінці цього помосту на двох інших високих і прямих стовпах, сполучених угорі перекладиною, тримався трикутник, що здавався чорним у ранковій блакиті. З другого краю помосту була драбина. Між двома стовпами унизу під трикутником можна було розрізнити якусь раму, що складалася з двох рухомих половинок, які, будиши сполучені, утворювали круглий отвір приблизно такого розміру, як людська шия. Одна з половинок цієї дошки пересувалася в жолобі, так що її можна було підіймати і опускати. Тепер рама була розсунута. Біля підніжжя двох стовпів, що тримали трикутник, була дошка, що поверталася на шарнірах і мала вигляд гоїдалки. Збоку біля цієї дошки стояв довгий кошик, а між стовпами спереду, при кінці помосту, кошик чотирикутний. Усе було пофарбовано червоним. Все було з дерева, крім залізного трикутника. Почувалося, що ця річ збудована людиною, така вона була гидотна, жалюгідна й нікчемна. І водночас була вона така страшна, немов її принесли лихі духи.

Ця гидотна споруда була гільйотина.

Проти неї, недалеко за ярком, стояла інша потвора — Тург. Потвора з дерева ніби доповнювала потвору з каменя. Коли людина доторкається до дерева або каменя, дерево й камінь перестають бути деревом і каменем, вони набирають чогось від людини. У будівлі є догмат, у машині — ідея.

Тург був таким же фатальним витвором минулого, як Бастілія в Парижі, Тоуер у Англії, Шпільберг в Німеччині, Ескуріал в Іспанії, Кремль у Москві, замок Сент-Ан в Римі.

У Тургу сконцентрувалися п'ятнадцять сторіч, васальство, кріпацтво, феодалізм. У гільйотині — один рік —

93-й. І ці дванадцять місяців урівноважували п'ятнадцять сторіч.

Тург — це була монархія. Гільйотина — це була революція.

Трагічне зіставлення.

По один бік — борг. По другий сплата. По один бік — складне готичне сплетіння: кріпак і пан, раб і господар, простий люд і дворянство, не однакові для всіх закони, спілка судді й попа, незліченні пута, державний податок, соляне мито, подушне, позбавлення майнових прав, внятки, прерогативи, забобони, фанатизм, королівські привілеї, скіпетр, трон, сваволя, «божественне» право. По другий — щось зовсім просте, — ніж гільйотини.

По один бік — вузол, по другий — сокира.

Тург довго був сам-один у цій пустині. Він був тут з своїми бійницями, із яких лилася кипляча олія, палаюча смола, розтоплений свинець, із своїми підземними темницями, вимощеними людськими кістками, із своєю кімнатою тортур, де четвертували людей, з цією величезною трагедією, яка сповнювала його. Він панував своєю лютою постаттю над цим лісом, він п'ятнадцять років стояв у похмурому спокої в затінку цього лісу. Він був у цьому краї єдиною владою, єдиною силою і єдиним страхом. Він царював. Він був єдиним втіленням варварства. І раптом він побачив, що перед ним і проти нього підіймається щось, — більше ніж щось, хтось, — щось так само страшне, як і він, — гільйотина.

Камінь іноді немов має дивні очі. Статуя спостерігає, башта стежить, фасад будівлі споглядає. Тург немов вивчав, розглядаючи, гільйотину.

Він немов запитував: що це таке?

Здавалося, що воно постало із землі.

І воно справді вийшло з землі.

У фатальній землі зародилося зловісне дерево. Із цієї землі, зрошеної потом, слізьми й кров'ю, із цієї землі, поритої ровами, могилами, печерами, засідками, із цієї землі, де гнили кісті стількох мерців, позбавлених життя усякими способами тиранії, із цієї землі, вкритої безоднями, засіяної страшним зерном усіх злочинств, із цієї глибокої землі вийшла призначеного дня ця незнайомка, ця месниця, ця грізна машина-мечоносиця, і дев'яносто третій рік сказав старому світові: «Ось я».

І гільйотина мала право сказати башті: «Я твоя дочка».

І в той самий час башта,— бо ці речі живуть темним життям,— відчула, що її вбито.

Тург перед цією страшною появою немов збентежився, стривожився. Здавалося, він злякався. Велетенська гранітна озія була велична й огидна, ця дошка з її трикутником була страшна. Падаюча всемогутність відчувала жах перед всемогутністю новою. Злочин споглядав кару. Минуле насильство порівнювало себе з насильством теперішнім. Старовинна фортеця, старовинна в'язниця, старовинна дворянська твердиня, де лунали зойки катованих жертв, ця споруда для війни і вбивства, вже не здатна ні для того, ні для того, розбита, обідрана, розвінчана купа каміння, варта не більше за купу попелу, гидотна, пишна й мертва, уся сповнена кривавим чадом страшних віків, дивилася на прихід живого страху. Вчора тремтіло перед сьогодні, стара лють схилилася перед новою грізністю, те, що стало нічим, розплющило тьмяні очі перед тим, що було жахом, примара розглядала привид.

Природа безжальна. Вона не хоче прибирати свої квіти, свою музику, свої пахощі і своє проміння перед людською гидотою. Вона пригнічує людину контрастом божественної краси і соціальної гидоти. Вона не хоче поступитися ні крильцем метелика, ні піснею пташки. І в розпалі вбивства, в розпалі помсти, в розпалі варварства людина повинна дивитися на ці святощі. Від цього не можна втекти, і безмежний докір світової гармонії, невмолима ясність блакиті гнітить людину. Треба, щоб гидотність людських законів показувалася в усій голизні серед сліпучого блиску вічного світу. Людина трощить і ламає, людина знепліднює, людина вбиває. А літо лишається літом, лілія лілією, зоря зорею.

Ніколи свіже небо світанку не було таким чарівним, як цього ранку. Теплий вітер колихав паростки вереску, між гіллям м'яко слався, танучи, туман, Фужерський ліс, увесь пройнятий диханням струмків, курився на світанку, як величезна кадьльниця, повна фіміаму. Блакить неба, білість хмар, прозора ясність вод, гармонійна гама зелені всіх відтінків, від аквамаринового до смарагдового, братерські групи дерев, скатертини трави, глибокі рівнини,— все мало ту чистоту, яка є вічною порою

природи людині. Посеред усього цього виставляла себе страшна людська безсоромність. Посеред усього цього здіймалися фортеця і ешафот, війна і страта, утвір кривавих віків і утвір кривавої хвилини. Сова минулої ночі і присмерковий кажан майбутнього дня. Перед лицем квітнучої, запашної, люблячої і чарівної природи щедре небо обливало світанком Тург і гільйотину і, здавалося, говорило людям: дивіться, що роблю я і що робите ви.

Так іноді сонце уживає своє світло.

Це видовище мало глядачів.

Чотири тисячі людей невеликої експедиційної армії були вистроєні в бойовому порядку на плато. Вони оточували гільйотину з трьох боків, утворюючи геометричну фігуру на взірць літери Е. Поставлена посередині найдовшої лінії батарея утворювала середню рисочку в цьому Е. Червона машина була наче замкнена цією живою стіною з солдатів, загнutoю з обох країв аж до краю плато. Четвертий бік, що дивився на Тург,— це був ярк.

Посередині цього чотирикутника стояв ешафот. В міру того, як наставав день, тінь, що падала від гільйотини на траву, робилася коротша.

Артилеристи були біля своїх гармат із запаленими гнотами. М'який синій дим підіймався з яру: це був дим від догораючої пожежі.

Цей дим оповивав башту, але не закривав вершини, що панувала над усім обрієм. Ця вершина відділялася від гільйотини тільки ярком. Від одної можна було розмовляти з другою.

На вершині башти поставили стіл з військового трибуналу і стілець, позаду якого примістили жмут трикольорових прапорів. Сонце зійшло за Тургом, і в його промінні чорною озією вималювалася фортеця, а на її вершині, на затіненому прапорами стільці сиділа постать людини, нерухома і з схрещеними руками.

Ця людина був Сімурден. Як і напередодні, він був у костюмі громадського делегата, на голові мав капелюх з трикольоровим султаном, при боці шаблю і пістолети за поясом.

Він мовчав. Всі мовчали. Солдати тримали рушниці біля ноги і потупили очі. Вони торкалися ліктями своїх сусідів, але не розмовляли. Вони невиразно думали про цю війну, про всі пережиті бої, про напади із засідок,

які вони відважно відбивали, про хмари розлютованих селян, які вони розвіювали, про здобуті фортеці, про успішні битви, про перемоги, і їм здавалося тепер, що вся їхня слава перетворюється в ганьбу. Важке чекання стискувало кожні груди. Вони бачили на помості гільйотини ката, що ходив туди й сюди. Дедалі ясніше сьйво ранку величаво заливало небо.

Раптом почувся заглушений дроб покритих крепом барабанів. Ці похмурі звуки наближалися. Ряди розступилися, і в каре увійшов кортеж, простуючи до ешафота.

Попереду чорні барабани, потім рота гренадерів з опущеними рушницями, потім взвод жандармів з шаблями наголо, потім засуджений — Говен.

Говен ішов вільно. Він не мав кайданів ні на ногах, ні на руках. Він був у похідній формі, із шпагою.

За ним ішов другий взвод жандармів.

На обличчі у нього була ще та задумлива радість, яка осяяла його, коли він сказав Сімурденові: «Я думаю про майбутнє». Не було нічого зворушливішого і величнішого за цю усмішку.

Коли він підійшов до сумного місця, перший свій погляд він кинув на вершину башти. Гільйотину він зневажав.

Він знав, що Сімурден вважатиме за свій обов'язок бути при страті. І він поглянув на вершину башти. Його погляд знайшов Сімурдена.

Сімурден був смертельно блідий і холодний. Ті, що були біля нього, не чули його дихання.

Коли він помітив Говена, він не затремтів.

Говен тимчасом наблизився до ешафота.

Ідучи, він дивився на Сімурдена, а Сімурден на нього. Здавалося, Сімурдена підтримував цей погляд.

Говен підійшов до підніжжя ешафота. Піднявся на нього. Офіцер, що командував гренадерами, ішов за ним. Говен зняв свою шпагу і віддав офіцерові, зняв галстук і віддав катові.

Він здавався якимсь видінням. Ніколи не був він такий гарний. Його чорне волосся розвівалося на вітрі, — тоді ще не підстригали низько голови. Його біла шия була як жіноча, а його героїчний і владний погляд — як погляд архангела. І на ешафоті він мріяв. Це теж була

вершина. Говен стояв на ній прямо, величний і спокійний. Сонце обливало його світлом, наче ореолом слави.

Проте треба було його зв'язати. Кат підійшов з вірьовкою в руці.

В цей момент, коли солдати побачили, що їхнього молодого начальника мають покласти під ніж, вони не витримали. Серця переповнилися. Почулося щось неймовірне — ридання цілої армії. Знявся одностайний крик: «Пощади! Пощади!» Деякі падали навколішки. Інші кидали рушниці і підіймали руки до вершини башти, де був Сімурден. Один гренадер крикнув, показуючи на гільйотину: «Чи приймають тут замісників? Візьміть мене!» Всі кричали несамовито: «Пощади! Пощади!» І леви, почувши це, були б зворушені або злякалися б, бо сльози солдатів страшні.

Кат спинився, не знаючи, що робити.

І тут глухий і низький голос, який, проте, всі почули, такий він був зловісний, крикнув з вершини башти:

— Виконуйте волю закону!

В цьому голосі була непохитність. Говорив Сімурден. Армія затремтіла.

Кат більше не вагався. Він підійшов, тримаючи вірьовку.

— Почекайте,— сказав Говен.

Він повернувся до Сімурдена і зробив йому правою, ще вільною рукою прощальний жест, а тоді дав себе зв'язати.

Коли Говен був уже зв'язаний, він сказав катові:

— Вибачте, ще хвилинку.

І крикнув:

— Хай живе республіка!

Його поклали на дошку. Цю горду і прекрасну голову всунули в ганебний нашійник. Кат м'яким рухом підняв його волосся, потім натиснув пружину. Трикутник сприснув, і посунувся спершу помалу, потім хутко. Почувся огидний стук...

В той самий момент почувся інший звук. На удар сокири відповів постріл з пістолета. Сімурден вихопив з-за пояса один з своїх пістолетів, і в той момент, коли Говенова голова скотилася в кошик, Сімурден пробив собі серце кулею. Кров линула з його рота, і він упав мертвий. І ці дві душі, трагічні сестри, полетіли вкупі, п'ятьма одною змішалася з світом другої.

П Р И М І Т К И

А н р і о, Франсуа (1761—94) — діяч французької буржуазної революції, якобінець. Син бідного селянина, служив писарем у паризькій митниці. У 1793 р. був призначений командувачем Паризької Національної гвардії. 28 червня 1794 р. (10 термідора) був страчений разом з Робесп'єром та іншими його прибічниками.

А р г о н н а, Жемап, Вальмі — місця боїв, у яких республіканські війська відбили навалу європейських монархій.

Бабеф, Гракх (справжнє ім'я Франсуа-Ноель, 1760—1797) — організатор і вождь утопічно-комуністичного «Товариства рівноправних», яке він заснував разом з Маршалем, Буонаротті (див.) і Дарте. Бабефа і Дарте гільйотинували 26 травня 1797 року.

Барнав, Антуан (1761—1793) — французький політичний діяч і соціолог кінця XVIII ст. На початку революції був активним членом Якобінського клубу. Навесні 1791 р., коли відбувся розкол між ліберальним і революційним напрямом, перейшов на сторону короля. Після падіння королівської влади в Тюільрі було виявлено його листування з двором Марії-Антуанетти. За вироком Революційного трибуналу був гільйотинований.

Бріссо, Жан-П'єр (1754—1793) — видатний діяч Французької буржуазної революції. Вождь і теоретик жірондистів. Після повалення монархії почав вести боротьбу проти паризької революційної Комуні. За вироком революційного трибуналу 31 жовтня 1793 року гільйотинований.

Буонаротті, Філіпп (1761—1837) — французький революціонер. Італієць родом. За участь у змові Бабефа був засуджений на довічне заслання.

Бурґав, Герман (1668—1714) — голландський лікар і хімік, дуже популярний у ті часи в усіх країнах Європи.

Варенн.— В результаті змови, королю дали можливість втекти з Парижа за кордон, де він мав очолити емігрантів та німецьку армію. Переодягнений лакеєм король з сім'єю виїхав з Парижа. Але його впізнали, і він був затриманий 21 червня 1791 р. у Варенні.

Варле, Жан (нар. 1746 р. в Парижі, рік смерті невідомий) — діяч Французької буржуазної революції; один із вождів «шалєних», що обстоювали інтереси міської і сільської бідноти.

Вереснева розправа.— В перших числах вересня 1792 року було страчено кілька тисяч контрреволюціонерів (переважно дворян і священників), ув'язнених у тюрмах. Приводом до цього послужили чулки про змову роялістів, що розраховували на допомогу австро-пруських військ.

Верньйо, П'єр (1753—1793) — член Конвенту, видатний жірондист, блискучий оратор. Після вигнання жірондистів з Конвенту гільйотинований.

Вестерман, Франсуа-Жозеф (1751—1794) — стояв на чолі марсельських та нантських добровольців, які штурмували 10 серпня Тюільрійський палац. Згодом був командувачем військ у Бельгії і Вандеї. Як друг Дантона, був гільйотинований разом з ним 5 квітня 1794 р.

Вільгельм Телль — легендарний швейцарський герой, борець за свободу народу; очолив повстання проти австрійського гніту на початку XIV ст.

Вісімнадцяте брюмера — день повалення Директорії (див.) В цей день (9 листопада 1799 р.) генерал Наполеон Бонапарт розігнав Раду п'ятисот і проголосив себе першим консулом.

Гобель, Жан-Батіст (1727—1794) — паризький єпископ. 1789 р. став на сторону революції. Під впливом Клоотса й Шометта (див.) зрікся сану.

Гора, або монтаньяри.— Ще в Установчих зборах Робесп'єр і інші ліві депутати сиділи на верхніх місцях. Звідси назва лівої опозиції в Конвенті — Гора; «монтаньяр» по-французькому «горянини».

Гош, Лазар (1768—1797) — республіканський генерал, що блискуче провів кілька воєн і придушив контрреволюційне повстання в Нижній Вандеї.

Гракхи, брати, — державні діячі стародавнього Риму. *Тиберій Гракх* (163—133) запропонував переділити землю, щоб зрівняти багатих з бідними, за що аристократи його вбили. Брат *Тиберія* — *Кай* (151—123) добився деяких аграрних реформ, але незабаром його теж убили.

Давід, Жак-Луї (1748—1825) — видатний французький художник, революційно настроєний, друг Марата і Робесп'єра.

Дам'єн, Робер-Франсуа (1715—1757) — майстровий, що зробив замахи на життя Людовіка XV. Був четвертований на Гревській площі.

Дантон, Жорж-Жак (1759—1794) — адвокат і оратор, член Конвенту. Фактично керував першим Комітетом громадського рятунку. Відіграв значну роль в організації нищівної відсічі іноземним загарбникам, але щодо повсталих департаментів та жірондистів вів занадто м'яку політику. Хотів помирити Гору з Жірондою, був проти арешту жірондистів. Після обрання 10 липня 1793 р. другого Комітету громадського порятунку, очоленого Робесп'єром, Дантон, що представляв інтереси великої буржуазії, вимагав ліквідації революційного порядку управління.

5 квітня 1794 року Дантон разом з його друзями був гільйотинований.

Двадцять червня 1792 р.— в цей день відбулась величезна народна демонстрація проти короля.

«Декларація прав людини й громадянина» — була прийнята Національними зборами 2 жовтня 1789 р. Деклара-

ція проголошувала право власності, свободу, рівність усіх перед законом і право народу обирати уряд. В дійсності ж прикривала панування класу буржуазії.

Демулен, Камілл (1760—1794) — адвокат і журналіст, один з ініціаторів штурму Бастилії, активний учасник повстання 10 серпня 1792 р., згодом приєднався до групи Дантона. Був гільйотинований разом з Дантоном.

Десяте серпня 1792 р.— день повалення влади короля. Взято штурмом королівський палац у Тюільрі, при цьому загинуло майже півтори тисячі чоловік. Короля з сім'єю заарештували і посадили в тюрму.

Директорія — уряд, встановлений 26 жовтня 1795 р. Часи правління Директорії відзначаються процвітанням спекуляції і збагаченням буржуазії.

Дюмур'є, Шарль-Франсуа (1739—1823) — генерал, політичний авантюрист. Спочатку приєднався до революції, а потім перейшов на бік монархії.

Дюпле, Шатле, Дідьє, Нікола, Гарньє-Делоне — присяжні Революційного трибуналу. У Дюпле, власника столярної майстерні, жив Робесп'єр.

Ебер, Жак-Рене (1757—1794) — вождь лівих якобінців (див.), член ради Паризької комуні, видавав газету «Отець Дюшен», що була дуже популярна серед населення передмість. Певної продуманої програми ебертисти не мали. Коли з'ясувалося, що ебертисти мають на меті «чистку» Конвенту і утворити новий уряд, робесп'єристи та дантоністи добивалися гільйотинування їх у березні 1794 р.

Енциклопедія — «Пояснювальний словник наук, мистецтв та ремесел», що виходив з 1751 по 1780 р. під редакцією Дідро та математика Д'Аламбера.

Жирондисти — виразники інтересів великої торговельно-промислової буржуазії, в Конвенті були правим крилом. Назву свою дістали від департаменту Жиронди, де вони мали найбільший вплив. Були зметені народним рухом 31 травня — 2 червня 1793 р.

Закон про підозрілих виданий був 17 вересня 1793 р. За цим законом могли заарештовувати всіх, на кого падала підозра у співчутті до «тиранії», тобто до монархії.

Камбіз — персидський (іранський) цар, що завоював Єгипет у 525 р. до нашої ери.

«Каманьяола» — революційна пісня, складена в 1792 р. паризькими санкюлотами (див.). Виконувалась у супроводі танцю.

Карно, Лазар (1753—1823) — член Законодавчих зборів, потім — Конвенту. Як член Комітету громадського порятунку, організовував військові сили революції.

Клебер, Жан-Батіст (1753—1800) — один із видатних республіканських полководців, відзначився в боротьбі з вандейською контрреволюційною армією, брав участь у єгипетському поході Бонапарта і після його від'їзду лишився головним командувачем французького війська в Єгипті.

Клоотц, Анахарсіс (справжнє ім'я Жан-Батіст; 1755—1794) — видатний діяч Французької революції, пристрасний борець проти релігії, особливо християнства. Приєднався до ебертистів; Революційний трибунал присудив його разом з Ебером до страти.

Клуб Кордельєрів — виник у 1790 р. під назвою «Товариство друзів прав людини». Назву дістав від об'єднання монархів,

якому раніше належало приміщення клубу. Хоч до цього клубу належали Дантон і Демулен, однак тут був центр найбільш «лівих» революціонерів — Марата, Ебера, Шометта.

Колло Д'Ербуа, Жан-Марі (1750—1796) — актор і драматург, член Конвенту й Комітету громадського порятунку. Був причинником рішучого терору. Після розгрому якобінців його заслали на каторгу в Кайенну, де він і помер.

Комітет громадського порятунку — найвищий урядовий орган революційної Франції, створений 6 квітня 1793 р. декретом Конвенту «для оборони республіки заходами надзвичайними і невідкладними». В період якобінської диктатури зосереджував у собі всю політичну владу, здійснюючи її на місцях і в армії через підлеглих йому комісарів Конвенту. Це давало змогу якобінцям перемогти економічні труднощі і успішно боротися з внутрішніми й зовнішніми ворогами революції.

Комітет громадської безпеки — орган, на який Конвентом було покладено обов'язок — провадити боротьбу з контрреволюцією і нагляд за ворожими революції й ненадійними елементами.

Конституція Другого року. — У прийнятій 1791 р. конституції деякі свободи, проголошені «Декларацією прав», були обмежені, зокрема виборцями могли бути тільки люди, що мають певний достаток. Конституція II (1793) року скасувала ці обмеження. Проте вона не була проведена в життя.

Кромвель, Олівер (1599—1658) — видатний діяч Англійської буржуазної революції XVII ст. Коли за постановою парламенту 30 січня 1619 р. англійський король Карл I був страчений, Кромвель став на чолі республіки. Він боровся з монархістами і водночас придушував демократичний рух, обстоюючи інтереси великого торговельного капіталу.

Лафайєт, Марі-Жозеф (1757—1834) — маркіз, генерал. У 1791 році був начальником Національної гвардії. Ліберальний політичний діяч, причинник конституційної монархії. Після повалення монархії емігрував з Франції.

Максимум — система вимушеної таксації цін і заробітної плати, встановлена Конвентом під час Якобінської диктатури.

Марат, Жан-Поль (1743—1793) — один з найвизначніших діячів Французької революції, вождь якобінців, член Конвенту. З 1789 р. видавав газету «Друг народу». 13 липня 1793 р. Марат був убитий Шарлоттою Корде.

Марсо, Франсуа (1769—1796) — один із видатних воєначальників часів Французької революції. Разом з Клебером успішно воював у Вандеї, потім брав участь у війні в Бельгії та Голландії і був поранений на смерть в бою при Альтеркірхені.

Мерсьє, Луї-Себаст'ян (1740—1814) — письменник. Як член Конвенту голосував проти страти Людовіка XVI, за що був ув'язнений і вийшов на волю тільки після 9 термідора. Потім був членом Ради п'ятисот (див.).

Мірабо, Оноре-Габрієль-Рікетті (1749—1792) — діяч Французької буржуазної революції. Один із керівників великої буржуазії і ліберального дворянства.

«Монітер» — паризька газета, заснована 24 листопада 1789 р. З 1790 р. стала напівофіційною газетою: в ній друкувалися

протоколи і звіти засідань Законодавчих зборів, Конвенту, Ради Комуни тощо.

Монтаньяри — див. Гора.

Національна гвардія — організоване в 1789 р. громадянське ополчення з виборним командним складом. Національна гвардія в різні епохи життя Франції виступала то як революційна, то як реакційна сила. Відіграла значну революційну роль в період з 1870—71 року. Після розгрому Комуни Національна гвардія була скасована.

Національні збори.— 17 червня 1789 року депутати «третього стану» оголосили себе Національними зборами. Потім вони були перейменовані в Установчі, які функціонували протягом двох років, доки їх змінили Законодавчі, що теж були замінені Конвентом.

Пале-Рояль — палац герцогів Орлеанських. Філіпп Орлеанський (Егаліте) перебудував його 1786 р. і став здавати під ресторани, магазини тощо. Наприкінці XVIII ст. служив місцем для зібрань буржуазії.

Паризька комуна — орган міського самоврядування. В 1792—94 рр. була революційним центром.

Патріоти.— До революції «патріотами» називалися громадяни, віддані єдиній республіці, противники королівської влади.

Паш, Жан-Нікола (1746—1823) був призначений наприкінці 1792 р. військовим міністром, але незабаром його усунули як прибічника лівих, які тоді ще не взяли влади. Був мером (головою міського самоврядування) Парижа в період найбільшого піднесення революції.

Пелопоннеська війна (431—404 р. до нашої ери) — війна між Афінами і Спартою, яка перетворилася в загальногрецьку війну і ускладнилася втручанням Персії (Ірану).

«**Пер Дюшен**» — політична газета, яку видавав Ебер.

Петіон де-Вільнев, Жером (1756—1794) — адвокат, з кінця 1790 р. — член Національних зборів, з 1791 р. — мер Парижа. Обраний до Конвенту, пристав до жірондистів, боровся проти якобінців. Після вигнання жірондистів емігрував.

Пітт, Вільям (1759—1806) — англійський прем'єр-міністр, один з головних організаторів коаліції європейських держав проти революційної, а пізніше наполеонівської Франції.

Пунічні війни (III—II ст. до нашої ери) — війни між римлянами і карфагенянами за розширення своїх володінь. Закінчилися знищенням самостійності Карфагена.

П'яте жовтня.— 5 жовтня 1789 р. в Парижі почалося повстання. Маси з криками: «Хліба!» — вночі рушили на Версаль і вдерлися в королівський палац. Другого дня вони поставили вимогу, щоб король переїхав у Париж.

Рада п'ятисот і Рада старшин.— Термідоріанський Конвент восени 1795 р. прийняв нову конституцію, що передавала владу в руки великої буржуазії. Загальне виборче право, пряме голосування і однопалатна система скасовувались, виборці мали бути платниками особистого або земельного податку. Виконавча влада передавалась п'яти директорам, а законодавча — Раді п'ятисот та Раді старшин. Рішення Ради п'ятисот могло стати законом тільки в тому разі, якщо його схвалювала Рада старшин.

Р е в о л ю ц і й н и м (республіканським) к а л е н д а р е м, впроваджено нове літочислення — з 22 вересня 1792 р. — для проголошення республіки у Франції і одночасно день осіннього рівнодення. Рік ділився на 12 місяців по 30 днів, а 5 днів, які називали «санкюлотидами», були його завершенням. Місяці дістали нові назви відповідно до явищ природи. Діяв цей календар до 1 січня 1806 р., коли Наполеон Бонапарт, що став імператором, відновив старе літочислення.

Р и ц а р і к и н д ж а л а. Після 9 термідора банди чорносотенної «золотої молоді» прилюдно палили революційну літературу, громили друкарні, де друкувалися революційні газети, вбивали якобінців у театрах, кофейнях і на вулицях.

Р о б е с п' е р, Максиміліан (1758—1794), — один з найвидатніших вождів Французької революції, вождь якобінської партії, фактичний голова уряду в другій половині 1793 р. і першій половині 1794 р. Обстоював інтереси середньої та дрібної буржуазії, борячись проти прибічників великої буржуазії, водночас прагнув задовольнити вимоги народу. Робесп'єр та очолюваний ним Якобінський клуб не мали підтримки у населення. Тому перемогли термідоріанці. Робесп'єр та його прихильники були страчені.

Р о м м, Шарль-Жільбер (1750—1795), — видатний математик, член Конвенту. Виступав проти звірств термідоріанців, навесні 1795 р. вимагав визволити заарештованих учасників голодного бунту і забезпечити бідному хлібом. Засуджений разом з п'ятьма іншими монтаньярами військовим судом до страти за «участь у бунті», заковався при виході з судового залу.

Р о н с е н, Шарль-Філіпп (1752—1794) — письменник-драматург, ебертист, начальник революційної армії, організованої на вимогу Комуні. Ронсена гільйотинували разом з Ебером та іншими ебертистами 24 березня 1794 р.

С а н к ю л о т и. — Так презирливо називали аристократи французьких революціонерів — в основному вихідців з бідних шарів населення, які носили не короткі, до колін, штани (*фр.* culotte), а довгі.

С а н т е р р, Антуан-Жозеф (1752—1809) — учасник штурму Бастилії і повстання 10 серпня 1792 р., начальник Національної гвардії до 17 травня 1793 року.

С е к ц і ї. — З літа 1790 р. Париж, що ділився раніше на 60 округ, був поділений на 48 секцій. На чолі кожної секції стояли громадянський і революційний комітети.

С е н - Ж ю с т, Антуан-Луї (1767—1794) — член Конвенту і Комітету громадського порятунку, відігравав видатну роль в організації оборони революції від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Гільйотинований після перевороту 9 термідора.

С і м о н н а Е в р а р (1764—1824) — дружина Марата, дочка тесляра. Допомогала друкувати й поширювати газету Марата, пізніше дбала про видання його творів. Двічі була заарештована. Померла в злиднях.

С о л д а т и Ш а т о в' е — солдати Шатов'євського полку. Після повстання в Нанті (1790 р.) були засуджені на тридцять років каторги. За постановою Національних зборів їх визволили. В Парижі, куди вони прибули (1792 р.), народ влаштував на їх честь грандіозні свята.

Тальєн, Жан-Ламбер (1769—1820) — комісар Конвенту в Бордо; авантюрист, його діяльність дискредитувала революційний уряд. Відіграв певну роль в падінні Робесп'єра. Брав активну участь у термідоріанському перевороті.

9 термідора — скорочена назва контрреволюційного перевороту, що стався 9 термідора, тобто 27 липня 1794 р., після чого настала термідоріанська реакція. Розгул білого терору, економічна криза, голод і зубожіння народних мас характеризують цей період.

31 травня 1792 р. — початок активного руху паризької бідноти, що гуртувалася круг Комуни, за вигнання жірондистів, посилення революції і боротьби з контрреволюціонерами.

Тюрго, Робер-Жак (1727—1781) — був близько двох років першим міністром Людовіка XV.

Фельяни — прихильники конституційної монархії; заснували свій клуб влітку 1791 р. До нього належали представники великої буржуазії та землевласників.

Фермопіли — «гарячі ворота», вузький прохід між горами у Фессалії (Греція), де в V столітті до нашої ери загинуло 300 спартанців, що думали загородити дорогу війську Ксеркса до Греції.

Філіпп Егаліте — герцог Орлеанський, прозваний «Егаліте» (фр. слово «égalité» означає рівність). Вдавав з себе республіканця і навіть яacobинця.

Франклін, Беніамін (1706—1790) — північноамериканський державний діяч і вчений-фізик, брав активну участь в боротьбі Північної Америки з Англією за незалежність, приїздив у Париж для укладення з Францією воєнного союзу.

Фрерон, Луї-Станіслав (1765—1802) — журналіст, що обстоював крайні терористичні заходи, і сам, як комісар Конвенту, був надзвичайно жорстоким. Згодом став одним із найзапекліших термідоріанців, підбурував до погромів так звану «золоту молодь», яку так і звали — «молодчики Фрерона».

Фук'є-Тенвіль, Антуан (1747—1795) — громадський прокурор при Революційному трибуналі.

Фурньє, Клод (1745—1821) — активний учасник революційних подій, не раз був заарештований, востаннє в зв'язку з розкритою змовою проти Бонапарта.

Четверте серпня 1789 р. — В ніч на 4 серпня 1789 р. Установчими зборами були формально скасовані феодальні права. Остаточно й без викупу їх ліквідував Конвент.

Чотирнадцяте липня 1789 р. — день захоплення народом Бастилії.

Шальє, Жозеф (1747—1793) очолював яacobинців у Ліоні, добиваючись рішучих революційних дій, спрямованих на користь пролетарів, селян та ремісників. Жірондисти, які були тоді в Ліоні при владі, заарештували Шальє і позбавили життя.

Шеньє, Андре (1762—1794) — поет, що злісно нападав на яacobинців. Гільйотинований у 1794 р.

Шеньє, Марі-Жозеф (1764—1811) — поет і драматург, співчував яacobинцям.

Шнейдер, Євлогій (1765—1794) — одна з найпохмуріших постатей революційної епохи. Монах, придворний проповідник, гулятья, розпусник і садист. 1793 р. став прокурором Революційного трибуналу в Страсбурзі і фактичним господарем в Ельзасі. Був заарештований і відправлений у Париж, де його гільйотинували.

Шо м е т т, П'єр-Гаспар (1763—1794) — прокурор Комуни і член Конвенту; обстоював інтереси бідноти. Шо м е т т а гільйотиновано 13 квітня 1794 р. по звинуваченню в співучасті з ебертистами.

Я к о б і н ц і дістали назву від місця зібрань їхнього клубу, що відбувалися в Якобінському монастирі. Це клуб, в якому в 1793—94 рр. лишилися тільки послідовні демократи, представники революційної дрібної буржуазії, міської і сільської бідноти. Якобінці були прихильниками революційної диктатури. Через своїх представників у Конвенті, Комітеті громадського порятунку і Комуни якобінці організували оборону республіки від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

З М І С Т

Частина перша

НА МОРІ.

Книга перша

Содрейський ліс	7
---------------------------	---

Книга друга

КОРВЕТ «КЛЕЙМОР»

I. Англія і Франція перемішалися	19
II. Корабель і пасажир під покровом ночі	22
III. Аристократи і простолюдини перемішалися	24
IV. Tormentum belli	29
V. Vis et vir	31
VI. Дві шальки терезів	36
VII. Хто напнув парус, той кинув жереб	39
VIII. 9-380	41
IX. Один рятується	46
X. Чи врятується?	47

Книга третя

ГАЛЬМАЛО

I. Слово є дія	49
II. Пам'ять селянина варта знань стратега	54

Книга четверта

ТЕЛЬМАРШ

I. Вершина дюни	63
II. Aures habet et non audiet	65
III. Користь великого шрифту	67
IV. Жебрак	69
V. Підписано: «Говен»	75
VI. Перипетії громадянської війни	77
VII. «Ніякої пощади» (наказ Комуні).— «Ніякого милосердя» (наказ принців)	82

Частина друга

В ПАРИЖІ

Книга перша

СІМУРДЕН

I. Вулиці Парижа у ті часи	89
II. Сімурден	95
III. Куточок, що не потрапив у Стікс	101

Книга друга

ШИНОК НА ВУЛИЦІ ПЛОН

I. Мінос, Еак і Радамант	104
II. Magna testantur vocis per umbras	106
III. Тремтіння найглибших фібр	119

Книга третя

КОНВЕНТ

I. Конвент	129
II. Марат за кулісами	151

Частина третя

У ВАНДЕЇ

Книга перша

ВАНДЕЯ

I. Ліси	159
II. Люди	161
III. Ліси допомагають людям	162
IV. Їхнє життя під землею	164
V. Їхнє життя на війні	166
VI. Душа землі переходить у людину	170
VII. Вандея привела Бретань до краху	173

Книга друга

ТРОЄ ДІТЕЙ

I. Plus quam civilia bella	175
II. Доль	181
III. Маленькі армії і великі бої	186
IV. Це вдруге	193
V. Краплина холодної води	195
VI. Рани зажили, але серце сходить кров'ю	197
VII. Два полюси істини	202
VIII. Dolorosa	207
IX. Провінціальна Бастілія	209
X. Заложники	217
XI. Грізний, як лиха доля	222

XII. Готується рятунок	224
XIII. Що робить маркіз	227
XIV. Що робить Іманус	228

Книга третя

I. Страта святого Варфоломія	231
--	-----

Книга четверта

МАТИ

I. Смерть іде	224
II. Смерть говорить	246
III. Гомін селян	249
IV. Помилка	253
V. Vox in deserto	255
VI. Становище	256
VII. Перед боєм	259
VIII. Мова і гарчання	262
IX. Титани проти гігантів	265
X. Радуб	268
XI. Приречені	274
XII. Рятівник	276
XIII. Кат	278
XIV. Іманус теж відходить	280
XV. Не слід класти в одну кишеню годинник і ключ	282

Книга п'ята

IN DAEMONE DEUS

I. Знайдені, але втрачені	286
II. Від кам'яних дверей до дверей залізних	292
III. Діти покидаються	293

Книга шоста

ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ — БОРОТЬБА

I. Лантенак у полоні	298
II. Говенові думи	300
III. Плащ командира	310

Книга сьома

ФЕОДАЛІЗМ І РЕВОЛЮЦІЯ

I. Предок	313
II. Військовий суд	319
III. Голосування	322
IV. Після Сімурдена-судді — Сімурден-учитель	326
V. Темниця	327
VI. Тимчасом сходить сонце	334
Примітки	341

Редактор *Краченко Н. О.*
Художник *Л. Б. Каплан*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Технічний редактор *Е. А. Зіскіндер*
Коректори *Є. Г. Тарасевич, О. Я. Словенко*

*

ГЮГО ВЯКТОР

Десяносто третій год
(На українском языке)

*

Здано на виробництво 6.XI—1958 р.
Підписано до друку 12.I—1959 р.
Формат паперу 84×108^{1/32}. Папер. арк. 5.5.
Друк. арк. 18,04. Обліково-видави. арк. 18,574.
Ціна 6 крб. 15 коп. Зам. № 875 Тираж 30.000.

*

Держлітвидав України, Київ, Володимирська, 42.

*

Надруковано з матриць Книжкової фабрики
ім. Фрунзе, Харків, у 4-й поліграффабриці
Головвидаву Міністерства культури УРСР,
Київ, пл. Калініна, 2.

